

0286

50286 / 1034

ACTA UNIVERSITATIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO PHILOSOPHICA

1975

FILOZÓFIA

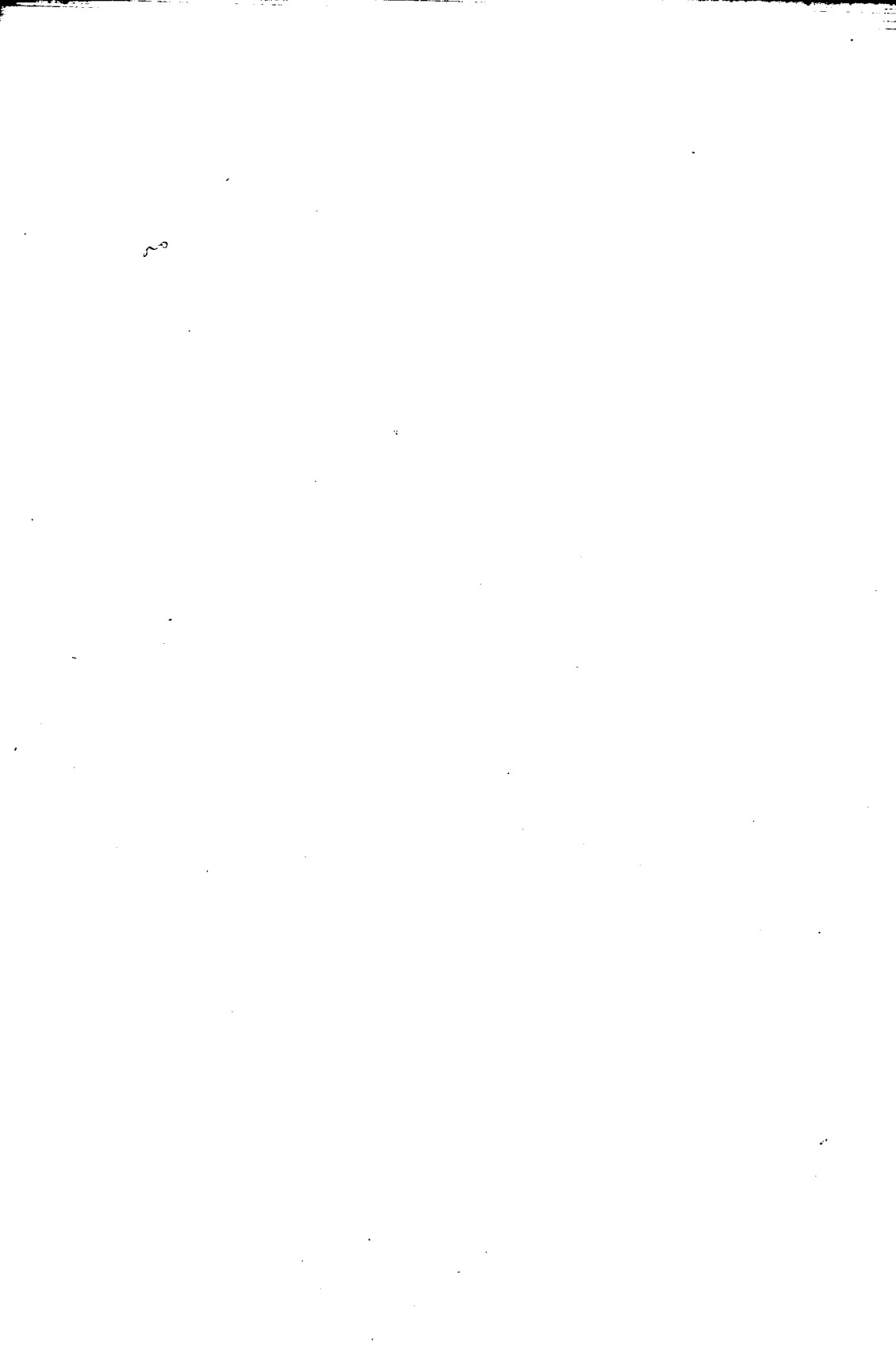
ФИЛОСОФИЯ

PHILOSOPHY

XVI.

SZEGED

1975

ACTA UNIVERSITATIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO PHILOSOPHICA

1975

FILOZÓFIA

ФИЛОСОФИЯ

PHILOSOPHY

XVI.

SZEGED

1975

Szerkeszti:
DR. HORUCZI LÁSZLÓ
tanszékvezető docens,
a filozófiai tudományok kandidátusa

E kötet szerzői:
DR. KAPOSI MÁRTON
adjunktus,
DR. KOCSONDI ANDRÁS
docens, a filozófiai tudományok kandidátusa,
NAGYNÉ DR. KRAJKÓ ERZSÉBET
adjunktus, a filozófiai tudományok kandidátusa
DR. ÖTVÖS PÉTER
tanársegéd,
DR. SZABÓ TIBOR
tanársegéd

A kiadvány rövidítése:
Acta Philosophica, Szeged, 1975

НАДЬ ЗОЛТАННЕ КРАЙКО ЭРЖЕБЕТ

ПОНЯТИЕ ХИМИЧЕСКОЙ ФОРМЫ ДВИЖЕНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ ХИМИИ

Достигнутые в начале нашего столетия результаты в области физики, разработка квантовой механики вызвали скачкообразное развитие и в области химии. Эти результаты помогли более глубокому пониманию структуры химических веществ и их взаимодействия. С раскрытием структуры атомов новую трактовку получил ряд основных химических понятий. Изменение произошло прежде всего в самом понятии атома, ведь атомистическая теория Дальтона ещё предполагала их неделимость. С раскрытием взаимодействия элементарных частиц новую трактовку получило понятие частичного и целого. Их отношение можно было понять только лишь на основе диалектического материализма. Также видоизменилась и представление о молекулах, формировавшееся ещё в классической химии, и т. д.

Сказанное выше, а также и множество других факторов доказали, что данную Энгельсом картину *химической формы движения* материи необходимо видоизменить. Со стороны современной химии возникло требование к философам, заключающееся в том, чтобы они на основании современных достижений химии дали определение понятия химической формы движения материи и её разграничение.

В рамках теперешних наших возможностей мы сделаем попытку на основе специфики химических взаимодействий разграничить химические формы движения материи и, в тесной взаимосвязи с этим, систематизировать виды химических веществ.

1. Различные типы взаимодействий

Принцип неразделимости материи и движения был сформулирован Энгельсом на основе достижений естественных наук. В энгельсовской трактовке определяющую роль играет понятие, точнее, толкование взаимодействия: «Вся доступная нам природа образует некую систему, некую совокупную связь тел. ...в том обстоятельстве, что эти тела находятся во взаимной связи, уже заключено то, что они воздействуют друг на друга, и это их взаимное воздействие друг на друга и есть именно движение»¹ «Взаимодействие — вот первое, что выступает перед нами, когда мы рассматриваем движущуюся материю в целом с точки зрения теперешнего естествознания. ...Мы не можем пойти дальше познания этого взаимодействия именно потому, что позади его нечего больше познавать.»²

¹ К. Маркс—Ф. Энгельс: *Сочинение*, т. 20. стр. 392.

² К. Маркс—Ф. Энгельс: *Сочинение*, т. 20. стр. 546.

Мы считаем важным столь подробно цитировать эти рассуждения Энгельса о взаимодействии, потому что этим подтверждается следующий ход мыслей: если движение — это воздействие тел друг на друга, т. е. их взаимодействие — в энгельсовском смысле слова «тело» — и если нет ничего познаваемого за взаимодействием, то для рассмотрения различных форм движения нам необходимо сначала рассмотреть различные, принципиально возможные типы взаимодействий.

Изучение конкретных форм взаимодействий является задачей специальных наук, а общее изучение проблематики взаимодействия требует философского подхода.

Проблемы взаимодействия встречаются и в литературе о формах движения. Венгерские авторы стараются решить проблемы в основном согласно работам Кедрова.³

Кедров трактовал взаимодействие следующим образом: «Здесь и в дальнейшем под взаимодействием мы будем понимать взаимное соотношение материальных тел природы — физических частиц, химических веществ, механических масс...; которые по разному, но взаимно действуют друг на друга. В зависимости от характера воздействующих друг на друга тел взаимодействие может быть силовым действием, физическим, химическим, биологическим, также как механическое взаимодействие сталкивающихся тел.»⁴

Кедровское понимание этой проблемы, в первую очередь, позволяет выяснить общие и частные вопросы взаимного отношения различных форм движения материи. У него взаимодействие фигурирует как основа всякой формы движения. Далее, важным моментом является то, что он рассматривает не только взаимодействие отдельных частиц, но и взаимодействие всех элементов данной структуры, как коллектива. В соответствии с этим, специфика некоторой формы движения проявляется в том характерном взаимодействии, вследствие которого образовался конкретный вид материи, являющийся носителем данной формы движения. По нашему мнению, это и есть та основа, из которой можно исходить при изучении форм движения.

Так как конкретные типы взаимодействий, возникших в различных сферах действительности, изучаются специальными науками, мы воспользуемся для наших рассуждений результатами этих наук — в данном случае, в основном, химии и физики.

В современной физике различаются четыре основных типа взаимодействий:

1. *Гравитационное взаимодействие*: по общему закону гравитации Ньютона гравитационная сила прямо пропорциональна произведению взаимодействующих масс и обратно пропорциональна квадрату их расстояний. Если два тела с массами m_1 и m_2 находятся друг от друга на расстоянии r , то между ними действует сила:

$$F = f \frac{m_1 m_2}{r^2}, \text{ где } f = \text{const.}$$

2. *Электромагнитное взаимодействие*: специфика этого взаимодействия выражается законом Кулона, по которому электростатическая сила, возникаю-

³ См. например:

Horváth J.: *A mozgásformák összefüggéséről* In: Magyar Filozófiai Szemle, 1965. 801. I. Müller A.: *Anyag, struktúra, kölcsönhatási szintek*. In: Magyar Filozófiai Szemle, 1969. 240. I.

⁴ Б. М. Кедров: *Объект и взаимная связь естественных наук*. Будапешт, Изд.-во Кошут. стр. 126.

шая между двумя зарядами прямо пропорциональна произведению зарядов и обратно пропорциональна квадрату их взаимного расстояния. Значит между двумя точечными зарядами Q_1 и Q_2 , между которыми расстояние r , действует сила:

$$F = k \frac{Q_1 Q_2}{r^2} \text{ где } k = \text{const.}$$

Электростатическая сила может быть отталкивающей или притягивающей в зависимости от того, является ли знак зарядов одинаковым или противоположным. (Эйнштейн показал в своей теории относительности, что магнитная сила, по сути дела, является релятивистской поправкой закона Кулона, т. е. оказалось, что по характеру магнитная сила и электростатическая сила эквивалентны. Их сочетание дало часто встречающееся название: электромагнитная сила.)

3. **Слабые взаимодействия:** Из элементарных частиц встречаются у лептонов. Сюда же относятся взаимодействие мюонов, электронов, позитронов, нейтрино и антинейтрино с ядром и также процессы β -распада ядер. Процессы слабых взаимодействий считаются «медленными»: происходят за $10^{-10} \dots 10^{-8}$ сек. Интенсивность взаимодействия характеризуется «постоянной связью», величина которой в случае слабых взаимодействий составляет $7 \cdot 10^{-12}$.

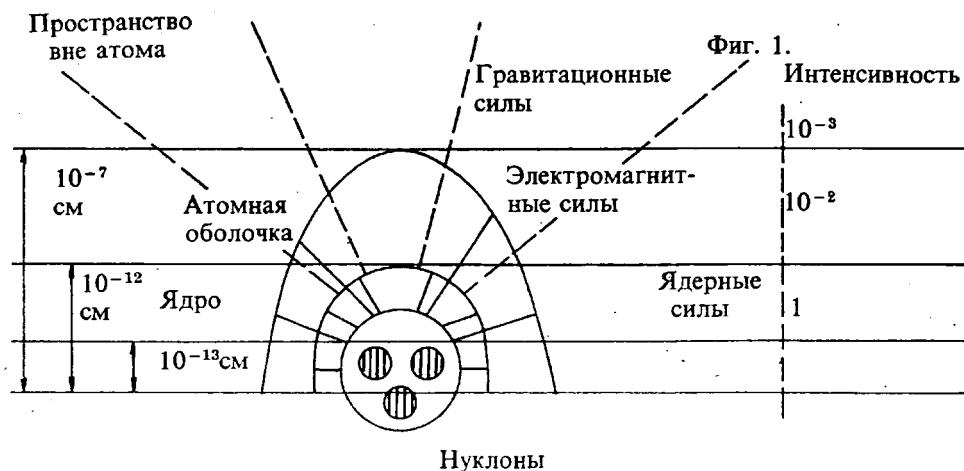
4. **Сильные взаимодействия:** Они характеризуют те процессы, в которых участвуют барионы, антибарионы или пионы и каоны. Ядерные силы, действующие между нуклонами ядер, обусловлены как раз сильным взаимодействием, так же как процессы образования и распада гиперонов и мезонов в случае ядерных взаимодействий высоких энергий. Процессы, обусловленные сильными взаимодействиями, являются «быстрыми», характерное время их реакции составляет $10^{-23} - 10^{-22}$ сек. Интенсивность сильных взаимодействий характеризуется «постоянной связью», равной 16.

Элементарные частицы могут принимать участие в трёх типах взаимодействий: сильных, слабых и электромагнитных. Электромагнитное взаимодействие возникает между любыми заряженными объектами, а гравитационное взаимодействие — между инертными массами. Суммируя характеристики различных типов взаимодействий, можно составить следующую таблицу:

Табл. 1.

Взаимодействие	Относительная интенсивность	Объект, участвующий во взаимодействии	Характерное время процессов	Дальность взаимодействия
Гравитационное	$F = f \frac{m_1 m_2}{r^2}$	инертная масса	—	$r > 10^{-7} \text{ см}$
Электромагнитное	$F = k \frac{Q_1 Q_2}{r^2}$	Какой-нибудь заряженный объект	—	$r > 10^{-12} \text{ см}$
Слабое	$10^{-14} \dots 10^{-13}$	Мюонное и электронное семейство	$10^{-8} \dots 10^{-10}$ сек	$10^{-13} - 10^{-12} \text{ см}$
Сильное	1.	Барионы Мезоны	$10^{-23} \dots 10^{-22}$	$10^{-13} - 10^{-12} \text{ см}$

Учитывая, что взаимодействующие материальные объекты, как структурные коллективы, как совокупность определённых качеств вступают во взаимодействие, можно изобразить систему взаимодействий следующим образом.⁵

Изучение взаимодействий в неорганической природе на основе достижений частных наук позволяет систематизировать различные типы взаимодействий. Квантовая механика и различные отрасли физики раскрывают специфические свойства взаимодействий, на основании которых открывается возможность к обобщению и заключению философских и методологических выводов. Принимая во внимание специфику взаимодействий, можно установить следующее:

а) Взаимодействие является *всеобщим*: существование всякого конкретного существующего обусловлено каким-то взаимодействием или взаимодействиями. Далее, всякое конкретное существующее принимает участие в определённом взаимодействии. В таком случае, по отношению одного конкретного объекта можно различить две группы взаимодействий:

- внутренние и
- внешние взаимодействия;

б) *Интенсивность взаимодействия вообще обратно пропорциональна дальности действия*: чем более дальноедействующее данное взаимодействие, тем меньше его интенсивность.

в) Материальные объекты, участвующие в различных взаимодействиях, вступают во взаимодействие с другими объектами материального мира как целое, как коллектив, и это является следствием «внутреннего», «структурного» взаимодействия объекта. Частицы, участвующие в слабых, сильных и в электромагнитных взаимодействиях, тоже не являются бесструктурными, последними элементами материального мира. Вследствие сильного взаимодействия между ними образуется новый объект: атомное ядро. В случае ядра сильное

⁵ Modern fizikai kisenciklopédia Bp., 1971, — Gondolat Jávorszki—Detlaf: Fizikai zsebkönyv Bp., 1974, Műszaki, — Orear: Modern fizikai. Bp., 1971, Műszaki.

взаимодействие нуклеонов, как структурное взаимодействие, проявляется как взаимодействие между структурными элементами ядра, благодаря чему существует ядро, и в результате которого образуется атомное ядро, обладающее определенными свойствами. Благодаря внутренним взаимодействиям, ядро — опять таки как целостное участвовать в новом взаимодействии, отличающемся от «структурных» взаимодействий: в результате электромагнитного взаимодействия возникает качественно новое явление: образуется атом. С точки зрения атома «структурным» взаимодействием будет взаимодействие ядра с электронами. А атомы, как целые, вступают в дальнейшие взаимодействия. (Надо заметить, что понятие «структурного» взаимодействия употребляется нами в более узком смысле, чем «внутреннее» взаимодействие. Под «структурным взаимодействием» мы подразумеваем совокупность взаимодействий между структурными элементами данного объекта. Приведём простой пример: структурным взаимодействием метана CH_4 является совокупность взаимодействий атомов углерода и водорода. Существует ещё и сильное взаимодействие в метане, например между нуклеонами ядра углерода, но это уже — внутреннее взаимодействие; и несмотря на то, что это взаимодействие играет безусловно важную роль в существовании метана, с точки зрения физических и химических свойств метана, непосредственно определяющим фактором является именно взаимодействие атомов.)

г) Из вышеприведённых рассуждений следует, что познанные до сих пор материальные объекты — согласно представлениям Энгельса — образуют иерархическое структурное построение. По своей структуре материальный мир может быть разбит на качественно различающиеся уровни, которые, однако находятся в тесной взаимосвязи, и объективной основой такого разделения служат разные типы взаимодействий. Материальные объекты, принадлежащие к отдельным уровням, составляют группы видов материи.

А. М. Голуб и А. Н. Петрусенко в своей книге различные типы взаимодействий относят к микро-, макро-, и мегамиру: «Природа, согласно современным представлениям, включает в себя три качественно различных и в то же время взаимосвязанных мира: микро-, макро- и мегамир. Линейные размеры этих миров, насколько они познаны, лежат соответственно в диапазоне:

$$10^{-23}\text{см} — 10^{-6}\text{см}; 10^{-5}\text{см} — 5 \cdot 10^{24}\text{см}; 5 \cdot 10^{24}\text{см} — 2 \cdot 10^{28}$$

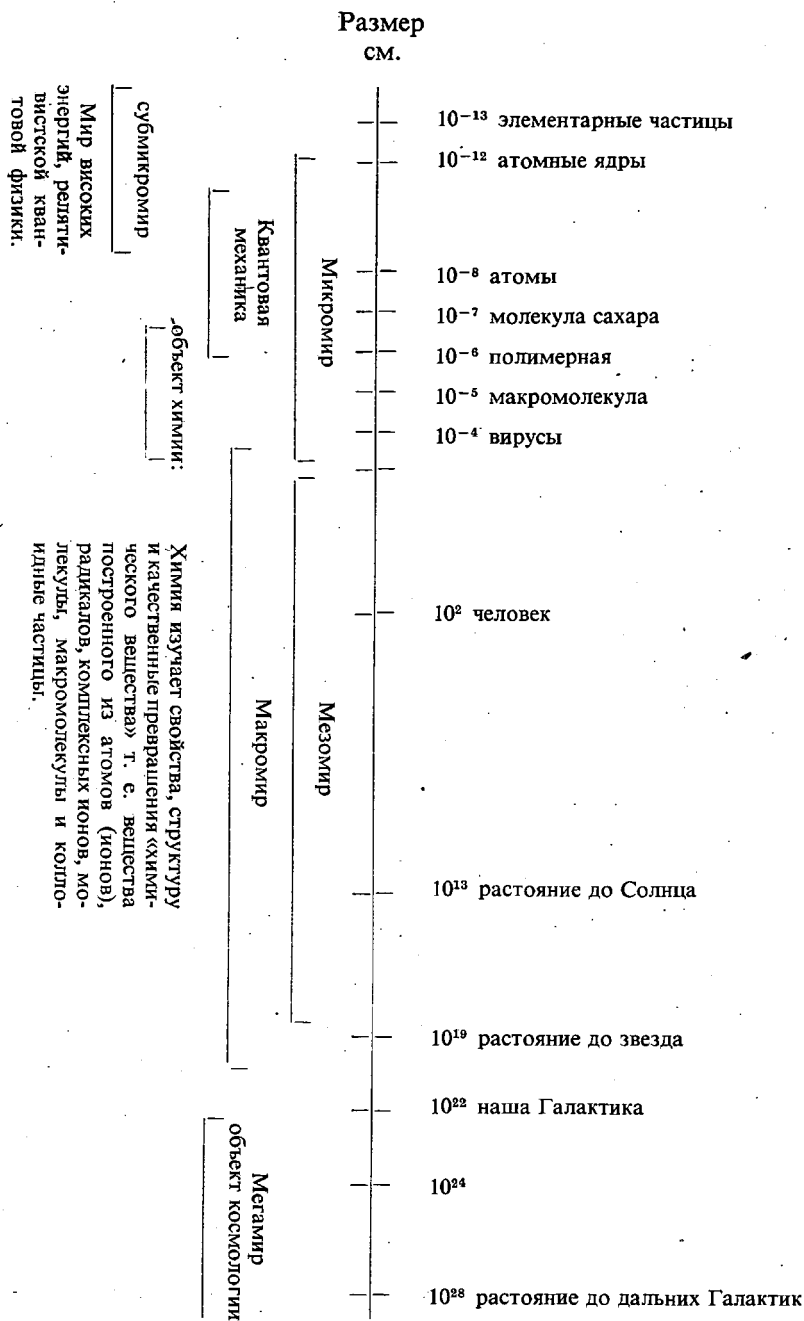
Каждый из этих миров — это система систем, связанных подчиняющихся некоторым типам для их специфики законам.»⁶

Проблематика видов материи тесно связана с вопросом форм движения, ведь различные виды материи являются носителями форм движения.

Систематизацию видов материи можно провести на разных глубинах и сечениях, т. е. имеется генетическая и структурная систематизация.

В ходе группировки видов материи в настоящем случае в качестве основы мы принимаем различные типы взаимодействий. А именно то, что возникновение объектов различных структурных уровней материи происходит в результате специальных структурных взаимодействий, а так же и то, что каждый из объектов принимает участие и в дальнейших, определённого типа взаимодействиях.

⁶ А. М. Голуб—А. М. Петрусенко: *Химия и реальность*. Изд. «В. И. Ленин и методологические вопросы современной науки» Киев, 1971. Изд-во «Наукового Думка», стр. 189.

При этом надо принимать во внимание, что в действительности вообще не существует резких границ, значит всякая классификация перекрывает, в определённой мере, объективные взаимоотношения разных областей, далее она соответствует нашему теперешнему знанию, т. е. нельзя считать её окончательной, завершённой.

В настоящее время в физике — по общепринятому разделению — имеется две основные формы материи:

1. проницаемая, континуальная форма; разные физические поля;
2. индивидуальные объекты: дискретная, не проницаемая форма проявления.

Эти две формы проявления материи находятся в неразрывной связи друг с другом. Гейзенберг охарактеризовал эту связь следующим образом: «Известно, что поле и элементарные частицы — это по существу две разных формы описания одной и той же вещи. К каждой элементарной частице принадлежит определенное поле, и каждому полю — элементарная частица, например электромагнитному полю — фотон, мезонному полю мезон, нейтринному полю нейтрино.»⁷

Теория поля является спорной и мало раскрытой областью современной физики, но по результатам, достигнутым до настоящего времени, ясно, что поле есть материя, точнее оно является одной формой проявления материи, ибо оно обладает атрибутами материи. (Таковыми являются полевые величины, которые описываются функциями пространства и времени.) Далее ясно, что между двумя формами проявления материи, происходит непрерывное взаимодействие, обмен и взаимное превращение.

Физики усиленно работают над созданием единой теории элементарных частиц.⁸ Ныне имеется два подхода к изучению внутренней структуры элементарных частиц:

1. В тех диапазонах энергии, где структурное строение не влияет на результаты межчастичного взаимодействия, можно рассматривать элементарные частицы как бесструктурные материальные точки. Характеристические величины при этом: масса покоя; электрический, барионный, лептонный заряд; спин, изоспин и их проекции; редкость и схема распада. Понятие материальной точки находится в согласии с теорией относительности. В таком приближении элементарные частицы рассматриваются при энергиях меньших $2m_0c^2$ (m_0 — масса покоя).

⁷ V. Heisenberg: *Válogatott tanulmányok*. Bp., 1967, Gondolat. 288. l.
Römp Kémiai Kislexikon. Bp., 1973, Technika.

⁸ Особенно привлекает внимание с точки зрения философии та гипотеза Ф. Гейзенберга и его сотрудников, по которой элементарные частицы представляют собой разные физические состояния, разные формы проявления так называемой «первоматерии». При этом, конечно не возможно считать эту «первоматерию» неподвижным бесструктурным последним элементом материи.

Но в то же время такое стремление Гейзенберга не обязательно означает редукционизм. Это хорошо видно из другой его работы, в которой он следующим образом отвергает редукционистские стремления: «Переход точных, естественных наук от ранее исследованных областей опыта к новым областям никогда не будет означать простого применения уже известных законов к этим новым областям. Наоборот, действительно новые области опыта всегда будут вести к возникновению новых систем научных понятий и законов, не хуже старых, поддающихся рациональному анализу, но обладающих существенно отличной природой.» В. Гейзенберг: *Философские проблемы атомной физики*. М., 1953. стр. 17.

Привлекает тоже внимание взгляд М. А. Маркова: *О понятии первоматерии* In: Вопросы философии, 1970. № 4. стр. 66.

2. В диапазоне энергий выше $2 m_0 c^2$ уже нельзя пренебречь внутренней структурой элементарных частиц, здесь они рассматриваются уже как целые единицы, как результаты взаимодействия своих структурных элементов.

Раньше уже говорилось о том, что элементарные частицы могут принимать участие в трёх типах взаимодействий, для этих взаимодействий характерны законы сохранения энергии, импульса, момента импульса, заряда и некоторые другие законы сохранения. По квантовой механике вероятностью прохождения некоторого процесса в первую очередь, определяется энергией взаимодействия участвующих в процессе частиц: если эта энергия велика, то данный процесс происходит быстро, с большой вероятностью. Из сравнения энергий взаимодействий элементарных частиц следует, что процессы, обусловленные сильным взаимодействием происходят с большей вероятностью. Характерны при этом: дальность действия: 10^{-13} см и независимость от заряда.

В результате зарядной независимости сильных взаимодействий (ядерных сил) нейтроны и протоны могут связаться, образуя при этом качественно новый объект, атомное ядро.⁹ Так как в ядре находятся нейтроны и протоны, нейтроны электрически нейтральные, а протоны обладают положительным электрическим зарядом, ядро само тоже обладает положительным зарядом. Число зарядов в ядре, конечно, равно числу протонов (порядковый номер элемента).

Положительно заряженное ядро, как целое теперь способно вступить в новый тип взаимодействия, в электромагнитное взаимодействие с отрицательно заряженными электронами, движущимися в кулоновском поле ядра. В результате этого взаимодействия образуется опять новый, качественно другой материальный объект: атом. Для определения строения атомов надо воспользоваться квантовомеханической проблемой многих тел, и изучать «структурные» взаимодействия между строительными элементами атома.

Вращение электронов вокруг ядра происходит на электронных оболочках. (Конечно сами ядра не остаются неподвижными, ядра и электроны движутся вокруг их общего центра масс.) Состояние каждого электрона характеризуется четырьмя квантовыми числами:

1. *Главное квантовое число*: Возможные его значения $n=1, 2, 3, \dots$; физическое значение: энергия электронов обратно пропорциональна квадрату главного квантового числа.

2. *Побочное квантовое число*: возможные значения: $l=0, 1, 2, \dots, n-1$; физическое значение: квантуется момент импульса электрона, абсолютная величина которого:

$$\frac{h}{2\pi} \sqrt{l(l+1)}$$

3. *Магнитное квантовое число*: возможные значения при заданном значении: $l: m_l = -l, -(l-1), \dots, -1, 0, 1, \dots, (l-1), l$.

Т. е. m_l может принимать $(2l+1)$ значений. Магнитное квантовое число выражает ограниченность направления момента импульса.

⁹ По Гейзенбергу нейтроны и протоны представляют собой разные состояния нуклона, при предположении существования новой степени свободы у нуклона: «изоспина». (Т. е. нуклон может проявиться в виде как нейтрона, так и протона.)

4. *Спиновое квантовое число*: возможные значения: $m_s = -1/2, +1/2$, физическое значение: Электрон обладает собственным магнитным моментом (—) вследствие вращения вокруг своей собственной оси.

Следовательно, квантовое состояние электрона однозначно определяется этими четырьмя квантовыми числами: главное квантовое число характеризует электронные оболочки, поскольку оно выражает энергетическое состояние электрона и тем самым и расстояние его от ядра; а добавочное квантовое число характеризует подуровни в данной оболочке. При образовании электронной конфигурации фигурируют два принципа: принцип минимума энергии и принцип Паули:

По *принципу минимума энергии* каждый электрон старается занять такое квантовое состояние которое соответствует наиболее низкому возможному уровню энергии.

Принцип Паули утверждает, что в одном атоме нет таких электронов, у которых все четыре квантовых числа совпадают.

Так как электроны на самой внутренней оболочке являются самыми близкими к ядру, по закону Кулона они присвязаны к ядру самой сильной связью, а электроны на самой внешней оболочке — самой слабой связью. Посредством электронов, находящихся на оболочке с наивысшим главным квантовым числом, *атом, как целое, может вступить в новое взаимодействие*, может участвовать в *химическом взаимодействии*, (спецификой химического взаимодействия мы займемся позже); и в результате химического взаимодействия возникает группа химических веществ. (Конечно, взаимодействие химических веществ приводит снова к образованию новых объектов материального мира: с одной стороны возникают неживые макроскопические тела, а с другой стороны образуются живые организмы. Но изучение этого вопроса выходит за рамки данной работы.)

На основе иерархической структуры неорганической природы можно установить, что в процессе осложнения дискретных форм матреального мира, при образовании качественно нового объекта, объекты, участвующие во взаимодействии, *сохраняются в виде структурных составных частей нового объекта*. Значит возникновение нового уровня происходит в форме *диалектического отрицания*: с одной стороны образовавшийся объект качественно отличается от своих составных частей, с другой стороны он является единым органическим образованием своих составных частей. *Свойства объекта нового уровня определяются свойствами и совокупностью взаимодействий составных частей, следовательно если мы хотим раскрыть эти свойства, нам надо обратиться к изучению объектов и их взаимодействий предыдущего уровня.*

д) Далее, в связи с взаимодействиями можно установить следующее общее обстоятельство: *между данным типом взаимодействия и качеством взаимодействующего материального объекта имеется диалектическое соотношение*. Это проявляется в том, что объект взаимодействия, как существование определённого качества является результатом определённого «структурного» взаимодействия. Далее в том, что данный тип взаимодействия определяется взаимодействующими материальными объектами.

е) Каждый, известный нам, конкретный тип взаимодействия определяется в первую очередь взаимодействующими материальными объектами. Кроме этого, конечно, существуют и другие определяющие факторы. Такими факторами являются например: расстояние взаимодействующих объектов, в некоторых случаях, температура, давление.

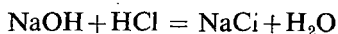
Учитывая, что взаимодействующие объекты находятся на определённых уровнях материального мира, можно различать:

а) *взаимодействие на одном уровне*: когда объекты взаимодействия находятся на одном и том же уровне материального мира.

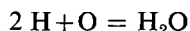
б) *взаимодействие между уровнями*: когда объекты взаимодействия принадлежат к разным уровням материального мира.

Существует больше многообразие *взаимодействий внутри одного уровня*, ведь конкретная форма взаимодействия зависит, в первую очередь, от качества взаимодействующих объектов, тем не менее, исходя из результатов взаимодействий можно провести дальнейшее подразделение, которое приводит к двум подгруппам:

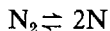
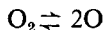
— Объект или объекты, возникшие в результате взаимодействия, принадлежат к тому же уровню, к которому принадлежали исходные объекты. В природе этот случай встречается часто, так что можно привести много примеров. Таким является, например: β -распад нейтрона (слабое взаимодействие): $n \rightarrow p^+ + e^- + \bar{\nu}$. В случае свободного нейтрона этот процесс всегда может произойти, а в случае нейтрона, связанного в ядре, — только при определённых условиях. (Если разность масс исходного и результирующего ядер больше массы покоя электрона, то процесс может произойти.) В процессе β -распада получаются протон, электрон и нейтрино (или соответственно антинейтрино). Можно привести в качестве такого примера на уровне химических веществ любую реакцию образования соли; простейшим случаем является реакция гидроокиси натрия с соляной кислотой:

— Взаимодействие может привести к образованию таких объектов, которые принадлежат к уровню материального мира, качественно отличающемуся от того уровня, на котором находились исходные объекты. Сильное взаимодействие, например, приводит к образованию атомного ядра из протонов и нейтронов. Или на уровне химических веществ простейшим примером является взаимодействие атомарного водорода с кислородом:

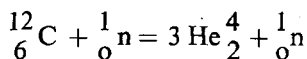

Далее, к этой же группе взаимодействий принадлежит диссоциация двухатомных молекул, связанных ковалентной связью:

Исходя из качества объектов, возникших в результате определённого взаимодействия, *межуровневые взаимодействия* также делятся на две группы:

— В одном случае образуются такие объекты, которые находятся на уровне одного из исходных объектов. Примером такого взаимодействия является распад атомного ядра углерода при столкновении его с нейтроном:

— Кулоновское взаимодействие между ядром и электроном служит примером такого взаимодействия, когда возникший объект (атом) принадлежит к уровню материального мира, отличающемуся от уровней исходных объектов.

При любой систематизации взаимодействий нельзя не учитывать то обстоятельство, что каждое разделение приводит к некоторому упрощению или искажению. В действительности, в случае реальных реакций всегда выступают одновременно несколько типов взаимодействий и их комбинации. (Здесь мы только указываем на сравнительно простой пример процесса неоднородного катализа.) Тем не менее, систематизация взаимодействий необходима как для общего изучения форм движений, так и для выделения отдельных форм движения.

2. Специфические свойства химических взаимодействий

Вследствие Кулоновского взаимодействия атомных ядер с электронами электронных оболочек образуются атомы. Атомы принадлежат к уровню материального мира, качественно отличающемуся от уровня ядер, и как целые единицы могут принимать участие в дальнейших взаимодействиях, которые приводят к появлению группы химических веществ.

В первом приближении *возникающие между атомами* — как составными частицами химического вещества — «структурные» взаимодействия, в результате которых возникает химическая связь между атомами, приводящая к возникновению химических веществ, мы называем *химическими взаимодействиями*. В результате химических взаимодействий образуются химические связи.

Общепринятая теория химических связей в настоящее время основана на квантовой механике. Для выяснения сути химических взаимодействий, химических связей, для раскрытия специфических свойств химических взаимодействий нам необходимо рассмотреть характер структурных взаимодействий атомов. По квантовой механике структурные взаимодействия атомов обладают электростатическим характером. Атомы, как целые, являются электрически нейтральными.

Квантовая механика раскрыла структуру атомов, строение электронной оболочки. По квантовой механике строение электронной оболочки определяется принципом минимума энергии и принципом запрета Паули. В квантовой механике вероятность нахождения электронов в атоме описывается волновым уравнением (уравнением Шредингера), и, как мы уже выше изложили, расстояние электронов, точнее, электронных оболочек от ядра задаётся главным квантовым числом ($n=1, 2, 3, \dots$); форма электронных оболочек, т. е. подуровни — добавочным квантовым числом ($l=0, 1, 2, n-1$), пространственная ориентация орбит — магнитным квантовым числом ($m_l=0, \pm 1, \dots \pm l$), а спин электрона — спиновым квантовым числом. ($\pm 1/2$)

Методы квантовой механики позволяют определить энергетические уровни, принадлежащие к данным электронным орбитам. Обозначая электронные оболочки при $n=1$ через K , $n=2$ через L и т. д., а подуровни при $l=0$ через s , $l=1$ через p и т. д., можно заключить, что минимальному энергетическому уровню соответствует s -орбита в K оболочке. Этому состоянию соответствует сферическое распределение заряда. На s -орбите «С» могут находиться два электрона с противоположными спинами. В каждой дальнейшей оболочке можно найти соответствующие s -орбиты. Электроны в p состоянии уже не обладают сферическим распределением заряда. p -орбиты расположены перпендикулярно относительно друг друга, и в силу принципа Паули, на каждой из них могут находиться два электрона с противоположными спинами.

По закону Кулона электроны, находящиеся на самых внешних оболочках, присвязаны самой слабой связью к ядру. Поэтому через посредство электронов самой внешней оболочки, атом как целый может вступить в новое взаимодействие, может связаться с другими атомами.

Одним из условий образования химического взаимодействия между атомами является достаточное приближение атомов друг к другу. *Возникновение связи между атомами обусловлено деформациями электронных оболочек, причём главным образом деформацией внешней оболочки.* В этом случае гравитационным взаимодействием можно пренебречь. Однако это взаимодействие отличается по характеру от слабых или сильных взаимодействий элементарных частиц.

Электронная структура внешней оболочки атома находится в непосредственной связи с валентностью химических элементов. Эта связь проявляется в том, что электронная структура внешних оболочек инертных газов характеризуется (s^2p^6) конфигурацией (так наз. «восьмизлектронная» конфигурация), которая приводит к химической инактивности; инертные газы либо очень трудно, либо вообще не вступают в реакции. А число валентности остальных химических элементов составляет именно столько, сколько электронов не хватает во внешней оболочке для восьмизлектронной конфигурации инертных газов, или, соответственно-сколько электронов являются лишними для конфигурации инертного газа. Таким, образом, *химическая связь обусловлена электронами s и p подуровней электронной оболочки с наивысшим главным квантовым числом.*

Итак, восьмизлектронная конфигурация обладает особой стабильностью, т. е. она образует замкнутую структуру. Эта особенность восьмизлектронной конфигурации вызвана тем, что она объединяет восемь, очень близлежащих энергетических, квантовых состояний, образуя, таким образом, гораздо более низкое энергетическое состояние, чем следующий возможный энергетический уровень. Поэтому, чтобы перевести электрон из восьмизлектронной конфигурации в состояние с более высокой энергией необходимо затратить существенное количество энергии.

Принцип минимума энергии и принцип Паули остаются в силе и при деформации внешней электронной оболочки, когда через неё осуществляется какая-то химическая связь. Исходя из принципа минимума энергии, два или более атомов могут образовать стабильную конфигурацию, если эта конфигурация соответствует более низкому энергетическому уровню, чем атомарное состояние. Итак, если например образовалась молекула, её энергия должна быть меньше, чем сумма энергий отдельных составных атомов. Разность энергий атомарных и молекулярных состояний называется *энергией связи*, и она является одной из характеристических величин химических связей.

В случае химических связей также действует принцип Паули: если он не выполняется, не реализуется химическая связь, которая в свою очередь обусловлена принципом минимума энергии.

При рассмотрении химических взаимодействий, химических связей на основе квантовой механики открывается возможность раскрытия специфических свойств химических связей. Можно различить следующие типы химических связей:

Ионная связь: Ионная связь образуется так, что один из взаимодействующих атомов отдаёт электрон, а другой атом принимает этот электрон. Таким образом возникают положительно и отрицательно заряженные ионы, которые

связаны электростатической силой. В случае такой связи действует закон Кулона. Значит, силы в ионной связи не обладают выделенным направлением, т. е. они изотропны. Вследствие этого, в соединениях ионной связи нет молекул в состояниях расплава и кристалла. По существу весь кристалл или расплав состоит из стехиометрического множества относительно самостоятельных, противоположно заряженных ионов.

В случае ионной связи валентность атомов определяется тем, сколько электронов данный атом может отдать или принять, т. е. кратностью положительности или отрицательности иона, в который перешёл данный атом. Поскольку электроны с внешней оболочки нетрудно отдаются, элементы первых трёх столбцов периодической системы Менделеева, отдачей 1, 2, 3, электронов, переходят соответственно в +1, +2, +3, кратные ионы, т. е. их валентность 1, 2, 3, элементы же, V, VI, VII, столбцов сравнительно легко принимают электроны, и тем самым образуют -1, -2, -3, кратные отрицательные ионы, значит их валентность также 1, 2, 3.

Типично ионными соединениями являются щёлочно-галогидные соли, которые образуются из ионов элементов I. и VII. столбцов периодической системы.

В ионных соединениях помимо электростатического взаимодействия ионов, наблюдаются и другие взаимодействия, ибо ионы взаимно поляризуют друг друга, т. е. оказывают противоположно направленное влияние на ядра и на электронные оболочки друг друга, что приводит к смещению ядер относительно электронных оболочек. Сами электронные оболочки изменяют свою форму, в следствие чего в большей или меньшей степени деформируются и ионы.

Так как в ионных связях для электростатического взаимодействия действует закон Кулона, можно вычислить и *энергию связи*, учитывая, что *длина связи* равняется сумме радиусов связанных ионов.

Ковалентные связи: Составляют следующую группу химических связей. Силы, действующие в ковалентных связях возникают также вследствие изменения электронной конфигурации внешней оболочки, но при этом те электроны, которые нужны для дополнения до восьмизлектронной конфигурации, берутся от взаимодействующих атомов так, что эти электроны одновременно принадлежат ко всем атомам взаимодействия. Факт образования ковалентной связи выражается именно тем, что некоторые электроны принадлежат не к одному атому, а сразу ко многим. Значит, если нет общих электронов, то между отдельными нейтральными атомами нет химической связи.

Типичным примером ковалентной связи служат молекулы, состоящие из одинаковых атомов: H_2 , Cl_2 , O_2 и т. д.

В случае двух водородных атомов взаимодействие описывается следующим образом: если расстояние между двумя атомами водорода больше диаметра электронных орбит, то между диаметром орбит два электрона подвергаются влиянию обоих протонов, и — в случае антипараллельности спинов — электронные орбиты изменяются так, что оба электрона вместе принадлежат к обоим протонам; каждый из электронов непрерывно обменивается между протонами. (Подобно тому, как в случае обменного взаимодействия в ядре, когда нейтроны и протоны непрерывно обмениваются зарядами.)

Итак, ковалентные связи обладают квантово-механическим характером, и для простейших случаев можно записать уравнение Шредингера, на основе которого можно вычислить *силу связи*.

При ковалентной связи каждая пара общих электронов восьмизлектронной конфигурации связанных атомов соответствует одной валентности. А число валентности соответствует числу электронов, которые способны образовать такие коллективные пары. Так как электроны атомов принимающие участие в образовании ковалентной связи, принадлежат к каждому взаимодействующему атому, электронные оболочки частично проникают друг в друга, т.е. они перекрываются. Конечно, внутренние замкнутые оболочки не изменяются, перекрываются только внешние оболочки, и это обстоятельство должно учитываться при расчёте длины связи.

Атом углерода особенно приспособлен для образования ковалентной связи в различных органических соединениях. Характерно для атома углерода, что он легко распределяет свои электроны по другим атомам углерода, образуя таким образом цепочку из многих атомов; эта проблема исследуется в органической химии.

Координативные или дативные связи: образуют следующую группу химических связей. Координативная связь образуется тогда, когда электронная конфигурация внешних оболочек взаимодействующих атомов такова, что стабильная восьмизлектронная конфигурация не может образоваться через посредство таких электронных пар, которые были описаны в случае ковалентной связи. При этом стабилизация наступает так, что один из взаимодействующих атомов (донорный атом) отдаёт нужное количество электронов другому атому (акцептору).

Связь кислорода и углерода в СО является типичным примером координативной связи. Во внешней оболочке углерода находится 4 электрона, а у кислорода 6. Химическая связь между атомом углерода и атомом кислорода осуществляется так, что кислород вступает в связь через две пары электронов, а углерод — через одну пару.

Из сказанного следует, что донор-акцепторные связи являются ассиметричными и возникшая молекула оказывается полярной. (Часто ассиметрия обозначается в формулах через стрелки.)

С точки зрения химической связи *металлическая* связь занимает промежуточное место между ионной и ковалентной связями.

Некоторые свойства металлов (электропроводность, кристаллическая структура и т.д.) указывают на то, что между атомами металлов не может возникать ни ионная, ни ковалентная связь. В случае металлов атомы упакованы более сжато, чем это возможно по размерам внешних электронных оболочек. Такая структура вынуждает электроны — по принципу Паули — занимать более высокие энергетические уровни. Такая конфигурация у металлов соответствует более низкому энергетическому состоянию, чем то состояние, при котором атомы сидят дальше друг от друга.

В случае металлической связи внутренние оболочки металлических атомов настолько приближаются, что внешние электроны притягиваются ядрами соседних атомов. В результате этих влияний внешние электронные оболочки каждого атома равномерно распределяются по всему кристаллу, образуя при этом как бы «электронный газ». Этот электронный газ окружает положительные ионы металла. Электроны электронного газа свободно движутся по всей кристаллической решётке и в одинаковой мере принадлежат ко всем атомам решётки.

Водородные связи занимают особую позицию среди химических связей. Встречается название: *водородный мостик*. Несмотря на то, что водород является

одновалентным, в ряде таких соединений, которые содержат водород (главным образом —FH, —OH, —NH, группы), возникает новый, отличный от прежних, тип химических связей. Особенность связи заключается в том, что одновалентный водород одновременно находится в химическом взаимодействии с двумя атомами, расстояние между которыми меньше суммы атомных радиусов.

Характер водородной связи ещё во многих отношениях не выяснен. Она не может быть ковалентной связью, ведь это противоречит принципу Паули, а также не может быть ионной связью, так как силы действуют не между ионами. Для объяснения водородной связи, важным является то обстоятельство, что атомы, связанные с водородом, находятся на неодинаковом расстоянии от него. Возникающие при этом взаимодействия могут быть объяснены тем, что если водород связывается с сильно отрицательным атомом, то этой последней притягивает к себе водород; а потом уже электрическое поле деформированного водорода взаимодействует с другим атомом, в результате чего возникает водородный мостик.

Странное поведение воды при температуре около $+4^{\circ}\text{C}$ объясняется, например, на основе водородной связи.

В настоящее время можно выделить перечисленные химические связи. Однако эти типы связей в чистом виде реализуются очень редко, они являются как бы идеальными предельными случаями, а в действительности осуществляются промежуточные случаи.

Химическое взаимодействие, вернее характер химической связи, образованной в результате данного взаимодействия, определяется не только непосредственным взаимодействием ближайших атомов, но и другие атомы окружения вносят свой вклад в это взаимодействие. Далее необходимо учитывать и то, что в данной системе помимо химических взаимодействий существуют и другие типы взаимодействий, (термические, механические, и т.д.).

Если подвести итог всему сказанному о возникновении химических взаимодействий и связей, можно прийти к следующим общим утверждениям:

- Каждое химическое взаимодействие сводится к движению электронов внешних незаполненных оболочек атомов. Внутренние, заполненные оболочки, атомов не принимают участие в этих взаимодействиях. Следовательно внутренние оболочки остаются почти неизменными в процессе взаимодействия в то время, как электронная конфигурация внешней оболочки изменяется.
- Характер химической связи определяется средней по времени отрицательной зарядовой плотностью электронов, движущихся вокруг ядер (см. перечисленные основные типы).
- При образовании химических связей, помимо химических взаимодействий фигурируют и другие (термические, механические и т.д.) взаимодействия. Таким образом для реализации химической связи требуется и выполнение условия наличия подходящих давления и температуры.
- Атомы, составляющие молекулы, химические вещества, не находятся в состоянии покоя, а совершают колебательное движение вокруг положения равновесия. Согласно этому, химические связи не являются жёсткими, а, как «пружины», они растяжимы и сжимаемы.
- Характерные величины химических взаимодействий: длина связи: меньше,

чем сумма радиусов двух взаимодействующих атомов. *Энергия связи:* порядка (10—200) $\frac{\text{ккал}}{\text{мол}}$.

- Для химических связей возможно *насыщение*. Эта особенность может быть объяснена с помощью квантовой механики, ибо при образовании химической связи каждый атом вступает во взаимодействие через такое количество своих электронов, которое является лишним или недостоящим для образования восьмизлектронной конфигурации.

Перечисленные признаки характеризуют специфический тип взаимодействий — химическое взаимодействие.

Если сравнить вышеприведенные утверждения о химических взаимодействиях со сказанным о взаимодействии вообще, то можно указать место химических взаимодействий в таблице 1., по следующим признакам:

Относительная сила химической связи: (10—200) $\frac{\text{ккал}}{\text{мол}}$.

Объекты химических взаимодействий: химические вещества (Под химическим веществом мы подразумеваем атомы, ионы, молекулы, макромолекулы, комплексные соединения, свободные радикалы. В дальнейшем химические вещества будут рассмотрены подробнее).

Длина взаимодействия: меньше чем сумма радиусов взаимодействующих атомов.

Итак, химические взаимодействия в таблице находятся между гравитационным и электромагнитным взаимодействиями:

Таблица 2.

Взаимодействие	Относительная сила	Объекты взаимодействия	Длина взаимодействия
Гравитационное	$F = f \frac{m_1 m_2}{r^2}$	Инертные массы	$r > 10^{-7} \text{ cm}$
Химическое	Порядка (10—200) $\frac{\text{ккал}}{\text{мол}}$	Химические вещества	Меньше чем сумма радиусов двух взаимодействующих атомов
Электромагнитное	$F = f \frac{Q_1 Q_2}{r^2}$	Заряженные объекты	$r > 10^{-12} \text{ cm}$
:	:	:	:

Далее можно установить, что для атомов химические взаимодействия являются *внешними*, а для остальных химических веществ — *структурными*. Конкретные проявления химических взаимодействий относятся ко *взаимодействиям внутри одного уровня*.

3. Отделение химической формы движения от физических форм движения на основе химических связей

Химические связи образуются в результате непосредственного химического взаимодействия, которое осуществляется посредством электронов внешних оболочек взаимодействующих атомов. Далее, между атомами, молекулами и т.д. могут возникнуть и другие косвенные взаимодействия. Эти взаимодействия часто называются *межмолекулярными* или *внутрисвязными взаимодействиями*. Рассмотрение этих взаимодействий важно не только потому, что они по своему характеру оказывают более или менее значительное влияние на химические взаимодействия, но и потому, что различные действия притягивающего или отталкивающего характера, возникающие между молекулами, могут привести к *новым, не химическим связям этих последних*.

В литературе эти взаимодействия не химического характера классифицируются по дальности взаимодействия.¹⁰

а) Дальнействующие взаимодействия проявляют характер притяжения. Сюда относятся:

- Различные электронные сдвиги, которые возникают внутри молекулы, вследствие чего молекула поляризуется. Часто встречаются электронные сдвиги в органических молекулах. Величина электронного сдвига тем больше, чем больше разность между электрон-отрицательностью связывающихся атомов.
- Индукционное влияние, когда в электрическом поле дипольной молекулы поляризуется и другая молекула, т.е. в последний индуцируется дипольный момент.
- Электростатическое притяжение, которое возникает в результате дипольного взаимодействия и приводит к возникновению так называемых ориентирующих сил, которые стараются ориентировать молекулы так, чтобы вектора их дипольных моментов были параллельны некоторой прямой.

Так как характер химической связи определяется распределением плотности заряда внешней электронной оболочки, в случае перераспределения зарядовой плотности, особенно если оно существенное, значительно изменяется и характер химической связи. Хорошо иллюстрируется этот случай на примере органических соединений, содержащих сопряженную двойную связь, когда так называемые «пи» электроны двойных связей частично переходят в синглетную связь, лежащую между двумя двойными связями, как бы образуя частичную коллективизацию, что в конечном итоге повышает стабильность соединения. (Это проявляется в специальной форме в случае бензола).

б) Межмолекулярные взаимодействия имеют небольшую длину связи и проявляются в виде отталкивания. Если расстояние между молекулами меньше 10^{-7} см, то либо возникает сила отталкивания, либо образуется новая химическая связь, если это возможно. Сила отталкивания убывает с расстоянием центров молекул по закону:

$$F_{\text{отт}} = \frac{1}{r^n}, \quad \text{где } n = 9$$

¹⁰ См. например: Römpp Kémiai Kislexikon. Bp., 1973, Technika.

Взаимодействия молекул обычно называются взаимодействиями ван дер Ваальса и доказываются термодинамическим поведением газов под низким давлением, далее отклонением поведения реальных газов от поведения идеального газа.

Если сравнить химические взаимодействия с ван дер ваальсовскими, то можно установить, что *речь идёт о двух — по существу — разных типах взаимодействий*. Это подтверждается и сравнением характеристик взаимодействий:

интенсивность химических взаимодействий порядка $10\text{--}200 \frac{\text{ккал}}{\text{мол}}$, а энергия

ван дер ваальсовских сил не превосходит $0,1\text{--}10 \frac{\text{ккал}}{\text{мол}}$. Можно их разли-

чить и по длине взаимодействия, ибо она оказывается меньше суммы радиусов взаимодействующих атомов в случае химической связи, а в случае же сил ван дер Ваальса эта величина всегда больше, чем 10^{-7} см.

Указанное расхождение объясняется различием физических причин взаимодействий двух типов. Принимая во внимание физические причины, существенное различие между химическими и ван дер ваальсовскими взаимодействиями, (это различие и служит основой для их разделения) заключается в том, что при образовании химической связи внешняя электронная оболочка деформируется, через неё и осуществляется химическое взаимодействие, в то время как при возникновении сил ван дер Ваальса электронная конфигурация атомов или молекул существенным образом не изменяется. Это подтверждается и тем, что в противовес химическим связям, связи ван дер Ваальса не насыщаются, и в большинстве случаев силы ван дер Ваальса оказываются аддитивными, силы ван дер Ваальса влияют тем сильнее, чем молекулы тяжелее, т. е. они растут с ростом размеров молекул. (Этим объясняются, например, различия физических свойств некоторых членов в однородных цепочках органических соединений.)

Однако при таком рассмотрении нельзя упускать из виду, что материальные объекты химических и ван дер Ваальсовских взаимодействий принадлежат к группе химических веществ. Учитывая это обстоятельство, можно разделить эти два типа взаимодействий так, что с точки зрения химических веществ, химические взаимодействия являются *структурными*, за исключением, конечно, атомов, которые образуют *внешнее* взаимодействие. С другой стороны, взаимодействия ван дер Ваальса, с точки зрения всей группы химических веществ, являются *внешними*, такими в результате которых образуется часть макроскопических тел.

Таким образом на основе такого сравнения в химических взаимодействиях молекулы и атомы принимают участие как индивидуумы, в то время как для реализации ван дер ваальсовских взаимодействий необходимо участие определенного коллектива химических веществ.

Учитывая вышеприведённые характеристики ван дер ваальсовских взаимодействий, таблица системы взаимодействий приобретает следующий вид:

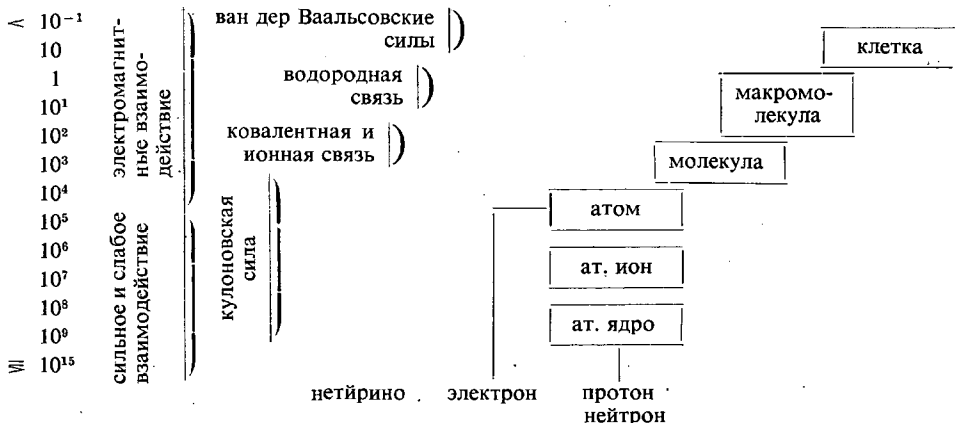
Табл. 3.

Взаимодействие	Относительная сила	Объект взаимодействия	Длина взаимодействия
Гравитационное	$F = f \frac{m_1 m_2}{r^2}$	Инертные массы	$r > 10^{-7} \text{ cm}$
ван дер Ваальсовские	0,1 — 10 ккал/мол	Химические вещества	Больше чем сумма радиусов взаимодействующих атомов
Химические	10 — 200 ккал/мол	Химические вещества, взаимодействующие посредством электронов внешних оболочек	Меньше чем сумма радиусов взаимодействующих атомов
Электромагнитное	$F = k \frac{Q_1 Q_2}{r^2}$	Заряженные объекты	$r > 10^{-12} \text{ cm}$
Слабое	$10^{-14} — 10^{-13}$	Мыонное и электронное сечение	$(10^{-13} — 10^{-12} \text{ cm})$
Сильное	1.	Барионы, Мезоны	$(10^{-13} — 10^{-12} \text{ cm})$

Если из таблицы выделить данные о длине объектов взаимодействия и провести их систематизацию, то полученное построение отражает часть иерархического ряда видов материи. Определённые типы взаимодействий могут быть сопоставлены с отдельными группами видов материи так, что с каждой группой видов материи сопоставляется определённый тип взаимодействия, которое — как *структурное взаимодействие* — определяет специфику данного вида материи; далее, с каждым видом материи могут быть сопоставлены дальнейшие внешние взаимодействия. На этой основе была составлена схема 2. Из внешних взаимодействий здесь указаны только те, в результате которых образуются объекты, принадлежащие уровню, отличному от уровня исходных объектов.

Фиг. Пекарека

Энергия порога существования эв.

В определённой степени мы находим подобную систематизацию и у Л. Пекарека¹¹, из которой здесь мы приведём подобную нашим представлениям часть. По представлениям Л. Пекарека и химические связи и взаимодействия ван дер Ваальсовского типа возникают в результате электромагнитных взаимодействий, и тем самым уничтожаются существенные различия, существующие между двумя типами взаимодействий, а именно те различия, на основании которых можно установить, что мы здесь имеем дело с двумя, в качественном отношении отличающимися друг от друга типами взаимодействий.

После систематизации различных типов взаимодействий, основой для дальнейших рассуждений служат идеи Энгельса о движении и взаимодействии.

Если влияние тел друг на друга, т. е. их взаимодействие есть движение, то система взаимодействий каким-то образом может быть сопоставлена с системой форм движения. Эта проблема будет рассмотрена позже. Здесь мы укажем только на те основные обстоятельства, которые обязательно должны учитываться при отделении химической формы движения от физической.

Одним из таких моментов является то, что однозначное сопоставление, т. е. один тип взаимодействия — одна форма движения, невозможно. Более правильным кажется такой подход, при котором основные формы движения сопоставляются с некоторыми интервалами взаимодействий, ведь эти последние как бы накладываются друг на друга, т. е. они играют определенную роль с точки зрения существования или особенностей данных объектов, в виде внутренних или структурных взаимодействий, а это в конечном итоге оказывает влияние на дальнейшие внешние взаимодействия данного объекта. Далее необходимо учитывать и то, что различные типы взаимодействий определяются качеством взаимодействующих материальных объектов совместно с условиями взаимодействия.

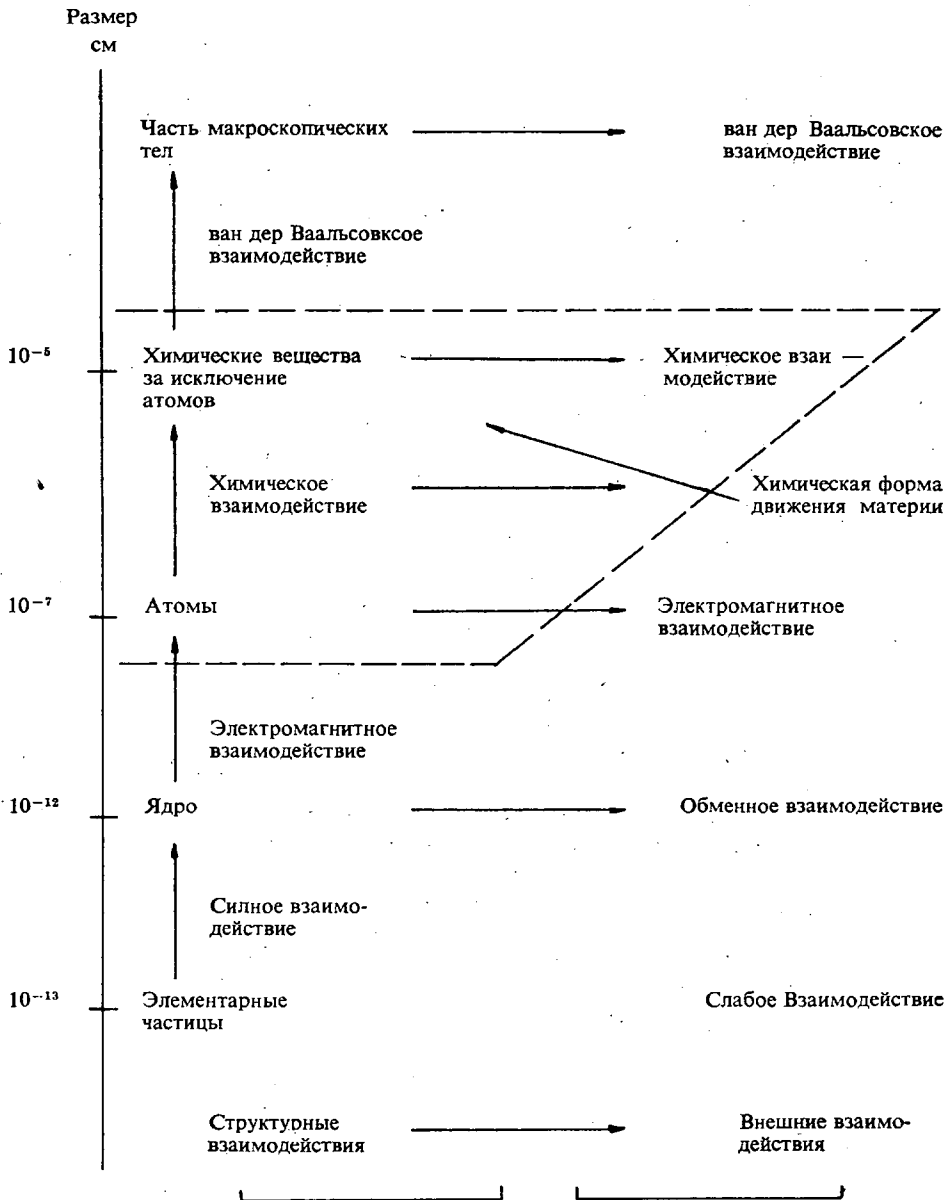
Также невозможно провести однозначное (один—один) сопоставление различных видов материи с формами движения, тем не менее исходной основой для изучения не только *общей проблематики форм движения*, но и *отдельных конкретных форм движения*, именно по выше приведённым рассуждениям — по нашему мнению — главным образом *может служить раскрытие специфики материальных носителей форм движения*. Правомерность подхода к изучению форм движения со стороны материальных носителей подтверждается и принципом диалектического материализма о неразделимости материи и движения.

В первом приближении правильным кажется такое сопоставление, при котором определенный тип взаимодействия осуществляется в виде структурного или внешнего взаимодействия, и это рассматривается как проявление некоторой основной формы движения. При этом, конечно, надо учесть, что возможны и другие сопоставления, далее, что систематизация взаимодействий и форм движения всегда приводит к некоторой жёсткости системы, которая никак не может отражать дальнейшие взаимоотношения, переходы, т. е. не может отражать «тонкую структуру». Поэтому такую систематизацию нельзя считать ни всеильной, ни законченной.

Выделение химической формы движения на схеме 2. была сделана на основе вышесказанного. *Под химической формой движения подразумевается сово-*

¹¹ Л. Пекарек: *Единство объектов природы с точки зрения наук о неживой природе*. In: *Физическая наука и философия*. М., 1973., Изд.-во «Наука» стр. 153.

купность изменений, в результате которых образуются или разрываются химические связи, т. е. совокупность таких процессов, которые происходят посредством электронов внешних электронных оболочек атомов.

Как видно на схеме 2. носителями химической формы движения являются химические вещества, а в случае образования и разрушения химических связей речь идёт о следующих типах взаимодействий:

- Взаимодействия, которые соответствуют переходу с одного уровня материального мира на другой, конкретно — с уровня атомов на уровень остальных химических веществ, и наоборот.
- Взаимодействия, участники которых представляют собой различные объекты уровня одного качества, и в этом случае взаимодействие привело бы к образованию материального объекта нового качества, который принадлежал бы другому структурному уровню материального мира.

Отсюда следует, что *химическая форма движения* не является единой формой движения материи, она *обладает неоднородным характером*. В самой химической форме движения можно провести дальнейшее подразделение. Это возможно с одной стороны потому, что — судя по взаимодействиям — речь идёт о связанности двух структурных уровней материальн ого мира, точнее о переходах между этими уровнями; далее, о совокупности изменений внутри одного уровня. А с другой стороны — потому, что сам химический вид материи не является однородной. Т. е. мы имеем дело с группой вида материи, внутри которой имеются различные степени организации. Правильнее, поэтому, вместо термина химической формы движения употреблять выражение: *группы химических форм движения*.

В случае химических веществ химические взаимодействия обладают определяющим характером, но они не исчерпают всевозможные в заимодействия на этом уровне. Встречаются проявления многих других типов взаимодействий. Следовательно, в химических реакциях помимо химических форм движения и другие формы движения играют некоторую роль, но специфика процессов определяется образованием и разрушением химических связей.

Как видно из предыдущего, химические в заимодействия качественно отличаются от ван дер Ваальсовских. Значит, форма движения, реализованная в результате ван дер Ваальсовских взаимодействий, также отличается от химической формы движения. Эта форма движения, поскольку — с точки зрения химических веществ — она основывается на внешнем взаимодействии, осуществляется так, что свойства и структура химических веществ остаются неизменными. В противоположность этому в химических взаимодействиях происходит деформация внешних электронных оболочек, в такой мере, чтобы она приводит к структурным, качественным изменениям.

В случае ван дер Ваальсовских взаимодействий *мы имеем дело с проявлением формы движения, качественно отличающейся от химической формы движения*. Ван дер Ваальсовские взаимодействия приводят к образованию некоторой части макроскопических тел, значит они относятся к макрофизическим формам движения.

Химические взаимодействия не влияют на структурные взаимодействия атомов, поэтому при образовании или разрушении химических связей структура, качество атомов не изменяется. Это конечно справедливо только в первом приближении, и не означает, что при образовании молекул и макромолекул атомы полностью остаются неизменными. Дело в том, что происходит изменение электронной конфигурации внешней оболочки атомов, но внутренние оболочки существенным образом не изменяются. Далее не происходит изменение структурных взаимодействий атомов, поэтому можно утверждать, что в химических процессах качество атомов остается неизменным. Структура и качество атомов определяется электромагнитным взаимодействием ядра и электронов. В этом случае опять так и *проявляется форма движения*,

отличная от химических форм движения, проявляется одна из микрофизических форм движения.

Здесь — в связи с взаимоотношением микрофизических и химических форм движения — надо ещё указать на то обстоятельство, которое является следствием взаимосвязанности указанных форм движения. А именно, что микрофизические формы движения приводят к проявлению атомов, и этим дают основу для проявления химической формы движения, т. е. без них не могла бы осуществляться и химическая форма движения. (Здесь мы пренебрегли тем, что есть и другие условия осуществления химических форм движения: соответствующие значения температуры и давления.) Итак, именно эти глубоко лежащие взаимодействия составляют причину поведения химических веществ, определяют химических процессов.

Elizabeth Nagy

THE CONCEPT OF THE CHEMICAL FORM OF MOTION IN MODERN CHEMISTRY

A differentiated revealing of the aspect and specificity of the chemical form of motion is made possible by the latest results of modern chemistry. The author strives to solve the problem by examining the interactions of inorganic nature and also by revealing the relationships within it. After studying the chemical interactions, placing them in the system of interactions, and after comparing them with the van der Waals and electromagnetic interactions, a definition of the aspect of the chemical form of motion and its differentiation from the macro- and microphysical forms of motion can be found. According to this definition, the totality of all those changes which result in chemical bonds or their decomposition, can be considered as chemical forms of motion.

KOCSONDI ANDRÁS

A TUDOMÁNYOS MODELLEK ELŐRELÁTÓ (PREDIKTIV) FUNKCIÓJA

Bevezetés

A valóság emberi átalakításának egyik lényegi mozzanata, s egyben a társadalmi szabadság megvalósulásának egyik előfeltétele a tevékenység eredményeinek és társadalmi hatásainak előrelátása, egyáltalában a teleológikus tételezések előrelátás alapján mennek végbe. Tevékenységének és hatásainak előrejelzése során az ember kezdetől fogva igen gyakran korábbi hasonló cselekedeteiből és ezek következményeinek számbavételéből indul ki; vagyis az előrelátás (egyik) elméleti alapját képezheti a más tevékenységekkel való analógia. Ilyen esetekben ezek a korábbi tevékenységformák és hatásmechanizmusaik mintegy *modellként szolgálnak* az új tevékenység számára, miközben nem csupán a cselekedet megtervezését, a célok kitűzését és az eszközök kiválasztását segítik elő, hanem várható eredményeinek és következményeinek kiszámítását is. Egyáltalában a modellek igen jelentős szerepet játszanak mind a valóság gyakorlati átalakításának, mind pedig elméleti elsajátításának területén megvalósuló előrelátások folyamatában, a modellmódszert gyakorta alkalmazzák a társadalmi élet mindkét nagy szférájában a különböző rendszerek jövőbeni állapotának vagy viselkedésének, az objektumok még ismeretlen tulajdonságainak, kölcsönhatásainak, törvényszerűségeinek tudományos előrejelzése céljából. Már ez is indokolja, hogy behatóbban elemezzük a modellek közvetítésével megvalósuló előrelátások gnoszológiai sajátosságait, a modellek szerepét az előrelátás folyamatában, illetve általában a modellezés és az előrelátás összefüggését a tudományos megismerés folyamatában.

Ezen elemzés fontosságát és indokoltságát más oldalról mutatja az is, hogy a tudományos modellek a technikai és a tudományos kutatás folyamatában nem csupán a kísérlettel, méréssel, leírással, gondolatkísérlettel, interpretációval, magyarázattal stb. kapcsolódhatnak össze¹ ezek sajátos formáját (modellkísérlet, modell-leírás, modellinterpretáció, modellmagyarázat² stb.) alkotva, hanem univerzális

¹ Az említett kutatási módszerek, valamint a modellezés kapcsolatának részletesebb elemzése megtalálható többek közt az alábbi művekben: V. Stoff: 1. *Modell és filozófia*, Bp., 1973, Kossuth; 2. *Ob oszobennosztyah modelnyovo eksperimenta*. Voproszi Filozofii, 1963, 9.; B. A. Glinskij—B. Sz. Grjaznov—B. Sz. Dünyin—E. P. Nyikityin: *Modelirovanyije kak metod naucsnovo issledovanyija*. Moszkva, 1965; Kocsondi A.: 1. *Vzaimootnosenyije eksperimenta i modelirovanyija v naucsnom poznanijii*. Acta Philosophica X., Szeged, 1969; 2. *A tudományos modellek leíró funkciója*. Acta Philosophica XIV., Szeged, 1973; 3. *A tudományos modellek magyarázó funkciója*. uo., 1974; 4. *A gondolatkísérlet néhány gnoszológiai sajátossága*. Acta Philosophica XV., Szeged, 1974.

² A »modellkísérlet« terminushoz hasonlóan a modell közvetítésével megvalósuló leírást, interpretációt, magyarázatot stb. rendre a »modelleírás«, »modellinterpretáció«, »modellmagyarázat« terminusokkal jelöljük. Hasonló értelemben használjuk a továbbiakban a »modellelőrelátás« terminust is, modell közvetítésével megvalósuló, modellre támaszkodó (tudományos) előrelátást értve rajta.

jellege³ megfelelően többoldalúan egybefonódik a tudományos előrelátással is, többek közt sajátos változatát vagy típusát képezi az utóbbinak is, amit modellen alapuló, modell közvetítésével megvalósuló előrelátásnak, vagy röviden *modell-előrelátásnak* nevezünk. Ennélfogva a modell — a tudományos elmélethez (tudományokhoz) hasonlóan — a leíró, interpretációs, magyarázó, kritériális stb. funkciók mellett betölthet előrelátó (prediktív) funkciót is. Természetesen a tudományos modellek ezen funkciójának jellemzése elősegíti a modell módszer sajátosságainak jobb megértését is⁴.

Mielőtt részletesebben elemeznénk a modellezés és az előrelátás összefüggését a tudományos megismerésben, a tudományos modellek előrelátó (prediktív) funkcióját és a modell-előrelátás metodológiai, s részben logikai sajátosságait, célszerű röviden jellemezni a modell módszer és a tudomány előrelátás gnoszeológiai természetét, indokolt néhány vonással felvázolni főbb ismertetőjegyeiket, amelyek alapján elkülönülnek a tudományos megismerés más módszereitől és formáitól, és viszonylag önálló kutatási eljárásként funkcionálnak.

1. A tudományos modellek és a modellezés jellemzése

A modell a (tudományos) megismerés egyik sajátos eszköze, a valóság visszatükrözésének specifikus formája, ami elválaszthatatlan kapcsolatban áll a modellezéssel mint sajátos kutatási eljárással, a tudományos megismerés viszonylag önálló és sajátos módszerével. Ezért a modell csak a modellezés folyamatában funkcionál, valamely objektum csak a tudományos kutatáson belül rendelkezik a 'modellnek lenni' tulajdonsággal, s lényegi sajátosságai csak e folyamaton belül tárhatók fel.

1.1. A modellezés sajátosságai

A modellezés az objektív valóság *közvetett, indirekt* tanulmányozásának *univerzális* módszere. E két sajátosság, vagyis közvetett és univerzális jellegének következtében jelentősen különbözik a megismerés egyéb módszereitől. Ezért ezek jellemzése alapján feltárhatók e módszer főbb ismertetőjegyei is.

1.1.1. A modellezés módszerének *indirekt, közvetett jellege* mindenekelőtt abban fejeződik ki, hogy a megismerés tulajdonképpen tárgyának a vizsgálata nem magával ezzel az objektummal, vagy a közvetlenül rá vonatkozó érzéki és gondolati képmásokkal, jelekkel végzett kutatási műveletek útján, hanem egy másik, a szubjektum számára jobban hozzáférhető, könnyebben, hatékonyabban, gazdaságosabban tanulmányozható objektum kutatása révén valósul meg, amely a közöttük levő objektív megfelelés, hasonlóság következtében képes felváltani — a kutatás meghatározott szakaszán — a tanulmányozott objektumot, s ezáltal a kutatás közvetlen tárgyává válni. A modellezés során ugyanis a megismerés eredeti tárgyát

³ A tudományos megismerés azon módszereit tekintjük univerzálisnak, amelyek a tudományos kutatás több, esetleg valamennyi szakaszán alkalmazhatók, s amelyek ennek megfelelően több különböző funkciót is elláthatnak (Vö. B. A. Glinszkij—B. Sz. Grjaznov—B. Sz. Dünyin—E. P. Nyikityin: i. m., 134. l.).

⁴ Itt említjük meg, hogy jelen tanulmányunk szorosan kapcsolódik a tudományos modellek és a modell módszer gnoszeológiai sajátosságairól írt tanulmányainkhoz, elsősorban a korábban már említettekhez.

(a modellezett objektumot) egy másik, természetes vagy mesterséges, anyagi vagy eszmei objektummal (ti. modelljével) váltják fel, s azután a kutató megismerő operációi közvetlenül erre az utóbbi objektumra irányulnak.

A modellezés folyamatában ily módon az eredeti objektumot mintegy más formában, nevezetesen egyszerűbb és a kutatás számára könnyebben elérhető formában tanulmányozzák. A modell ugyanis rendszerint egyszerűbb s feltétlenül ismertebb, mint az eredeti objektum, s ezért alkalmasabb a vizsgálat számára. Mivel a modellezés folyamatában a megismerés tárgyát más, egyszerűsített formában, vagyis a modell formájában tanulmányozzák, lehetővé válik olyan összefüggéseinek és tulajdonságainak, strukturális vagy funkcionális sajátosságainak vizsgálata és megismerése, amelyek magán a modellezett objektumon közvetlenül nem tanulmányozhatók, vagyis feltárhatók az objektum rejtett mechanizmusai, paraméterei, lényegi kapcsolatai. A modellmódszer egyik előnye más kutatási módszerekkel szemben éppen az, hogy *lehetővé teszi a megismerés eredeti tárgyán közvetlenül nem vizsgálható struktúrák és funkciók közvetett, indirekt módon való tanulmányozását és megismerését*. Ez egyben kifejezi e módszer korlátozott jellegét is: ha ugyanis a szükséges ismeretek megszerezhetők az objektum közvetlen, vagy kevésbé közvetett kutatása révén, a tudományos megismerés más, direkter módszerei segítségével, akkor nem folyamodnak indirekt vizsgálatához, azaz nem alkalmazzák a modellezést.

1.1.2. Miben áll már most a modellmódszer másik jellemző vonása, *univerzális jellege*? A modellezés eme tulajdonsága mindenekelőtt abban mutatkozik meg, hogy e módszert *alkalmazni lehet* legkülönbözőbb kutatási feladatok megoldására *a tudományos megismerés valamennyi szakaszán*. Ez többek közt azzal függ össze, hogy a modellek felépítésüket, természetüket tekintve lehetnek anyagiak is, és eszmeiek is, s ennél fogva a tudományos megismerés empirikus szakaszán, ahol elsősorban a valóság tárgyaival, jelenségeivel és folyamataival operálnak, e tárgyakat, jelenségeket és folyamatokat helyettesítő anyagi medolleket alkalmazzák; ezzel szemben a teoretikus megismerés szintjén, ahol a valóság tárgyaival, jelenségeire és folyamataira vonatkozó elemi képmásokkal, fogalmakkal, jelekkel stb. végeznek különböző elméleti és logikai műveleteket, ezen képmásokból, fogalmakból, jelekből stb. felépülő eszmei modelleket használják fel elsődlegesen. A modellezést ily módon alkalmazzák (1) a valóság empirikus szakaszán, elsősorban mint a tudományos kísérlet sajátos eszközét és tárgyát (modellkísérlet); (2) a valóság elméleti szintjén, például a gondolkísérletben, a hipotézisek ellenőrzési folyamatában, az elméletalkotásban stb.; emellett a modell összekötő kapocs lehet az empirikus és az elméleti megismerés között, éspedig lehet (3) az empirikus ismeretektől a tudományos elmélethez való átmenet eszköze, például a tények interpretációja vagy magyarázata során; (4) a tudományos elmélet valóságra vonatkoztatásának eszköze, például a tudományos előrelátáshoz kapcsolódva; (5) a tudományos elmélet gyakorlati alkalmazásának eszköze, például absztrakt jelrendszerek interpretációjaként.

1.1.3. Amint a fentiek mutatják, a modellmódszer univerzális jellege másodszor abban is kifejeződik, hogy *a tudományos megismerés minden formája és funkciója megvalósulhat modell közvetítésével is*. A tudományos megismerés empirikus szintjén a modell kapcsolódhat a megfigyeléshez, a méréséhez, a kísérlethez, az empirikus adatok rendszerezéséhez és osztályozásához, s szolgálhatja ezek leírását. Az elméleti szinten alkalmazhatják magyarázó, prediktív és interpretációs funkció ellátására, összefonódhat a gondolkísérlettel, a hipotézissel és a tudományos elmélettel. A kutatás bármely szakaszán és fázisában betölt megismerő, tükröző és heurisztikus

tikus funkciót, s mindkét szakaszon elláthat kritériális funkciót a bizonyítás folyamatához kapcsolódva. Ebben a vonatkozásban a modellezés tulajdonképpen nem mint önálló kutatási forma, hanem mint a tudomány megismerés alapvető formáinak és funkcióinak sajátos típusa (pl. modellkísérlet, modelleírás, modellmagyarázat, modellellőrelátás stb.) jelenik meg. Éppen ezért a modellezés a tudományos kutatás sajátos útjának is tekinthető, nevezetesen a valóság megismerésének indirekt, modell közvetítésével megvalósuló útjának, amely az objektum közvetlen, direkt tanulmányozásához hasonlóan az empirikus ismeretek felhalmozásától és rendszerezésétől a tudományos elmélet alkotásáig, s innen a valóságra vonatkoztatásáig és gyakorlati alkalmazásáig vezet.

1.1.4. Amint az előzőekből is kitűnik, a tudományos megismerés folyamatában akkor folyamodnak a modellezéshez, amikor az objektum közvetlen, direkt tanulmányozása valamilyen okok következtében nem lehetséges, illetve csak nagy erőfeszítések árán lehetséges, vagy egyszerűen nem célszerű, nem gazdaságos. A megismerés folyamatában ugyanis gyakorta előfordulnak olyan szituációk, amikor a megismerés tárgyát nem lehet vagy nem kifizetődő közvetlenül megfigyelni, méréseket, kísérleteket végezni stb. Ilyen esetekben a kutató a megismerés objektumának közvetlen vizsgálata helyett egy másik, ezzel meghatározott megfelelési, hasonlósági viszonyban levő természetes vagy mesterséges objektum tanulmányozásához folyamodik, hogy megismerve ezt az utóbbi objektumot (illetve ennek bizonyos oldalait, tulajdonságait) új információt nyerjen magáról a megismerés eredeti objektumáról.

Figyelembe véve a fent kifejtetteket a modellezés fogalmát a következőképpen határozhatjuk meg: *a modellezés az objektív valóság közvetett, indirekt megismerésének univerzális módszere, amelynek során az objektum tanulmányozása egy másik, ezzel objektíve meghatározott és a kutató által ismert megfelelési, hasonlósági viszonyban levő anyagi vagy eszmei rendszer kutatása révén valósul meg.* Ezt a megismerés valódi objektumát helyettesítő közbenső objektumot, amelyre a kutatás adott szakaszán valamennyi megismerési operáció irányul, s amelynek tanulmányozása révén új ismeretet nyerünk az eredeti objektumról, nevezzük modellnek. Ahhoz, hogy a modell ezen alapvető funkcióját elláthassa, az szükséges, hogy meghatározott viszonyban álljon a megismerés tulajdonképpeni tárgyával, az ún. modellezett objektummal.

1.2. A modell és a modellezett objektum viszonya

A modellreláció

A modellezés leglényegesebb ismertetőjegye, a tudományos megismerés minden más módszerétől megkülönböztető specifikuma a modell és a modellezett objektum viszonyában fejeződik ki. Ez a viszony egyben a modellmódszer sikerességének is a kulcsa, hiszen ez képezi egyrészt a modell kiválasztásának, illetve létrehozásának, másrészt a modelltől az eredeti objektumra történő információ-átvitelnek az alapját.

1.2.1. E viszony elemzésekor mindenekelőtt azt kell kiemelni, hogy a modellezés nem tételezi fel még anyagi objektumok anyagi modelljei esetén sem a modell és az objektum közötti anyagi-energetikai kölcsönhatás, reális kapcsolat fennállását, sőt a modell fogalma *kizár közöttük mindenféle összefüggést, közvetlen anyagi hatást.* A modell és modellezett objektum között a megismerő szubjektum létesít „kapcsolatot”, a kutató felelteti meg objektív tulajdonságaik alapján

a modellt a modellezés objektumának. Ezért a modell és az objektum viszonyának egyik lényegi mozzanata, hogy *szociálisan feltételezett viszony, melyet a szubjektum közvetít*. A modellezés mint sajátos kutatási eljárás mindig feltételezi a szubjektum jelenlétét, aki összefüggést létesít a modell és az objektum között, aki egyáltalában kiválasztja vagy létrehozza és működteti a modellt, aki számára az egyik objektum modellként, a másik a megismerés tárgyaként funkcionál. Ennélfogva a modell-reláció⁵ egy háromelemű kapcsolatrendszer, amely a modell, a modellezés szubjektuma (a kutató) és a modellezett objektum (a megismerés tulajdonképpeni tárgya) között áll fenn.⁶

A modellreláció, amint a fentiek is mutatják, *objektív és szubjektív mozzanatokból tevődik össze*. Ez a szubjektív jelleg természetesen mindig viszonylagos, mint-hogy egyfelől csak a modellreláció más komponenseihez viszonyítva szubjektív, és másfelől objektív tényezők által meghatározott szubjektivitás. Továbbá a modellek, illetve a modellreláció különböző típusainál másként és más mértékben jelentkezik az objektív és a szubjektív oldal, éspedig az elméleti modelleknél, s ezen belül is az elméleti objektumok gondolati modelljeinél az objektív meghatározottság közvetettebb, áttételes jellegű.

1.2.2. A modellreláció *szubjektív oldala* főként azzal kapcsolatos, hogy a modellt a szubjektum hozza létre vagy választja ki, ezért tevékenysége nélkül nem létezik; egyáltalában az emberi tevékenység folyamatán kívül (illetve a tudományos megismerésről lévén szó, így is fogalmazhatunk: a kutatás folyamatán kívül) nincs se modell, se modellezett objektum, hanem egyszerűen csak objektumok vannak; *valamely anyagi vagy eszei rendszer nem önmagában, hanem csupán a szubjektum számára funkcionál modellként*. A modellezés szubjektív jellege kifejeződik abban is, hogy a modell létrehozása vagy kiválasztása mindig függ egyrészt az objektumról (és a modelltől) korábban nyert ismeretek szintjétől, mélységétől, másrészt azoktól a céloktól, amelyeket a kutatás adott szakaszán követnek, amelyek valóra váltását szolgálja. Végül soron a szubjektum felelteti meg a modellt — bizonyos objektív tulajdonságai, illetve ezekre vonatkozó ismeretek alapján — a modellezett objektumnak, s a szubjektum határozza meg, hogy mely elemei és viszonyai feleljenek meg az objektum elemeinek és viszonyainak, s mely tulajdonságai tekintetében térhet el, illetve kell eltérnie az objektumtól.

1.2.3. A modell kiválasztása vagy létrehozása azonban nem a szubjektum önkényétől függ, sőt még csak nem is kizárólag a kutatási céloktól, hanem mindenneke-előtt a modellezett objektum és a (leendő) modell objektíve adott tulajdonságainak egymáshoz való viszonyától.

A modellezés *objektív alapja* a modell és a modellezett objektum közötti megfelelés, illetve ennek valamely konkrét formája: az analógia, az izomorfia vagy a homomorfia. Ezért a *modellmódszer alkalmazásának leglényegesebb feltétele, hogy a modell és a modellezés objektuma bizonyos hasonló tulajdonságokkal rendelkezzenek*, hogy strukturális vagy funkcionális sajátosságaikban azonos vonások forduljanak

⁵ Modellreláción a modell és a modellezett objektum ily módon felfogott viszonyát értjük. A modellreláció részletesebb elemzését adjuk az alábbi tanulmányokban: 1. *Sztruktura naucsnovo modelirovanija*, Acta Philosophica XIII., Szeged, 1972; 2. *Osznovnije modelynije szituacii*. Acta Philosophica XIV., Szeged, 1973.

⁶ A fentiek mellett a modellezés elemének vagy komponensének kell tekinteni a kutatási eszközöket is, s bizonyos értelemben a modellezés eredményét, azaz a modell tanulmányozása révén nyert és a modellezett objektumra vonatkoztatott ismeretet, az ún. modellismeretet vagy modellkonklúziót is.

elő. A modell ugyanis csak ebben az esetben képes felváltani a kutatás folyamatában a modellezett objektumot, s a modellezés folyamatában éppen e hasonló sajátságok alapján következnek arra, hogy a megismerés eredeti tárgyára is jellemzőek a modell újjól megismert (a modellezés eredményeként feltárt) tulajdonságai.

A modellezés típusától és a kutatási céloktól függően megfelelés létesíthető a modell és az objektum elemei (illetve ezek egy része), struktúrája (illetve valamely részstruktúrája), vagy funkciói között, de a modellezés nem tételezi fel, hogy egyidejűleg mindhárom területen megfelelés álljon fenn. Sőt, a modell *szükségképpen különbözik is* a modellezés objektumától, hiszen ha minden tekintetben azonos volna az eredeti objektummal, ugyanúgy alkalmatlan lenne az adott kutatási feladat megvalósítására, mint emez. A modell csak akkor képes helyettesíteni az objektumot a kutatás folyamatában, ha nem rendelkezik azokkal a tulajdonságokkal, amelyek megnehezítették, vagy egyenesen lehetetlenné tették az objektum közvetlen tanulmányozását. Ezért a modell és a modellezett objektum között mindig csak meghatározott (pl. strukturális vagy funkcionális) vonatkozásban áll fenn megfelelés (pl. izomorfia vagy homomorfia).

1.3. A tudományos modellek főbb gnoszeológiai jellemzői

A modellmódszer és a modellreláció előzőekben adott jellemzése lehetővé teszi, hogy főbb vonásaiban számbavegyük a tudományos modellek sajátságait, feltárjuk a modellfogalom azon ismertetőjegyeit, amelyek a tudományos kutatás ezen eszközét megkülönböztetik minden más eszköztől és formájától.

1.3.1. A modellezés alapvető célja és rendeltetése — amint láttuk — a megismerés eredeti objektumának tanulmányozása és megismerése, ezért a modell egyik lényegi ismertetőjegye az, hogy mindig a modellezett objektum megismerését szolgálja, hogy *az objektív valóság megismerésének sajátos eszköze*. A modell ugyanis nem önmagáért létezik, hanem az a gnoszeológia rendeltetése, hogy segítségével új ismereteket nyerjenek egy másik objektumról. Valamely anyagi vagy eszmei rendszer csak akkor tekinthető modellnek, ha kutatási eszközként funkcionál, ha felhasználják egy másik objektumra vonatkozó ismeretek szerzésére.

1.3.2. A modellreláció fenti jellemzése alapján megállapítható, hogy a modell egy másik lényegi vonása a közte és a modellezett objektum közötti *objektív megfelelés, hasonlóság*. A modell ugyanis csak úgy képes szolgálni az eredeti objektum megismerését, ha rendelkezik az utóbbi, kutatás szempontjából jelentős tulajdonságaival, amelyek megismerése a modell segítségével megvalósuló tanulmányozás célja. Ez a megfelelés természetesen nem lehet azonosság, de ugyanakkor a közöttük levő különbség nem lehet túlságosan nagy sem, illetve a közöttük fennálló hasonlóság nem lehet felszínes, másodrendű.

1.3.3. E viszony, s ezzel együtt a modell egy további lényegi sajátsága, ami megkülönbözteti többek közt a képmás ismeretelméleti fogalmától, az, hogy a modell fogalma nem tételezi fel sem közvetlen, sem közvetett formában a modell és a modellezett objektum közötti oksági vagy egyéb materiális összefüggést. A modell és a képmás közötti egyik döntő különbség éppen az, hogy az előbbi *fogalmilag kizárja az objektum általi kauzális meghatározottságot*, az utóbbi viszont nem hogy nem zárja ki, hanem a megismerési képmások egy jelentős csoportja (az érzéki képmások) egyértelműen feltételezi a külvilág közvetlen hatását a szubjektumra.

1.3.4. A modellt mindig a szubjektum „hozza kapcsolatba”, felelteti meg az objektumnak, a szubjektum közvetíti a modellrelációt. Ezért a modell mindig *a szubjektum tevékenységének produktuma, a szubjektum tevékenységi szféráján kívül a modell nem létezik*, valamely anyagi vagy eszmei rendszer csak a szubjektum számára rendelkezik a „modellnek lenni” tulajdonsággal.

1.3.5. Minthogy objektív megfelelés áll fenn a modell és a modellezett objektum között, a modell anyagilag reprodukálja vagy eszmeileg visszatükrözi a modellezett objektum bizonyos strukturális vagy funkcionális sajátosságait, ezért mindig *a modellezett objektum sajátos képmása*. Képmása a modell az eredeti objektumnak, amennyiben az előbbi bizonyos elemei és viszonyai megfelelnek az utóbbi meghatározott elemeinek és viszonyainak; és sajátos képmása, amennyiben ez a megfelelés általában csak formális jellegű.

1.3.6. A modell a fenti sajátosságok, mindenekelőtt az objektummal való megfelelése, azaz hasonlósága és különbsége következtében, *alkalmasabb az adott kutatási feladat megoldására*, mint maga a megismerés eredeti objektuma. A modellezés szükségessége, lehetősége vagy célszerűsége éppen azzal kapcsolatos, hogy az objektum közvetlen, direkt tanulmányozását valamilyen objektív vagy szubjektív feltételek megnehezítik vagy akadályozzák. Ezért egy olyan objektumot választanak ki vagy hoznak létre, amelynek kutatását ezek a körülmények nem gátolják.

1.3.7. A modell általában azért alkalmasabb az adott kutatási feladat elvégzésére, mint az eredeti objektum, azért teszi lehetővé az objektum azon tulajdonságainak, viszonyainak tanulmányozását, amelyek magán az eredeti objektumon nem lehetségesek, mert kevésbé bonyolult struktúrával rendelkeznek, egyszerűbb komponensekből épül fel, egyáltalában a modell az esetek többségében *egyszerűbb a modellezett objektumnál*, a modellezés egyik jellemző vonása az egyszerűsítés. (Bizonyos esetekben előfordulhat fordított szituáció is. Mint ismeretes, a marxi módszer egyik tipikus formája az, amikor a megismerés folyamatában a bonyolultabb jelenségtől, vagy egy jelenség magasabb, fejlettebb szintjétől közelítünk az egyszerűbb jelenség, az alacsonyabb szint felé, amikor az utóbbiak megértésének kulcsa az előbbieket megismerése és megértése.⁷ Ez esetben a bonyolultabb jelenség természetesen mint az egyszerűbb modellje lép fel, hiszen a magasabb szint már megismert tulajdonságai, „megértett” törvényszerűségi alapján következtetnek vissza az alacsonyabb szint jellemzőire.)

1.3.8. A modellként alkalmazott objektumnak *ismertebbnek kell lennie a tanulmányozott objektumnál*, mert csak így szolgálhatja az utóbbi megismerését. A megismerés folyamatában általában a valóság már többé-kevésbé megismert tartományaihoz tartozó jelenségek, vagy maguk az ezekre vonatkozó ismeretek, ismeretrendszerek szerepelnek modellként a valóság még nem, vagy nem kellően ismert jelenségei számára, azaz az ismeretlen jelenségeket az ismertek analógiájára írják le.

1.3.9. Minthogy a modellezés folyamatában a megismerés objektumát modelljével váltják fel s az objektum kutatása a modell tanulmányozása útján valósul meg, a tudományos modellek egy további, a megismerés egyéb eszközeitől elhatároló sajátossága az, hogy a *megismerés eredeti objektumának helyettese*, azaz a modell mint kutatási eszköz nem arra szolgál, hogy segítségével a kutató hasson a kutatás tárgyára, vagy megfigyelje, mérje, rögzítse ennek hatásait, a benne végbemenő vál-

⁷ Vö. K. Marx: *Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához*, MEM. 13. köt. 171: 1.

tozásokat, hanem arra, hogy *felváltsa* a kutatás objektumát, helyébe lépjen, reprezentálja azt. Ezzel kapcsolatban fel kell hívni a figyelmet egy lényeges körülményre: a megismerés bármely objektuma bizonyos értelemben helyettesként funkcionál, nevezetesen a vele azonos „fizikai” természetű dolgok vagy ezek osztályának (illetve eszmei rendszer esetében a benne tükröződő dolgok osztályának) reprezentánsaként. A modell ellenben mint a modellezett objektum helyettese nem a vele azonos természetű (illetve benne képmásként visszatükröződő) jelenségek, vagy ezek osztályának, hanem a *jelenségek egy másik* (az előbbivel objektív megfelelési viszonyban lévő) *osztályának a reprezentánsa*.

1.3.10. Minthogy a kutatás folyamatában a megismerés eredeti objektumát modellel helyettesítik, a tudományos modellek megkülönböztető ismertetőjegye az is, hogy *a kutatás közvetlen tárgyává válik*. A kutatás adott szakaszán ugyanis, amint láttuk, a kutató bekapcsolja a modellt a kutatási eljárásokba, s így a modellezés e szakaszában a szubjektum valamennyi kutatási-megismerő művelete *közvetlenül* a modellre, s nem a megismerés tulajdonképpeni tárgyára irányul, a szubjektum a modellel, s nem az objektummal végez megismerő tevékenységet. Ezzel ellentétben más megismerési módszerek és eszközök az objektum megismerési folyamatában csupán a szubjektum hatását közvetítik az objektumra és viszont, de maguk nem válnak az *objektum* kutatásának közvetlen tárgyává (legfeljebb bizonyos esetekben az objektummal kialakult kölcsönhatásuk válik azzá).

1.3.11. A modell fentebb jelzett sajátosságaiából következik, hogy a kutatás folyamatában *új információt szolgáltat a megismerés objektumáról*. Természetesen ez az információ nem feltétlenül jelent pozitív ismeretet, a modellek nem minden esetben fejezik ki pontosan a modellezett objektum lényeges összefüggéseit, nem mindig adnak adekvát ismeretet róla. A tudományok történetében a modellmódszer alkalmazása nemcsak sikerekhez, hanem kudarcokhoz is vezetett, nem egyszer volt hibák forrása. Azonban ilyen esetekben is ad a modell bizonyos új információt, bár esetleg csupán negatív információt, az ilyen inadekvát modellek is pozitív irányban befolyásolhatják a megismerés további menetét. „Azok a modellek, amelyek teljesen kudarcot vallanak — írja G. Klaus —, megtanítanak bennünket arra, hogy az alapjaikat képező elvek és struktúrák nem felelnek meg azoknak a természeti folyamatoknak, amelyeket vissza kell tükröznüik. Azonban az ilyen negatív ismeret is lényeges ismeret.”⁸ Megállapítható tehát, hogy az új ismeret szerzése valóban lényeges ismertetőjegye a modell fogalmának.

1.3.12. A modell lényeges tulajdonsága az is, hogy *lehetővé kell tennie a tanulmányozása révén nyert ismeret átvitelét a modellezett objektumra*. A modell ugyanis nyilvánvalóan csak abban az esetben válik az objektum megismerésének valóban hatékony eszközévé, ha a modellezés folyamatában nyert ismeret ilyen vagy olyan formában vonatkoztatható a megismerés eredeti objektumára. Az ismeret alapját viszont egyrészt a modell és a modellezett objektum közötti megfelelés, másrészt azon elméleti és logikai eljárások képezik, amelyek segítségével ez az ismeretátvitel megvalósul. Ez a modell szempontjából ismét azt jelenti, hogy csak akkor szolgáltat megbízható ismereteket az objektumról, ha lényegi tulajdonságai megfelelnek az objektum tulajdonságainak, s a szubjektum ismeri ezt a megfelelést, illetve ennek konkrét formáját.

1.3.13. Ez azt jelenti, hogy a modell lényeges eleme — s a modellezés megvalósulásának egyik alapvető feltétele — *a modell-reláció ismerete*, vagyis az, hogy a szubjek-

⁸ G. Klaus: *Kybernetik in philosophischer Sicht*. Berlin, 1961, Dietz Verlag. 278. l.

tum megfelelő ismeretekkel rendelkeznek már a modellezés megkezdése előtt a modell és a modellezett objektum viszonyáról. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a modell kiválasztása vagy létrehozása egyfelől, és az új ismeret átvitele az eredeti objektumra másfelől csak ezen ismeret birtokában lehetséges. A modellmódszer alkalmazásának egyik nehézsége éppen az, hogy „bár a kísérletezőt érdeklő originál sajátosságai ismeretlenek, ...mégis ezeknek megfelelően kell kiválasztani a modellt.”⁹ Valójában a modellezett objektum nem abszolút ismeretlenként áll a kutató előtt a modellezés kezdetekor, hanem bizonyos tulajdonságait, összefüggéseit már megismerték az előző megfigyelés, mérés, kísérlet stb. folyamatában, éppen amelyek során felvetődött a modellezés szükségessége vagy lehetősége. A modellezés folyamatában pedig megismerve a modellt, illetve az objektum bizonyos tulajdonságait, lehetővé válik viszonyuk pontosabb meghatározása. A modellezett objektum már ismert tulajdonságai, valamint a (leendő) modell közötti megfelelés feltárása nem csupán a modell kiválasztását vagy megépítését teszi lehetővé, hanem a modell tökéletesítését, az objektumhoz való közelítését, azaz további közös tulajdonságaik előrelátását.

1.3.14. A modell előzőekben vázolt tulajdonságai szükségképpen feltételezik egymást: a modellként fellépő objektum anyagilag reprodukálva vagy gondolatilag visszatükrözve a megismerés eredeti objektumának bizonyos tulajdonságait, a közöttük levő objektív megfelelés alapján képes az objektumot a kutatás folyamatában helyettesíteni s ezzel elősegíti megismerését oly módon, hogy lehetővé teszi bizonyos még ismeretlen sajátosságának előrelátását. Ezért, figyelembe véve a tudományos modell vázolt főbb ismertetőjegyeit, a következő meghatározást adhatjuk: *a modell a megismerés objektumát reprodukáló vagy visszatükröző, azzal materiálisan össze nem függő, de objektív megfelelési viszonyban lévő és a kutatás folyamatában azt helyettesítő anyagi vagy eszmei rendszer, amelynek tanulmányozása új ismeretet szolgáltat magáról a megismerés eredeti objektumáról.* A modell fogalmának ezen meghatározása, s különösen alapvető ismertetőjegyeinek behatódóbb jellemzése, úgy véljük, egyértelműen mutatja a tudományos modell és modellmódszer specifikus természetét, s ezzel egyben el is határolja a tudományos megismerés egyéb eszközeitől, módszereitől és formáitól. Ez a jellemzés ugyan akkor már utal arra is, hogy a kutatás reális folyamatában a modellezés szükségképpen összefonódik a tudományos előrelátással.

2. A modellezés és az előrelátás kapcsolata

A tudományos megismerés említett módszerei közötti összefüggés feltárása, s ezen belül az előrelátásnak a modellezés folyamatában játszott szerepének megvilágítása elsősorban úgy lehetséges, ha röviden megvizsgáljuk, miként valósul meg a tudományos modellezés, melyek azok a szakaszok e folyamaton belül, amelyek feltételezik a tudományos előrelátást.

2.1. A tudományos modellezés főbb szakaszai

A modellezés folyamatának rövid jellemzése¹⁰ kapcsán elsősorban különböző állapotainak egymásutániségát és változását, vagyis dinamikus struktúráját, s ezen belül is főként egyes szakaszait és ezek egymáshoz való viszonyát vázoljuk.

⁹ B. Sz. Grjaznov—B. Sz. Dünyin—E. P. Nyikityin: *Gnoszeologicseskijje problemü modelirovanyija.* »Voproszű Filozofii«, 1967, 2. sz. 66. l.

¹⁰ A tudományos modellezés struktúrájának részletes elemzését lásd: Kocsondi A.: *Sztruktura naucsnovo modelirovanyija.* Id. kiad.

A modellezés az objektum tanulmányozásának bonyolult, többlépcsős folyamata; struktúrájának bonyolultsága mindenekelőtt azzal függ össze, hogy egyfelől a kutatás folyamatában a megismerés objektumát modelljével váltják fel, ami egyrészt tanulmányozásának eszközeként, másrészt a kutatás közvetlen tárgyaként szerepel, s ezért másfelől a modell kutatása révén nyert ismeretet át kell vinni a megismerés objektumára. Ily módon a modellezés folyamatának struktúrája kifejezi a modell és az objektum viszonyát a kutatás menetében, s ezért főbb szakaszainak jellemzése nemcsak dinamizmusának feltárását teszi lehetővé, hanem a modell sajátosságainak és objektumhoz való viszonyának új oldalról történő megvilágítását is.

Néhány szerző szerint a modellezés a modellalkotással kezdődik.¹¹ Úgy véljük nem lehet elfogadni ezt az álláspontot, minthogy a modellezés ezen szakaszát mindig megelőzi a kutató elméleti tevékenysége: mielőtt megépítené vagy kiválasztaná a modellt, tanulmányozza az objektumhoz való viszonyát, s csak megismerve e viszony néhány vonatkozását, választhatja ki vagy építheti meg a modellt. Mások szerint a modellezés következő négy szakasza különíthető el: 1) feladatkielölés; 2) modellalkotás (kiválasztás); 3) modellkutatás; 4) ismeret-átvitel.¹² Alapvetően egyet lehet érteni Novik véleményével, amely szerint az információ-átvitel szakaszt követi „az ilyen jellegű extrapoláció gyakorlati ellenőrzése.”¹³ Véleményünk szerint a modellezésnek mint megismerési folyamatnak az alábbi főbb szakaszait lehet megkülönböztetni: 1) a modellezés szükségességének felvetődése; 2) a modellezés elméleti előkészítése; 3) modell-alkotás (kiválasztás); 4) modell-kutatás; 5) ismeret-átvitel; 6) az új ismeret ellenőrzése és igazolása; 7) az új ismeret beépítése a tudományos ismeretek rendszerébe.¹⁴ E szakaszok rövid jellemzését az alábbiakban foglalhatjuk össze.

2.1.1. *A modellezés szükségességének vagy célszerűségének felvetődése* a tudományos kutatás modellezést megelőző szakaszaival kapcsolatos. Az objektum kutatása ugyanis nem modellezésével, hanem a tudományos megismerés más módszereivel, eszközeivel való tanulmányozásával kezdődik. E tevékenység eredményeként a kutató meghatározott ismereteket nyer az objektumról. Bizonyos esetekben azonban olyan körülmények merülhetnek fel, amelyek megnehezítik, akadályozzák, esetleg egyenesen lehetetlenné teszik az objektum további direkt, közvetlen kutatását. E nehézségek leküzdése érdekében a kutató a modellmódszerhez folyamodhat. A modell alkalmazásának szükségessége, lehetősége vagy célszerűsége tehát mindig a kutatás folyamatában vetődik fel, s ezért a modellezés mint a tudományos megismerés egy szakasza jelenik meg.

2.1.2. *E szükségesség vagy célszerűség fel ismerését a modellezés elméleti előkészítése* követi, amelynek során a kutató egyfelől pontosan meghatározza a modellezés feladatát, célkitűzését, másfelől elméletileg előkészíti a modell kiválasztását vagy megépítését, valamint tanulmányozását. E célból „mindenekelőtt aktualizálja az objektum tanulmányozásának előző tapasztalatait”,¹⁵ összegyűjti a releváns empirikus adatokat és teoretikus ismereteket, esetleg megfelelő módszerekkel ismételten tanulmányozza az objektumot (pl. a meglévő empirikus adatok pontosítása érdekében).

¹¹ Lásd például: I. B. Novik: *O modelirovanyii szlozsnüh szisztem*. Moszkva, 1965. 35. l.; I. B. Mihajlova: *Metodü i formü naucsnovo poznanija*. Moszkva, 1968. 77. l.

¹² Lásd B. A. Glinszkij—B. Sz. Grjaznov—B. Sz. Dünyin—E. P. Nyikityin: i. m., 53—67. l.

¹³ I. B. Novik: i. m., 36. l.

¹⁴ Ez a szakasz természetesen nem csupán a modellezésre, hanem a tudományos megismerés valamennyi formájára és módszerére jellemző.

¹⁵ B. A. Glinszkij—B. Sz. Grjaznov—B. Sz. Dünyin—E. P. Nyikityin: i. m., 54. l.

E szakasz feladatai közé tartozik azon objektumok vizsgálata, amelyek modellként szerepelhetnek. Ezért a kutató megvizsgálja az objektummal analóg jelenségeket, hogy megállapítsa, melyek azok, amelyek objektív tulajdonságaik alapján alkalmasak a funkció betöltésére. A vizsgálat kezdetén elsősorban az objektumnál ismertebb és egyszerűbb jelenségek körének kijelölésére törekszik, majd pedig kiválasztja azokat, amelyek rendelkeznek az objektum kutatás szempontjából lényeges tulajdonságaival, s ugyanakkor nem rendelkeznek azon sajátosságaival, amelyek akadályozzák közvetlen tanulmányozását.

Az adott szakasz legfontosabb célkitűzése azonban az *objektum és leendő modell közötti viszony feltárása*, valamint minőségi és mennyiségi elemzése, vagyis a modellreláció minél pontosabb meghatározása. Ennek során a kutató gondolatilag kiemeli az objektum és a leendő modell közös és a kutatás szempontjából lényeges tulajdonságait, s egyben elvonatkoztat az eltérő, illetve a kutatás szempontjából lényegtelen, mellékes tulajdonságaitól, feltárja a közöttük lévő megfelelés konkrét formáját.

2.1.3. Az előző feladatok megoldása lehetővé teszi a modellalkotás vagy -kiválasztás megvalósítását. Az objektum és a modellként számításba vehető jelenségek közötti viszony elemzése alapján a kutató az utóbbiak közül az objektum modelljeként kiválaszt egy konkrét jelenséget, vagy még gyakrabban gondolatilag, illetve anyagilag létrehozza az objektum modelljét. A modell kiválasztása vagy létrehozása természetesen nem a megismerő szubjektum önkényétől függ. A modellalkotás folyamatában figyelembe kell venni a modellezett objektumra, a modellre és a modellrelációra vonatkozó releváns ismereteket, vagyis az objektum és a modell már ismert objektív tulajdonságait s egymáshoz való objektív viszonyukat. Másodszor, a modellt úgy kell megépíteni vagy kiválasztani, hogy egyfelől elvégezhető legyenek rajta a szükséges vizsgálatok, s másfelől lehetővé tegye a nyert új ismeretek átvitelét a modellezés objektumára, ami ismét csak a modellreláció pontos rögzítését követeli meg elsődlegesen.

2.1.4. A modell tanulmányozása a modellezés egyik legfontosabb szakasza, amelyben a modell mintegy függetlenedik az objektumtól és egyszersmind a kutatás tényleges és önálló részvevőjévé válik. A kutató érdeklődése ideiglenesen a modellre tevődik át, és a modell természetének megfelelő kutatási eszközök és módszerek segítségével a kutatás adott célja és a modell természete által meghatározott kutatási folyamatokba, eljárásokba kapcsolja be. E szakaszban tehát a modell mint az objektum helyettese a *kutatás közvetlen tárgya* lesz, amire a kutató valamennyi tevékenysége irányul.

A modell tanulmányozásának konkrét megvalósulását egységesen jellemezni szinte lehetetlen, mivel ez a modell funkcióitól függően igen változatos lehet: a modell univerzális jellege, amint az 1.1.3. pontban láttuk, többek közt abban fejeződik ki, hogy a tudományos megismerés valamennyi formája és funkciója modell közvetítésével is realizálódhat. Ezért a modellezés e szakasza mindig a tudományos kutatás egyik vagy másik eljárásának, módszerének az alkalmazását jelenti, természetesen azzal a megszorítással, hogy a kutatás tárgya nem az eredeti objektum, hanem a modell. Röviden, ez a szakasz nem más, mint modellen végrehajtott kísérlet, mérés, megfigyelés, magyarázat s í. t.

A modell tanulmányozását a kutató mindaddig folytatja, amíg kellő mélységig meg nem ismeri. Ha a modellkutatás nem hozná meg a kívánt eredményt, a kutató — a közben felgyülemlett ismeretek és tapasztalatok alapján — átalakítja a modellt,

vagy újat konstruál, s ezen hajtja végre a szükséges műveleteket, amíg a megfelelő ismeretekkel nem rendelkezik.

Minthogy a kutatót a modell nem önmagában érdekli, hanem pusztán mint az eredeti objektum helyette és megismerésének eszköze, a modell tanulmányozásának irányát és feladatait végső soron a modellezett objektum határozza meg. Ily módon az, hogy a modell mely tulajdonságait, milyen mélységig kell megismerni, s a modell tanulmányozása révén nyert ismeretek közül melyik a lényeges, s melyik nem — a megismerés objektumától, s nem a modelltől függ.

2.1.5. *Az ismeretátvitel a modellezés objektumára* azzal függ össze, hogy egyrészt a modellmódszer alkalmazásának végső célja nem a modell, hanem az eredeti objektum megismerése, másrészt viszont a modellkutatás folyamatában nyert ismeret közvetlenül a tanulmányozott jelenségre, vagyis a modellre vonatkozik. A modellkutatás révén nyert új ismeret átvitele a modellezett objektumra megfelelő elméleti és logikai eljárások (pl. analógiás következtetések) alkalmazásával valósul meg. Emellett igen lényeges, hogy az objektumra átvitt ismeretnek a modell azon tulajdonságaival kell összefüggésben állnia, amelyek közösek vagy hasonlóak az eredeti objektum tulajdonságaival.

2.1.6. *Az új ismeret ellenőrzése és igazolása* nem csupán az extrapoláció gyakorlati ellenőrzését foglalja magában, hanem bonyolult, többoldalú elméleti, logikai eljárások együttese. Nem lehet a gyakorlati ellenőrzésre szűkíteni, amint ezt Novik teszi, már csak azért sem mert gyakran nincs mód a nyert ismeretek közvetlen gyakorlati alkalmazására és ellenőrzésére.

E szakaszban a kutatónak mindenekelőtt ismételten ellenőrizni kell az ismeretátvitel folyamatát; különösen fontos egyfelől a modell és az objektum közötti megfelelés, másfelől az alkalmazott elméleti és logikai eljárások ismételt átvizsgálása, ellenőrzése.

A következő feladat az új ismeretnek a megismerés objektumáról nyert korábbi tényekkel való összevetése. Ha az új ismeret nem felel meg a releváns tényeknek, vagy segítségével nem lehet leírni és értelmezni a tények adott körét, akkor a modell alkalmatlannak bizonyul, és vagy elvetik, vagy jelentősen módosítják. Az új ismerettel szemben alapvető követelmény, hogy segítségével előreláthatók legyenek az objektummal kapcsolatos új tények. A modell, illetve a modell révén nyert új ismeret segítségével tett előrelátások igazolódása viszont jelentősen megerősíti a modellt, illetve az új ismeretet.

Az új ismeret igazolásának igen fontos lépése az objektumra vonatkozó tudományosan már igazolt törvényekkel, elvekkel és — amennyiben már van — az objektumot visszatükröző tudományos elmélettel való összevetése, valamint a közöttük lévő összhang kimutatása; noha az összhang hiánya nem feltétlenül jelenti az új ismeret téves vagy pontatlan voltát. A modell közvetítésével nyert ismeretet nem kis mértékben megerősíti az is, ha összhangban áll más tudományok eredményeivel, s különösen a tudományok alapját képző általános elvekkel és egyetemes törvényszerűségekkel, köztük a materialista dialektika alapvető tételeivel.

Jelentős mértékben megerősítést és igazolást nyer az új ismeret akkor is, amikor a modelltől levezethetők vagy segítségével megmagyarázhatók az adott tudományág empirikus úton feltárt törvényszerűségei. Ebben az esetben ugyanis a modell elméleti alapul szolgálhat a törvények számára, s kiindulópontja lehet a tudományos elmélet kiépítésének.

A fentiekén túl a kutatóknak, amennyiben ez egyáltalában lehetséges, gyakorlatilag (például kísérletileg) is ellenőriznie kell az új ismeretet, illetve a belőle fakadó

következtetéseket. Az új ismeret, illetve az ez alapján tett előrelátások kísérleti ellenőrzése különösen az anyagi modellek esetében elengedhetetlen feltétel. Amennyiben az új ismeret gyakorlati ellenőrzése és igazolása is eredményesen valósul meg, úgy ez — az előzőekkel együtt — igaz voltának bizonyítását jelenti.

2.1.7. A modellezés befejező szakasza az új ismeret beépítése a tudományos ismeretek rendszerébe. A tudományosan már igazolt ismeretet a kutató beépíti az objektumot visszatükröző tudományos elmélet rendszerébe, illetve ennek hiányában alapját képezheti a tudományos elmélet, vagy legalábbis az objektumra vonatkozó tudományos hipotézis kiépítésének. Ezzel az objektum modellezésének adott folyamata lezárul. Ez azonban nem jelenti az objektum kutatásának lezárulását. Az objektum további vizsgálata két úton valósulhat meg: 1) az objektum közvetlen tanulmányozásával, amennyiben a modellmódszer segítségével nyert ismeretek ezt lehetővé teszik; 2) új, objektum lényegét adekvátábban visszatükröző modell szerkesztésével és tanulmányozásával.

2.2. Az előrelátás szerepe a modellezés folyamatában

A modellezés főbb szakaszainak áttekintése azt mutatja, hogy szinte nincs egyetlen olyan fázisa sem, amely ne kívánná meg a tudományos előrelátás alkalmazását. S ez nem véletlen, minthogy a modellezés elengedhetetlen eleme, *egyik lényegi ismertetőjegye az előrelátás*. A modellezés folyamatában ugyanis minden művelet, amint láttuk, végső soron a modellezett objektum megismerését szolgálja, a modell létrehozásának és tanulmányozásának az a célja, hogy segítségével feltárják, előrejelezzék az objektum még ismeretlen tulajdonságait és összefüggéseit. A modellezés folyamatában ugyanis megismerve a modell (nevezzük ezt *B* objektumnak) bizonyos tulajdonságát (például a *P(b)* tulajdonságot), vagy funkcionálásának néhány törvényszerűségét (például az $l_1', l_2', \dots, l_n'$ objektív törvényeket), a modell és a modellezett objektum közötti megfelelés alapján ezt az új ismeretet, vagyis a *P(b)* tulajdonságot leíró ténykijelentést, illetve az $l_1', l_2', \dots, l_n'$ objektív törvényeket nyelvi formában visszatükröző $L_1', L_2', \dots, L_n'$ nomologikus kijelentéseket¹⁶ átviszik a modellezés objektumára (az *A* objektumra), és feltételezik, hogy az *A* objektum is rendelkezik a *P(b)* tulajdonsághoz hasonló, vagy azzal azonos *P(a)* tulajdonsággal, illetve az $l_1' l_2' \dots l_n'$ törvényekkel azonos vagy analóg $l_1, l_2, \dots, l_n$ objektív törvényeknek van alávetve működése. Maga ez a feltételezés természetesen előrelátást jelent, amelynek levonása, vagyis az új ismeretnek a *B* objektumról az *A* objektumra

¹⁶ A tudományelméleti irodalomban *nomologikus kijelentés* fogalmán tudományos törvényeket kifejező általános kijelentéseket szokás érteni. *Tudományos törvény* fogalmán pedig az objektív valóság törvényszerű összefüggéseinek (vagyis objektív törvényeknek) a tudományokban való és nyelvi formában (tehát nomologikus kijelentések formájában) megfogalmazott visszatükröződését értjük. A nomologikus kijelentések logikai formájukat tekintve univerzális kvantorral ellátott kijelentések, tehát egy adott osztály valamennyi tagjára érvényes állítások. Általános esetben a nomologikus kijelentést így írhatjuk fel: $(x) (Px \rightarrow Qx)$, ahol (x) az univerzális kvantor, $\rightarrow$ az implikáció jele, végül Px és Qx az x osztály tetszőleges tulajdonságai; ennek megfelelően a fenti formulát így olvassuk: „minden x -re érvényes, ha x *P* tulajdonsággal rendelkezik, akkor x *Q* tulajdonsággal is rendelkezik”. Jelentse például Px azt, hogy „ x fém”, Qx pedig azt, hogy „ x jó hővezető”, ekkor az előbbi formula azt jelenti: „minden x -re érvényes, ha x fém, akkor x jó hővezető”. Megemlítjük, hogy a tudományos törvény fogalmának fenti értelmezése többé-kevésbé egybeesik azzal, amit *Bunge törvény*-nek nevez, azzal a megszorítással, hogy ez magába foglalja a törvény₃-at is (lásd M. Bunge: *Az okság*. Bp., 1967, Gondolat. 312. és 383. l.).

való transzformálása előfeltételezi, hogy a modellezés előző szakaszain is alkalmazzák az előrelátást.

2.2.1. Az előrelátás mindenekelőtt elengedhetetlen eleme a *modellezés elméleti előkészítésének*. Nem csupán arról van szó, hogy mint minden feladatkijelölés az emberi tevékenység teleológikus jellegének megfelelően előrelátáson alapszik, azaz megköveteli a modellezés alapvető céljának s közbenso részfeladatainak pontos megfogalmazását, továbbá az alkalmas kutatási eszközök, berendezések és módszerek kiválasztását, röviden a kutatás egész folyamatának megtervezését. A modellezés során emellett előre kell látni a modellt, pontosabban a leendő modell legjellemzőbb paramétereit; a kutatás sikeressége érdekében ugyanis lehetőség szerint pontosan meg kell határozni, melyek az objektum azon tulajdonságai, amelyekkel a modellnek is rendelkeznie kell, s melyek azok, amelyek tekintetében különbözhet vagy különböznie kell a modellezett objektumtól. Röviden, már a modellezés kezdeti szakaszán gondolatilag létre kell hozni — legalábbis főbb vonásaiban — az objektum eszmei modelljét (vagy még pontosabban az objektum modelljének az eszmei képét). Az ilyen módon megkonstruált, előrevetített gondolati modell egyfelől lehetővé teszi a modellreláció viszonylag pontos kiszámítását és rögzítését, ami szintén előrelátás révén valósul meg, hiszen olyan objektumok közötti viszony meghatározásáról van szó, amelyek közül az egyik tulajdonképpen még nem létezik, s ezért maga ez a viszony is csak a jövőben fog fennállni; s másfelől mint célképzet alapul szolgál a tényleges modell létrehozásához vagy kiválasztásához. E szakaszban az előrelátás tehát két lényeges funkciót tölt be: lehetővé teszi egyrészt a modell kiválasztását vagy létrehozását, s másrészt a modellezés egészének megtervezését. Ez egyértelműen mutatja, hogy mind a modellezés egyes szakaszainak, mind egész folyamatának szükséges és elengedhetetlen feltétele az előrelátás.

2.2.2. A *modellalkotás* szakasza szintén feltételezi az előrelátást, hiszen a modellt úgy kell megalkotni vagy kiválasztani, hogy 1. az objektum tanulmányozásának és megismerésének valóban hatékony eszköze lehessen, ami feltételezi többek közt azt, hogy rendelkezzen az objektum kutatás szempontjából lényeges tulajdonságaival, megfelelési viszonyban álljon az objektummal; 2. a kutatás viszonylag önálló tárgyává válhasson, ezért egyrészt ismertebbnek, egyszerűbbnek, a kutatás számára jobban hozzáférhetőnek, alkalmasabbnak kell lennie a modellezett objektumnál, s másrészt nem rendelkezhet az utóbbi azon tulajdonságaival, amelyek megnehezítették, gátolták, vagy egyenesen lehetlenné tették közvetlen tanulmányozását; 3. lehetővé tegye a modellezés során nyert új ismeret átvitelét a modellezett objektumra, ami viszont csak akkor valósulhat meg egyebek mellett, ha a modell-kutatás folyamatában *majd* megismert, feltárt tulajdonságai lényegi (például okozati) összefüggésben állanak azon lényeges paramétereivel, melyek a modellezés objektumára is jellemzőek.

Ezek a követelmények nemcsak e szakaszcól korábban a 2.1.3. pontban adott jellemzésünket igazolják, vagyis azt, hogy a modell létrehozása objektív tulajdonságaitól, valamint a kutatási céloktól, s nem a szubjektum önkényétől függ, hogy a modellalkotás során a releváns ismeretek minél szélesebb körét kell a kutatónak felhasználnia, hanem egyben azt is, hogy ezen ismeretekre támaszkodva előre kell látnia, és pedig a modell létrehozásánál, illetve kiválasztásánál egyfelől számításba kell vennie a fenti követelményeket, vagyis úgy kell megalkotnia a modellt, hogy tulajdonságai e követelményekkel összhangban legyenek, s másfelől figyelembe kell vennie a kutatás alapvető célkitűzéseit, azaz olyan modellt kell kiválasztania vagy létrehoznia, amely éppen ezeknek a feladatoknak a megoldását segíti elő a lehető

legoptimálisabb módon. A modellalkotás során ily módon előre kell látni mind a modellezés következő fázisait és a modell ezekben játszott szerepét, mind a modell segítségével elérendő célokat. Ebben a vonatkozásban a modellre mint kutatási eszközre végeredményben ugyanaz érvényes, mint az emberi tevékenység bármely más eszközére: létrehozása (kiválasztása) már feltételezi, hogy az ember tudatában van azoknak a főbb műveleteknek és céloknak, amelyek ezzel az eszközzel elvégezhetők, illetve elérhetők.

A modell természetesen nem csupán kutatási eszköz, hanem egyben a kutatás viszonylag önálló tárgya is. E vonatkozásban viszont a megismerés konkrét tárgyával (például a kísérlet tárgyával) szemben támasztott követelményeknek kell eleget tennie: olyan tulajdonságokkal kell rendelkeznie, melyek következtében egy osztály reprezentánsa lehet (természetesen a modell, amint erre az 1.3.9. pontban rámutatunk, nem saját osztályát, hanem egy másik, ezzel hasonlósági, megfelelési viszonyban levő osztályt képviseli).

2.2.3. A *modellkutatás* szakaszát illetően elegendő ismételten arra utalni, hogy a modell tanulmányozása nem öncél. Ezért az e szakaszban végrehajtott kutatási műveletek nem kis mértékben a modellezett objektum megismerendő tulajdonságaitól függnének, vagyis az alkalmazott eszközöket és eljárásokat — a modell sajátos természete mellett — a kitűzött célok, illetve azok a funkciók határozzák meg, amelyek megvalósítására az adott modellt létrehozták. Ebben a szakaszban ily módon mindenekelőtt azt kell előrelátni, hogy a kutatási céloktól, a modell adott funkciójától függően mely tulajdonságait, milyen mélységig, milyen pontossággal és részletességgel kell tanulmányozni és megismerni a modellen végzett mérés, kísérlet, magyarázat stb. segítségével. Továbbá tisztában kell lenni azzal is, hogy e célkitűzések milyen konkrét eszközökkel, eljárásokkal, berendezésekkel érhetőek el.

2.2.4. Az előrelátás szerepe és jelentősége leginkább az *ismeretátvitel* szakaszában nyilvánul meg, amelynek során az előző szakaszban a modellről nyert ismeretet megfelelő elméleti és logikai eljárások segítségével átviszik a modellezés objektumára. Az ismeretátvitel objektív alapját a modell-reláció, vagyis a modell és a modellezett objektum paraméterei között fennálló megfelelés, illetve ennek valamely konkrét formája (izomorfia, homomorfia, hasonlóság) képezi, lényege viszont az a feltételezés, hogy ezen megfelelés következtében a modellezés objektuma is rendelkezik a modell újólág megismert tulajdonságaival, illetve valamilyen ezekhez hasonló tulajdonságokkal. Ez a feltételezés azonban, amint ezt az előzőekben láttuk, lényegében előrelátás.

2.2.5. A modellezés főbb szakaszainak az előző pontokban adott jellemzése alapján összegzésként nemcsak az állapítható meg, hogy a modellezésnek valóban szükséges eleme az előrelátás, hogy „a modellezés természeténél fogva... nem lehetséges előrelátás nélkül”¹⁷, hanem az is, hogy a modellezés mindig az előrelátást, nevezetesen a modellezett objektum még ismeretlen tulajdonságainak, vagy jövőbeni állapotainak előrejelzését, kiszámítását szolgálja, hogy a modell tanulmányozása révén lehetővé válik „előrelátni az eredetiben olyan tulajdonságok és viszonyok létezését, amelyeket nem lehetett megállapítani a modellezést megelőző szakaszban.”¹⁸ Ezért a *modell* ebben az összefüggésben tulajdonképpen nem más, mint a *tudományos előrelátás eszköze*, olyan eszköz, amelynek tanulmányozása által lehetőség nyílik

¹⁷ B. A. Glinszkij—B. Sz. Grjaznov—B. Sz. Dünyin—E. P. Nyikityin: i. m., 206. l.

¹⁸ Uo.

a modellezett objektum még ismeretlen tulajdonságainak, vagy jövőbeni állapotainak az előrejelzése.

Mindez azt mutatja, hogy a tudományos kutatás folyamatában szoros összefüggés alakulhat ki a modellezés és a tudományos előrelátás között, amennyiben egyfelől a modellezésnek mindig szükséges eleme az előrelátás, s másfelől a modell olyan esetekben is betölt előrelátó (predektív) funkciót, amikor alapvetően nem ilyen célból hozták létre. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a modellezés valamennyi formájának (modellkísérlet, modellmagyarázat stb.) alkalmazásánál a modell a tulajdonképpeni funkciója, vagy fő funkciója mellett előrelátó, prediktív funkcióval is rendelkezik, hogy a modellezés minden formájának egy szakasza vagy mozzanata a modell-előrelátás.¹⁹ Ez azt mutatja, „hogy a modellelőrelátás gnoszeológiai szerepe és alkalmazási szférája olyan hatalmas, hogy önálló alkalmazásán kívül a kutatásban a modell által teljesített más gnoszeológiai funkcióknál is mint különálló alkotó komponens szükségszerűnek mutatkozik.”²⁰

A modell-előrelátás ilyen jellegű alkalmazása ugyanakkor nem zárja ki azt, hogy a tudományos modellek a megismerés folyamatában önállóan is betöltsenek prediktív funkciót. Ellenkezőleg, a tudományos kutatás folyamatában igen gyakran éppen azért folyamodnak a modellezéshez, hogy segítségével előrelássák az objektum meghatározott tulajdonságait, vagy jövőbeni állapotait, viselkedési módjait, azaz sok esetben a tudományos modelleket speciálisan előrelátás céljából hozzák létre.

Mielőtt megvizsgáljuk a modell közvetítésével megvalósuló előrelátás gnoszeológiai, s részben logikai jellemzőit, a modell-előrelátás specifikumát, röviden vázoljuk a tudományos előrelátásnak mint a tudományos megismerés sajátos formájának és a tudományos elméletek egyik alapvető funkciójának főbb sajátosságait.

3. A tudományos előrelátás főbb jellemzői

A tudományos előrelátás a tudományos megismerés sajátos módszere és sajátos formája, amelynek során a valóságról nyert ismeretek alapján valamilyen új jelenség jövőbeni bekövetkezésére, vagy egy, az adott időpontban fennálló, de még ismeretlen jelenség létrehozásukra vonatkoznak. Az előrelátás egyben a tudományos elméletek (tudományok) alapvető funkciója is, hiszen a tudományos megismerés nem korlátozódik, nem korlátozódhat a múlt és jelen már ismert világára, hanem egyik törekvése és feladata a jövő, illetve a még ismeretlen jelenségek világába való behatolás. Természetesen az előrelátásnak nem elengedhetetlen feltétele a jövőre vonatkozás; ez előrejelzés, a prognózis a jövő eseményei mellett vonatkozhat az adott időpontban már létező, vagy korábban létezett, de közvetlenül még meg nem figyelt objektumokra, illetve ezek ismeretlen tulajdonságaira. A tudományok történetéből példaként hivatkozhatunk *Leverrier*-re, aki 1846-ban az ún. külső bolygók (elsősorban az *Uranusz*) pályamódosulásai alapján egy addig ismeretlen bolygó (a *Nep-tunusz*) létezésére következtetett, amelyet az általa kiszámított pályaadatok alapján néhány hónappal később *Galle* távcsövével meg is talált. A tudományos előrelátás lényege tehát nem a jövőre-vonatkoztatás, miként a jövőre vonatkozó állítások sem jelentenek feltétlenül előrelátást.

¹⁹ A modellelőrelátásnak a modellmagyarázat folyamatában játszott szerepét részletesen elemzik az előzőekben idézett kollektív mű szerzői (lásd uo. 185—186. l.).

²⁰ Uo. 186. l. (lábjegyzet)

3.1. A tudományos előrelátás gnoszeológiai természete

Tudományos előrelátásról, sőt egyáltalában előrelátásról csak akkor beszélhetünk, ha a meglevő ismeretek birtokában olyan jelenség létre, folyamat végbe menetelére, új állapot bekövetkezésére következtetünk, amelyről az adott időpontban még semmilyen konkrét empirikus ismerettel nem rendelkezünk.

3.1.1. *A tudományos előrelátás fogalma* ily módon magában foglalja azt, hogy általa valamilyen új ismeretet szerzünk, mégpedig következtetések révén a megismerés tárgyáról, ami egyaránt lehet múltbeli, jelenbeli vagy jövőbeli esemény, folyamat, állapot. Ezek alapján a tudományos előrelátás *a megismerés azon formája, s a tudományok azon alapvető funkciója, amelynek folyamatában a már meglevő ismeretekre támaszkodva elméleti és logikai eljárások révén új ismeretet nyerünk a létező vagy létezett, de még ismeretlen, illetve a még nem létező objektumokról.* Már az eddigiek is mutatják, hogy a tudományos előrelátás elméleti alapját a már meglevő ismeretek, ismeret-rendszerek képezik, hogy az előrelátás folyamatában mindig a valóságról nyert korábbi ismeretekből, nevezetesen egyrészt az adott konkrét szituációra, a valóság adott tartományára vonatkozó *tudományos tényekből*,²¹ s másrészt ezen valóságszféra lényegi összefüggéseit visszatükröző *tudományos törvényekből*,²² vagy ezek rendszereiből, azaz *tudományos elméletekből*²³ indulnak ki, s ezek logikai összekapcsolása eredményeként következtetnek arra, hogy az adott konkrét feltételek esetén ez vagy az esemény így vagy úgy végbemegy. A tudományos előrelátás tehát feltételezi 1. az ember, alkotó szellemi tevékenységét; 2. az objektív valóság lényegi összefüggéseinek ismeretét; 3. s ezzel együtt maguknak ezeknek a lényegi összefüggéseknek az objektív létét, a jelenségek és folyamatok törvényszerű meghatározottságát, ami az előrelátás ontikus alapját képezi.

3.1.2. *A tudományos előrelátás szubjektív-elméleti oldala* egyrészt az elméleti alapjául szolgáló tudományos ismereteket, elméleti rendszereket, másfelől az ember alkotó tevékenységének alapját képező szubjektív képességeket, a tudat bizonyos adottságait foglalja magában.

A tudományos előrelátás szubjektív feltétele *a tudat viszonylagos önállósága és aktivitása*, s ezen belül mindenekelőtt az absztraháló képesség, a logikus gondolkodás és az alkotó fantázia jelenti azt az adottságot, amelynek segítségével az előre-

²¹ A félreértések elkerülése végett dolgozatunkban különbséget teszünk a »tény« és a »tudományos tény« terminus között: *tény* fogalmán az objektív valóság valamely viszonylag elkülönült, diszkrét eseményét, térbelileg és időbelileg lokalizált jelenségét értjük, amelynek megismerésére a tudományos kutatás irányul. Ezzel szemben *tudományos tény* fogalmán a tudományos (empirikus) ismeretek meghatározott formáját értjük, ami az objektív valóság tárgyainak és folyamatainak, továbbá ezek tulajdonságainak és viszonyainak (röviden a tényeknek) tudományosan már igazolt és nyelvi formában (tudományos terminusokban és jelekben, főként ún. tényrögzítő, faktologikus kijelentésekben) kifejezett visszatükröződése (képmása), s ami ennek következtében az elméleti megismerés kiindulópontja és bázisa. Egyes szerzők a »tény« terminus ezen két értelmének megkülönböztetésére indexet használnak; tény₁-nek jelölve azt, amit mi »ténynek« neveztünk, s tény₂-nek a »tudományos tény« (lásd például: V. A. Stoff: *Vvegyenyije v metodologiju naucsnovo poznavija*. Leningrad, 1972. 107. l.).

²² Az előrelátás elméleti és ontikus szférájának elhatárolása érdekében különbséget teszünk a »törvény« és a »tudományos törvény« terminus között is: az anyagi világ valamely objektív törvényszerűségének a tudományokban való és nyelvi formában megfogalmazott visszatükröződését (képmását) nevezzük *tudományos törvénynek* (lásd még a 16. jegyzetet is).

²³ Tudományos elmélet a valóság adott tartományára vonatkozó ismeretek logikailag rendszerezett és szükségszerűen igaz rendszere, amely az empirikus adatokat a tudomány nyelvén írja le, a tények kielégítő magyarázatát adja és új tapasztalati eredmények előrelátását, valamint gyakorlati következtetések levonását teszi lehetővé. Logikai szempontból a tudományos elmélet nomologikus kijelentések logikailag összefüggő rendszerének tekinthető.

látás mind a tudományos kutatás, mind a gyakorlati élet területén megvalósul. Ezek a képességek a tudományos ismeretekkel, valamint megfelelő elméleti és logikai módszerekkel párosulva nem csupán a dolgok ismertetőjegyeinek osztályba soroláson alapuló előrejelzését, lineáris eseménysor újabb tagjai bekövetkezésének, vagy az ok alapján az okozat létrejöttének megjósolását teszik lehetővé, hanem új objektumok, korábban nem észlelt jelenségek létezésének, minőségileg eltérő állapotok bekövetkezésének, még ismeretlen törvényszerűségek, strukturális szintek, hatásmechanismusok létének előrelátását, elvileg új technikai berendezések megtervezését vagy a társadalom jövőjére vonatkozó hipotézisek felállítását is. Az említettek következtében a tudományos előrelátás nem korlátozódik bizonyos empirikus tények előrejelzésére, hanem lehetővé teszi elméleti tételek megállapítását, új tudományos törvények megfogalmazását, a tudományos tények széles körét magyarázó, vagy a valóság még ismeretlen, esetleg még nem is létező tartományának (pl. a kommunizmusnak mint a jövőben kialakuló társadalmi-gazdasági alakulatnak) főbb jegyeit leíró elméleti rendszernek a felállítását, mivel a tudat az említett sajátosságok birtokában képes a felhalmozott ismeretanyagban implicit módon meglevő összefüggéseket explicit formára hozni, viszonylag távoli területekre vonatkozó ismereteket összekapcsolni, s nem utolsósorban minthogy a tudományos tényeknek a tudományos törvényekkel való összekapcsolása, illetve az utóbbiaknak új empirikus tényekre való alkalmazása olyan tendenciákat világíthat meg, amelyek az emberi tudást messze túlviszik a meglevő ismeretek, tudományos elméletek határain, esetleg forradalmat idéznek elő a tudományban. Az ilyen tudományos forradalmaknak, amikor is az alkotó gondolkodás — új elveket, új tudományos törvényeket kapcsolva be a felhalmozott empirikus tények értelmezésébe — alapvetően megváltoztatja az ismeretek addigi rendszerét, plasztikus elemzését adja *Engels* A Tőke 2. kötetéhez írt Előszavában, ahol összevetve *Marx* közgazdaságtani tevékenységét *Lavoiser* felfedezésével, kimutatja miként forradalmasította az utóbbi a kémiai, az előbbi pedig a politikai gazdaságtant.²⁴

3.1.3. *A tudományos előrelátás objektív alapja* az anyagi változások törvényszerű jellege, a valóság tárgyai és jelenségei között fennálló szükségszerű kapcsolatok, amelyek megszabják az események egymásutániségának és a dolgok együttlétézésének, szubordinációjának rendjét, biztosítják a folyamatok bekövetkezésének meghatározott irányát, a fejlődés alapvető tendenciáját. Éppen ez az objektív meghatározottság és törvényszerűség teszi lehetővé, hogy az ember — felismerve ezeket az objektív tendenciákat, rendet, a jelenségek rejtett mechanizmusait, a felszíni tulajdonságok mögött meghúzódó és azokat meghatározó struktúrákat stb. — előrelássa a lineáris mennyiségi változások sorát megszakító minőségi ugrásokat, az események menetének fő vonásait, a folyamatok mélyén ható ismeretlen tényezőket, kiszámítva hatásaikat is, az adott állapotra következő új fejlődési szakasz mennyiségi és minőségi jellemzőit, a fejlődés alapvető irányát és főbb állomásait, és olyan produktumok eszmei képmásait hozza létre, amelyek gyökeresen különböznek az emberi tevékenység minden korábbi termékétől, illetve eredményétől.

Az objektív törvényekkel mint a tudományos előrelátás ontikus szférájának egyik leglényegesebb összetevőjével kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy ezek nem csupán az események egymásutániségát meghatározó kauzális, genetikai, mozgási és fejlődési törvények lehetnek, hanem a dolgok és jelenségek együttlétének sajátosságait, felépítettségét, szubordinációját, mechanizmusát stb. determináló

²⁴ Lásd *F. Engels: Előszó A tőke II. könyvéhez*. MEM. 24. köt. Bp., 1968, Kossuth. 16—19. l.

strukturális, funkcionális stb. törvények is. Továbbá az előrelátás objektív alapját képezhetik valószínűségi és statisztikus törvényszerűségek is.

A tudományos előrelátás ontikus szférájához tartozik az objektív törvények mellett az a *valóságos szituáció* is, amelyből az előrelátás kiindul, s amelyre végső soron vonatkozik, például amelyre magyarázatul szolgál (a fenti példánkban a külső bolygók pályamódosulásai, „zavarai”). Végül az ontikus szférához kell sorolni az „előrelátás tárgyát”²⁵ képező objektumot vagy folyamatot is, amelynek létre vagy bekövetkezésére az előrelátás eredményeként következtetnek (példánkban a Nep-tunusz bolygó).

Az előrelátás ontikus szférájának ezen összetevői természetesen „kívül esnek” az előrelátásnak mint elméleti tevékenységnek a folyamatán, azaz ezek csupán objektív alapját képezik előrelátásnak, de nem részesei annak.

3.1.4. *A tudományos előrelátás komponenseit* az ontikus szféra elemeinek gondolati visszatükröződései alkotják. Ennélfogva ismeretelméleti szempontból a tudományos előrelátás szerkezetéhez az alábbi összetevők tartoznak:

1. az adott konkrét feltételeket, a valóságos szituációt visszatükröző *tudományos tények*, illetve logikai szempontból az ezeket kifejező ténykijelentések (például a külső bolygók pályáira, illetve pályaelteréseire vonatkozó csillagászati megfigyelések, mérések adatai);

2. a valóság adott tartományában ható objektív törvényeket visszatükröző, és az előrelátás folyamatában felhasznált *tudományos törvények*, vagy ezek rendszere, illetve az ezeket kifejező nomologikus kijelentések (például a bolygók mozgásának Kopernikus-, Kepler-, Newton-féle törvényei);

3. végül az előzőek alapján levont konkrét prognózis, azaz az *előrelátás eredménye*, tehát az előrelátás tárgyát leíró kijelentés vagy kijelentések rendszere (például egy ilyen kijelentés: „Léteznie kell egy ilyen és ilyen pályán mozgó, ilyen és ilyen tömegű bolygónak, ami az észlelt pályamódosulásokat kiváltja”).

Az előrelátás folyamatában ezek az elemek természetszerűen összekapcsolódnak egymással oly módon, hogy a tudományos tények és a tudományos törvények alkotják az előrelátás, a prognózis levonásának az alapját. Ezért az előrelátás saját-szerűségeinek megvilágítása érdekében meg kell vizsgálni egyrészt ezen elemek szerepét az előrelátás folyamatában, másrészt ezek összekapcsolódásának s ezzel a folyamat megvalósulásának mechanizmusát, azaz az előrelátás (logikai) szerkezetét.

A tudományos tények az előrelátás elméleti kiindulópontját jelentik, hiszen azt a valóságos helyzetet írják le, amely mint probléma-szituáció lép fel. A tudományos tények tehát az előrelátás konkrét kezdeti feltételeit s ezzel együtt azt a tudományos problémát írják le, amelynek megoldását az előrelátás szolgálja. Meg kell azonban említeni, hogy az előrelátás bizonyos típusainál (például a 3.2.3. pontban vizsgálandó nomologikus előrelátásnál) ezt a szerepet is tudományos törvények látják el.

Az előrelátás folyamatában a tudományos törvényeknek van döntő szerepe, ezek képezik az előrelátás *elméleti alapját*. Ez azt jelenti, hogy az *előrelátás mindig tudományos törvények alapján valósul meg*, tudományos törvények nélkül nincs előrelátás, illetve ezek nélkül nem tudományos. Az előrelátást éppen ez különbözteti meg a babonás jóslásoktól, próféciáktól. Igaz, előrelátásról beszélhetünk már

²⁵ Jobb kifejezés hiányában az »előrelátás tárgya« terminust alkalmazzuk azon (létező vagy létrejövő, illetve létrehozandó, de még ismeretlen) objektum jelölésére, amelyre az előrelátás során következtetnek; a külföldi irodalomban használatos »előrelátandó objektum« kifejezést nehézkesnek és magyartalannak tekintjük.

akkor is, amikor még nem volt tudomány, de az előrelátás akkor is az objektív törvények, a dolgok közötti szükségszerű kapcsolatok ismeretén alapult; s az előrelátás a tudományok kialakulásával, a tudományos ismeretek felhalmozódásával és a tudományos módszerek kidolgozásával párhuzamosan vált tudományossá.

3.1.5. Minthogy elméleti alapját a tudományos törvények képezik, a tudományos előrelátás a megismerés reális folyamatában *szükségképpen kapcsolódik* a tudományok egy másik alapvető funkciójához (s a tudományos megismerés megfelelő formájához), *a tudományos magyarázathoz*. A magyarázat ugyanis az elméleti tevékenység azon formája, amelynek során feltárják az objektum lényegét, belső természetét, s azon objektív törvényszerűségeit, amelyeknek alá van vetve, amelyek meghatározzák szerkezetét, funkcionálását, mozgását. Egy jelenséget vagy folyamatot megmagyarázni tehát annyi, mint megmutatni milyen a természete, lényege, milyen mozgásokat végez, milyen belső ellentmondásokat hordoz, milyen a felépítettsége, milyen irányba változik, azaz milyen törvények határozzák meg keletkezését, fejlődését, működését, struktúráját és funkcióit. Ezért az előrelátás szűkebb és elengedhetetlen feltétele a magyarázat, az objektum lényegének, törvényszerűségeinek a feltárása, ismerete.

A tudományos előrelátás és magyarázat kapcsolata azonban ennél összetettebb, sokoldalúbb. Mindenekelőtt *a tudományos magyarázatból szükségszerűen adódnak bizonyos elméleti vagy gyakorlati előrelátások*; egyáltalában a magyarázat csak akkor valóban tudományos, ha előrelátó erővel rendelkezik. Például a magyarázat során a jelenségek egy viszonylag szűk körének vizsgálata alapján feltárva e jelenségek osztályának bizonyos törvényeit, előrelátásokat lehet tenni az osztály még ismeretlen tagjaira, illetve ezek tulajdonságára, mozgására stb. vonatkozólag.

A tudományos magyarázat és az előrelátás e szoros kapcsolat mellett *közös tulajdonságokkal* is rendelkezik. Ez főként *logikai szerkezetük identititásában* fejeződik ki. Hempel és Oppenheim fogalmazta meg először a magyarázat logikájáról írt tanulmányukban²⁶ a tudományos magyarázat és az előrelátás strukturális azonosságának tézisé, amely szerint a tudományos kutatás e két formájának szerkezete logikai szempontból azonos.

3.2. A tudományos előrelátás logikai szerkezete és főbb típusai

Hempel és Oppenheim ezen tétele tulajdonképpen csak a tudományos magyarázat és előrelátás viszonylag egyszerű formáira, elsősorban a tények deduktív úton megvalósuló magyarázatára, illetve előrelátására vonatkozott. Az újabb irodalom a magyarázatot és az előrelátást nem csak a tényekre értelmezi, hanem tudományos törvényekre és elméleti rendszerekre is, s nem csupán deduktív struktúrákat ismer, hanem induktív és analógias struktúrákat is. A magyarázat és az előrelátás strukturális azonosságának tézise azonban kiterjeszthető ezekre a típusokra is.²⁷

3.2.1. A tudományos előrelátás és a magyarázat *logikai szerkezetének általános jellemzése*ként az állapítható meg, hogy mind ez, mind az következtetés, illetve következtetések rendszere. Ennek megfelelően mindkettőben a tételek két csoportja,

²⁶ C. G. Hempel—P. Oppenheim: *The Logic of Explanation*. „Readings in the Philosophy of Science”. Ed. by H. Feigl and M. Brodbeck. New York, 1953.

²⁷ Vö. E. P. Nyikityin: 1. *Objasznenyje — funkcia nauki*. Moszkva, 1970; 2. *Objasznenyje i preds kazanyije*. In: „Logika i empiricseskoje poznanije”. Moszkva, 1972.

nevezetesen egyrészt a következtetés premisszáját alkotó tételek, másrészt a következtetés konklúzióját jelentő tétel (vagy tételek) különíthető el. Azt, hogy konkrétan milyen kijelentések alkotják a premisszákat és a zárótételt, s ezek hogyan kapcsolódnak össze, a magyarázat, illetve az előrelátás konkrét típusa határozza meg. Általánosságban csupán az állapítható meg, hogy a premissza minden esetben tartalmaz legalább egy nomologikus kijelentést.

A tudománylogikai irodalomban a magyarázat premisszáját alkotó tételeket *explanans*-nak, a zárótételt jelentő kijelentést vagy kijelentéseket pedig *explanandum*-nak nevezik. Az explanans a magyarázó tételként szolgáló nomologikus kijelentéseket, vagyis tudományos törvényeket, továbbá a magyarázandó objektum²⁸ kezdeti feltételeit, a kiinduló szituációt leíró kijelentéseket, vagyis tudományos tényeket foglal magában; az explanandum viszont a magyarázandó objektumot (pontosabban ennek valamely jelenségét, tulajdonságát) leíró kijelentéssel azonos. A magyarázat pedig logikai szempontból abban áll, hogy az explanandumot megfelelő logikai eljárások segítségével levezetik az explanansból.

A tudományos előrelátás premisszáját alkotó tételeket a tudománylogikai irodalomban *predicens*-nek, a konklúzióját képező kijelentést vagy kijelentéseket pedig *predicendum*-nak nevezik. A predicens egyrészt az előrelátás elméleti alapjául szolgáló nomologikus kijelentéseket, vagyis az előrelátás céljára felhasznált tudományos törvényeket, másrészt azokat a tudományos tényeket foglalja magában, amelyek az előrelátás kiindulópontjául szolgáló valóságos szituációt, a kezdeti feltételeket írják le. Az előrelátás predicenduma viszont az előrelátás tárgyát képező objektumot leíró kijelentés, vagy kijelentések. A predicendum tehát az előrelátás tulajdonképpeni eredményét, a predicensből adódó következtetést tartalmazza. Maga az előrelátás logikai szempontból nem más, mint a predicendum levezetése megfelelő logikai eljárások segítségével a predicensből. Miként a magyarázat esetében is, az előrelátás konkrét mechanizmusát, logikai szerkezetét, formáját számos tényező befolyásolja, s ettől függően az előrelátás (magyarázat) különböző típusa különböztethető meg.

Az előrelátás (magyarázat) logikai szerkezetét meghatározó egyik jelentős tényező a predicendum (explanandum) jellege. Mind az előrelátás tárgya, mind a magyarázandó objektum lehet valamilyen konkrét esemény, tény, továbbá objektív törvényszerűség vagy ezek rendszere. Ennek megfelelően a predicendumot, illetve az explanandumot alkothatja tudományos tényt kifejező kijelentés, illetve ezek rendszere, továbbá nomologikus kijelentés, s végül valamilyen elméleti rendszer, például hipotézis. Az explanandum jellege szerint így módon a tudományos magyarázat három típusa különböztethető meg: 1. *faktologikus* vagy *ténymagyarázat*, amelynek explananduma valamilyen tudomány tény; 2. *nomologikus* vagy *törvénymagyarázat*, amelynél mind az explanans, mind az explanandum tudományos törvényekből áll; 3. *tegrelogikus magyarázat*, amelynek explananduma egy, az objektív valóság törvényeinek rendszerét visszatükröző elméleti rendszer, azaz tudományos elmélet vagy hipotézis.²⁹

Ehhez hasonlóan a *predicendum jellege alapján* a tudományos előrelátásnak is három típusa különíthető el: 1. *faktologikus vagy tényelőrelátás*, amelynek predicenduma valamely tudományos tényt kifejező kijelentés, vagy ezek rendszere, azaz az előrelátás eredménye valamilyen tény előrejelzése (ilyen tényelőrelátásnak tekint-

²⁸ Magyarázandó objektumon a valóság azon részét, tartományát, a jelenségek azon körét értjük, aminek lényegét, törvényszerűségeit a magyarázat folyamatában igyekeznek feltárni.

²⁹ A magyarázat ezen típusainak részletes elemzését lásd többek közt: E. P. Nyikityin: idézett művek; Kocsondi A.: *A tudományos modellek magyarázó funkciója*, id. kiad.

hető *Leverrier* prognózisa a Neptunuszról); 2. *nomologikus vagy törvényelőrelátás*³⁰, amelynek predicensét is, és predicendumát is nomologikus kijelentések alkotják, vagyis az előrelátás eredményeként új tudományos törvényt fogalmaznak meg (példaként az elektromágneses jelenségek Maxwell-féle elméletére hivatkozhatunk, amelynek általános tételeiből következett a fény elektromágneses hullámtermészetét kifejező törvény); 3. *teorelogikus előrelátás*, amelynek predicenduma valamilyen elméleti rendszer, általában hipotézis, vagyis az előrelátás eredményeként a valóság egy területét, a tények széles körét leíró-magyarázó elméleti rendszert állítanak fel (példaként *Marx* és *Engels* kommunizmusra vonatkozó prognózisára utalhatunk).

3.2.2. *A faktologikus előrelátás (tényelőrelátás)* úgy valósul meg, hogy már ismert tudományos törvények, valamint az előrelátás kezdeti feltételeit leíró ténykijelentések alapján új ténykijelentést fogalmaznak meg, ami egy addig ismeretlen tény leírása. A tényelőrelátás során tulajdonképpen az ismert törvény vagy törvények hatókörébe tartozó még ismeretlen jelenség létrehozásának következtetnek. Logikai szempontból a faktologikus előrelátás úgy jelenik meg, mint néhány nomologikus és faktologikus kijelentés összekapcsolásából (konjunkciójából) adódó következtetés deduktív levezetése.

Legyen T a valóság adott tartományát leíró tudományos elmélet; $L_1, L_2, \dots, L_n$ a T elmélethez tartozó, s a valóság ezen tartományában ható $l_1, l_2, \dots, l_n$ objektív törvényeket nyelvi formában visszatükröző tudományos törvények; legyen továbbá az a jelenség a valóság ezen tartományához és az $l_1, l_2, \dots, l_n$ törvények hatókörébe tartozó még ismeretlen esemény, folyamat, tulajdonság stb., ami az előrelátás tárgyát képezi; E jelentse az a jelenséget, $C_1, C_2, \dots, C_k$ pedig az előrelátás kezdeti feltételeit, a kiinduló szituációt leíró ténykijelentést, illetve ezek rendszerét. Logikai szempontból egy adott jelenséget, vagy ezek rendszerét valamely T elmélet alapján előrelátni azt jelenti, hogy az a jelenséget leíró E ténykijelentést logikailag levezetik az adott T elmélet bizonyos $L_1, L_2, \dots, L_n$ nomologikus kijelentéseinek, valamint az előrelátás kezdeti feltételeit leíró $C_1, C_2, \dots, C_k$ ténykijelentéseknek a konjunkciójából. Ennek megfelelően a tények tudományos előrelátásának logikai szerkezetét (a ténymagyarázattal azonos módon) az alábbi séma fejezi ki:

$$[(L_1, L_2, \dots, L_n) \wedge (C_1, C_2, \dots, C_k)] \vdash E,$$

ahol a szögletes zárójel a predicenszt tartalmazza, az E pedig a predicendum; $L_1, L_2, \dots, L_n$ az előrelátás elméleti alapját képező tudományos törvényeket kifejező nomologikus kijelentések, $C_1, C_2, \dots, C_k$ az előrelátás kezdeti feltételeit leíró ténykijelentések; $\wedge$ a konjunkció, $\vdash$ a deduktív logikai következtetés jele.

A tudományos előrelátás legegyszerűbben akkor megy végbe, amikor egyetlen tudományos törvény és egy konkrét kezdeti feltételt visszatükröző tudományos tény alapján valamilyen másik tudományos tény előrejelzése következik be. Ekkor az előrelátás logikai szempontból tulajdonképpen nem más, mint egy egyszerű deduktív séma szerint végbemenő következtetés, amelynek során az adott tudományos törvényt kifejező $(x) (Px \rightarrow Qx)$ alakú nomologikus kijelentés, valamint az adott kezdeti feltételt, nevezetesen a szóban forgó törvény hatókörébe tartozó konkrét tény bekövetkezését, vagy adott tulajdonság fennállását leíró Pa kijelentés konjunkciójából egy, az adott törvény hatókörébe tartozó másik tényt leíró Qa kijelentésre következtetnek. Ekkor az előbbi séma az alábbi egyszerűbb sémába megy át:

³⁰ A félreértések elkerülése érdekében megjegyezzük, hogy a «törvényelőrelátás» terminusban (s hasonlóképpen a «törvénytudomány» terminusban is) a 'törvény' szó a predicendum (explanandum) jellegére utal, azaz nem törvény alapján megvalósuló előrelátásról (magyarázatról) van szó e típus esetében, hiszen az előrelátás (magyarázat) valamennyi formája tudományos törvényeken alapul, hanem tudományos törvénynek az előrelátásáról (magyarázatáról).

$$\frac{(x) (Px \rightarrow Qx) \\ Pa}{Qa},$$

ahol a vízszintes vonal felett a predicens, alatta pedig a predicendum található; maga a vízszintes vonal a deduktív logikai következés relációját fejezi ki.

Ezt a sémát az alábbi példával világítjuk meg: legyen az előrelátás predicense a következő két kijelentés: 1. „Ha a vezetéken elektromos áram halad keresztül, akkor a vezeték körül mágneses mező alakul ki” [(x) (Px → Qx) alakú nomologikus kijelentés]; 2. „Az adott vezetéken elektromos áram halad keresztül” (a kezdeti feltételt leíró Pa kijelentés). A fenti séma szerint e két kijelentésből logikailag következik ez a kijelentés: „Az adott vezeték körül mágneses mező alakul ki” (az előrelátás eredményét jelentő Qa kijelentés).

E példa alapján ismételten belátható, hogy minden tudományos magyarázat előrelátó erővel rendelkezik: a tudományos törvény a valóság olyan tartományának magyarázatára szolgál, ami általában végtelen. Ugyanakkor a törvény hatókörébe tartozó megfigyelt jelenségek köre szükségképpen véges. Ezért minden tudományos törvény esetében fennáll a lehetőség, hogy következtetéseket vonjanak le a hatókörébe tartozó, de még nem megfigyelt jelenségekre, illetve az újabb szituációkban előrelássák a törvény hatókörébe tartozó események bekövetkezését megfelelő feltételek mellett.

3.2.3. A *nomologikus előrelátás (törvényelőrelátás)* strukturális szempontból eltér a tényelőrelátástól: az utóbbinál, amint láttuk, jelentős szerepet játszanak azok a speciális ismeretek, tudományos tények, amelyek az előrelátás kezdeti feltételeit, a valóságos szituációt írják le. Ezzel ellentétben a törvényelőrelátás során ilyen speciális ismeretekre nincs szükség, az előrelátás ezen típusa tisztán tudományos törvények alapján valósul meg. Ez azt jelenti, hogy a törvényelőrelátás predicensét is, és predicendumát is nomologikus kijelentések alkotják.

A nomologikus előrelátás folyamatában vagy 1. az adott T_1 elmélet két vagy több tudományos törvényéből a T_1 elmélethez tartozó, de korábban ismeretlen tudományos törvényre, vagy 2. a valóság valamely nagy területét, a jelenségek szélesebb körűt átfogó T_2 tudományos elmélet általános törvényei alapján ugyanezen valóságtartomány viszonylag kisebb területére, a szóban forgó jelenségek szűkebb körére vonatkozó, s a T_2 elmélet határesetét alkotó T_1 elmélethez tartozó specifikusabb törvény létezésére, vagy pedig 3. egy fejlődési folyamat általánosabb törvényeiből (az általános fejlődéselméletet jelentő T_2 elmélet törvényeiből) e folyamat meghatározott szakaszán ható különös törvény(ek)re (e szakaszt leíró T_1 fejlődéselmélet törvényére) következtetnek.

Az első esetben a tudományos előrelátás predicensét a T_1 elmélet már ismert $L_1, L_2, \dots, L_n$ tudományos törvényei alkotják, predicendumát pedig az ezekből logikailag levezethető, eddig ismeretlen, vagy legalábbis empirikusan még nem igazolt L_m tudományos törvény jelenti. A deduktív nomologikus előrelátás logikai szerkezetét ebben az esetben az alábbi sémával fejezhetjük ki:

$$T_1(L_1, L_2, \dots, L_n) \vdash T_1(L_m),$$

ahol $T_1(L_1, L_2, \dots, L_n)$ nomologikus kijelentések a tudományos előrelátás predicensét, $T_1(L_m)$ pedig predicendumát jelenti; $\vdash$ a deduktív logikai következés jele.

A két utóbbi esetben a tudományos előrelátás predicensét az átfogóbb T_2 elmélet tudományos törvényei alkotják, s ezek alapján a kevésbé átfogó T_1 elmélethez tartozó specifikusabb törvény fennállására következtetnek. (Így például dia-

lektika tudományának általános fejlődéstörvényeiből következtetni lehet a társadalmi haladás-elmélet bizonyos törvényeire). Ha $T_2(L_1, L_2, \dots, L_n)$ már feltárt és igazolt nomologikus kijelentések rendszere, amelyből deduktíve levezethető valamely empirikusan még nem bizonyított, s a tudományos törvények előbbi rendszeréhez (vagyis a T_2 elméletéhez) nem tartozó $T_1(L_i)$ nomologikus kijelentés, akkor az ilyen deduktív nomologikus előrelátás logikai szerkezetét az alábbi séma fejezi ki:

$$T_2(L_1, L_2, \dots, L_n) \vdash T_1(L_i),$$

ahol $T_2(L_1, L_2, \dots, L_n)$ nomologikus kijelentések a tudományos előrelátás predicensét, $T_1(L_i)$ nomologikus kijelentés pedig a predicendumát alkotja; $\vdash$ a deduktív logikai következés jele.

A tudományos törvény előrelátása legegyszerűbben úgy valósul meg, hogy két, már meglevő tudományos törvény összekapcsolásából (konjunkciójából) egy harmadik, ezideig még ismeretlen, vagy legalábbis empirikusan még nem igazolt tudományos törvény fennállására következtetnek. Ebben az esetben a tudományos előrelátás predicensét tehát mindössze két nomologikus kijelentés alkotja, s az előrelátás predicenduma is természetesen nomologikus kijelentés. Ekkor a deduktív törvényelőrelátás logikai szerkezetét kifejező fenti sémák az alábbi, viszonylag egyszerű deduktív sémába mennek át:

$$\frac{\begin{array}{l} (x) (Fx \rightarrow Gx) \\ (x) (Gx \rightarrow Hx) \end{array}}{(x) (Fx \rightarrow Hx)},$$

ahol a vízszintes vonal felett a tudományos előrelátás predicensét alkotó nomologikus kijelentések, alatta pedig a predicendumát jelentő nomologikus kijelentés található; maga a vízszintes vonal a logikai következtetés relációját fejezi ki.

A nomologikus előrelátás logikai szerkezete megegyezik a törvénytudomány logikai struktúrájával, amennyiben mind a következtetés deduktív formája, mind a bennük szereplő egyes kijelentések jellege (nomologikus kijelentések) tekintetében azonosak egymással. A törvényelőrelátás logikai szerkezetének vizsgálata alapján megállapítható az is, hogy ez valóban összetettebb, bonyolultabb a tényelőrelátás logikai szerkezeténél; a tudományos előrelátás predicensét ugyanis ebben az esetben a tudományos törvények — mégpedig nem ritkán az általánosság különböző szintjén álló törvények — egész sora alkotja, s az előrelátás predicenduma sem egy vagy néhány tudományos tény, sőt időnként nem is pusztán egyetlen tudományos törvény, hanem ezek egész rendszere.

3.2.4. *A teorelogikus előrelátás* bizonyos értelemben a törvényelőrelátás speciális esetének is tekinthető, ha ugyanis a tudományos előrelátás predicenduma a tudományos törvények (illetve általános kijelentések) rendszere, a nomologikus előrelátás át megy teorelogikusba, aminek predicenduma ily módon az általános kijelentések valamilyen rendszere. A teorelogikus előrelátás eredménye tehát mindig valamilyen elméleti rendszer, mégpedig általában empirikusan még nem, vagy nem kellően igazolt elméleti rendszer, azaz hipotézis.³¹ Egy elméleti rendszert természetesen nem lehet néhány tudományos törvényből levezetni, hanem ebben az esetben az előrelátás predicensét is egy vagy több tudományos elmélet alkotja. A teorelogikus

³¹ Ezért a tudományos előrelátás ezen típusát a predicendum jellege alapján hipotézis-előrelátásnak is nevezhetnénk.

előrelátás példaként a maxizmus-leninizmus klasszikusaira hivatkozhatunk, akik a társadalmi totalitás általános fejlődési és strukturális törvényeire (a materialista történetfelfogásra) támaszkodva feltárták egy adott (s még nem létező) társadalmi-gazdasági alakulat, a kommunizmus különös törvényeit, kidolgozták erre vonatkozó tanításukat, a kommunizmus elméletét.

A tényelőrelátáshoz hasonlóan itt is szükség van bizonyos speciális ismeretekre, például a két valóságsszféra közötti viszonyokat, vagy a fejlődési folyamat adott szakaszát megelőző fok (példánkban a kapitalizmus) sajátosságait visszatükröző tudományos törvényekre és a két szakasz összefüggésére vonatkozó ismeretekre. Pontosabban arról van szó, hogy egy, még ismeretlen, vagy nem kellően ismert valóságsszféra (példánkban a kommunizmus) törvényszerűségeit visszatükröző tudományos elméleti rendszer előrelátásához elméleti alapként a tudományos elméletek egész sorát kell felhasználni. A tudományos előrelátás predicensét tehát az általánosság különböző fokán álló tudományos elméletek, illetve ezek tudományos törvényei alkotják, predicenduma pedig valamilyen, általában még nem teljesen kidolgozott és bizonyított, tehát hipotetikus jellegű és empirikus igazolásra szoruló elméleti rendszer.

Amennyiben a tudományos előrelátás predicensét bizonyos $T_1, T_2, \dots, T_n$ tudományos elméletek képezik, predicenduma pedig valamilyen, az előző elméletekhez nem tartozó H hipotézis, akkor a deduktív teorelogikus előrelátás logikai szerkezetét a következő sémával fejezhetjük ki:

$$(T_1, T_2, \dots, T_n) \vdash H,$$

ahol $T_1, T_2, \dots, T_n$ a tudományos előrelátás predicensét alkotó tudományos elméleteket jelöli, H pedig az előrelátás predicendumát alkotó hipotézis; $\vdash$ a logikai következés jele.

A tudományos előrelátás e típusának logikai felépítése, amennyiben a predicenszt alkotó tudományos elméletekből, illetve ezek nomologikus kijelentéseiből logikai szükségszerűséggel következik a predicendumot alkotó elméleti rendszer, illetve ennek nomologikus kijelentései, deduktív jellegű. Ilyen deduktív levezetésre azonban jórészt csak a formalizált elméleti rendszerek esetében van lehetőség. Éppen ezért a tudományos megismerés reális gyakorlatában a deduktív struktúrák mellett jelentős szerepet játszanak az induktív és analógiás következtetéseken alapuló előrelátások.

3.2.5. *Az induktív és az analógiás előrelátásra* logikai szempontból az a jellemző, hogy az előrelátás predicenduma nem vezethető le logikai szükségszerűséggel a predicensből. Ilyen szituáció természetesen nem csupán a teorelogikus előrelátás kapcsán fordulhat elő, hanem tudományos tények és tudományos törvények előrejelzése során is. Ezekben az esetekben a predicendum (illetve ennek igazsága) csak meghatározott logikai valószínűséggel megalapozott.

Az induktív előrelátás igen gyakran statisztikus törvény alapján megy végbe, vagyis az előrelátás predicensét alkotó nomologikus kijelentések között legalább egy statisztikus törvény szerepel; az előrelátás predicenduma pedig valamilyen, e törvény hatókörébe tartozó jelenségek leírása. Az előrelátás e típusa mindig tényelőrelátás, azaz néhány tudományos törvény, amelyek között statisztikus törvény is szerepel, továbbá az előrelátás kezdeti feltételeit leíró specifikus ismeretek, tudományos tények alapján egy újabb, nem-statisztikus tudományos tényre következtetnek. Ki kell emelni, hogy az előrelátás nem a predicensben felhasznált statisztikus törvény, hanem logikai felépítése következtében induktív, hiszen önmagában az, hogy a predicens statisztikus törvényt tartalmaz, nem változtatja meg deduktív

felépítését.³² Az előrelátás e típusának a felépítése azért induktív, mert részben vagy egészben *statisztikus* törvényekből és a konkrét feltételeket leíró nem-statisztikus ténykijelentésekből nem lehet deduktív módon levezetni egy *nem-statisztikus* zárótételt.

Ha az előrelátás predicensében szereplő $L_1, L_2, \dots, L_n$ tudományos törvényeket, melyek közül legalább egy statisztikus, e jellegre is utalva összességében így jelöljük: $H(L_{st})$; az előrelátás konkrét feltételeit leíró ténykijelentéseket pedig így: $H(C)$, akkor az induktív statisztikus tényelőrelátás logikai szerkezetét a következő sémával fejezhetjük ki:

$$[H(L_{st}) \wedge H(C)] \vdash E,$$

ahol a szögletes zárójel a predicentst tartalmazza, E pedig a predicendum; $\wedge$ a konjunkció, $\vdash$ viszont az induktív logikai következés jele.

Az induktív statisztikus előrelátás nem teszi lehetővé az egyedi jelenségek tetszőleges pontosságú előrejelzését, az események egyértelmű tér-időbeli lokalizációját, ezért mindig valószínű ismeretet szolgáltat.³³ Ennek ellenére az előrelátás e típusát, illetve általában a statisztikus törvényeken alapuló prognózisokat széleskörűen és eredményesen alkalmazzák a társadalmi élet területén.³⁴

Az *analógiás előrelátás* leggyakrabban és legsikeresebben alkalmazott formája a modell közvetítésével megvalósuló előrelátás, amelynek részletes vizsgálatát a 4. fejezetben adjuk.

3.3. A tudományos előrelátás és a magyarázat különbsége

Amint az előzőekben hangsúlyoztuk, a tudományos előrelátás logikai szerkezete azonos a tudományos magyarázat logikai struktúrájával. Logikai felépítésük egybeesése azonban korántsem jelenti a tudományos kutatás ezen eljárásainak azonosságát. A tudományos megismerés ezen formái közös jellemzőik mellett specifikus vonásokkal is rendelkeznek, s ennek következtében nem egy vonatkozásban különböznek is egymástól, és szükségképpen eltérő funkciót töltenek be a kutatás folyamatában.

3.3.1. A tudományos magyarázat és az előrelátás között különbség található az *idő-faktor* tekintetében: a magyarázat elsősorban a múltra és a jelenre vonat-

³² Ez azt jelenti, hogy az induktív statisztikus előrelátás mellett deduktív logikai szerkezetű statisztikus előrelátás is lehetséges, amikor a predicentst alkotó — részben vagy egészben statisztikus — tudományos törvényekből (és a nem statisztikus tudományos tényekből) deduktív úton valamilyen *statisztikus* ténykijelentésre következtetnek. Például az alábbi előrelátás teljes egészében megfelel a deduktív tényelőrelátás egyszerűsített sémájának:

„Minden x -re, ha x P tulajdonsággal rendelkezik, akkor x p valószínűséggel a Q tulajdonsággal is rendelkezik.”

„ a rendelkezik a P tulajdonsággal”

„ a p valószínűséggel rendelkezik a Q tulajdonsággal is.”

³³ Az induktív előrelátás részletesebb elemzését lásd: C. G. Hempel: *Aspects of Scientific Explanation*, New York, 1965. 381—412. l.; E. P. Nyikityin: *Objasznyenije i predszkazanyije*. id. kiad., 119—131. l.

³⁴ A társadalmi prognózisok, valamint a statisztikus előrelátások sajátságosságainak behatóbb elemzését lásd például: M. Bunge: *Az okság*. id. kiad., 389—402. l.; Kocsondi A.: *Tudományos előrelátás és társadalmi tevékenység*. „Tanulmányok 1975” (MSZMP Békés megyei Bizottsága Oktatási Igazgatóság Kiadványa). Békéscsaba, 1975. 127—146. l.

kozik, az előrelátás viszont inkább a jelenre és a jövőre irányul.³⁵ E különbségre annak idején már *Hempel* és *Oppenheim* is felhívta a figyelmet; véleményük szerint a magyarázat és az előrelátás közötti különbség „pragmatikus jellegű. Ha *E* adott, azaz ha tudjuk, hogy az *E* által leírt jelenség már megtörtént, és utólag adjuk meg a $C_1, C_2, \dots, C_k, L_1, L_2, \dots, L_n$ tételek megfelelő sorát, akkor az adott jelenség magyarázatáról beszélünk. Ha az utóbbiak adottak, és *E*-t az általa leírt jelenség létrejötté előtt vonják le, akkor előrelátásról beszélünk. Azt lehet mondani tehát, hogy a magyarázat nem teljesen adekvát, ha explanansa — az idő figyelembevételével — nem szolgálhat a vizsgált jelenség előrelátásának alapjául.”³⁶ Az időfaktor tekintetében fennálló különbséget ennek megfelelően abban foglalhatjuk össze, hogy a magyarázat időpontjában már bizonyos mértékig ismert a magyarázandó jelenség, tudunk létezéséről, s csupán a jelenség belső törvényszerűségei ismeretlenek. Ezzel szemben az előrelátás kezdetekor az előrelátás tárgya még teljesen ismeretlen, legfeljebb más objektumokra gyakorolt néhány hatása ismeretes (mint például a külső bolygók pályazavarai a Neptunusz felfedezése előtt), sőt igen gyakran az adott jelenség még nem is létezik.

3.3.2. A tudományos magyarázat és az előrelátás közötti lényegesebb különbség *ismeretelméleti vonatkozásban*, ezen belül e módszereknek a tudományos megismerés folyamatában játszott szerepük tekintetében áll fenn: a tudományos magyarázat során az *E* kijelentésből indulunk ki, ami valamilyen létező vagy létezett eseményt, jelenséget, illetve egy tudományos törvényt ír le; a tudományos előrelátás folyamatában ezzel ellentétben az *E* kijelentés, ami itt valamilyen létező, de ismeretlen, még nem megfigyelt, esetleg még nem is létező jelenségre, illetve egy jövőendő állapot objektív törvényeire vonatkozik, nem kiindulópont, hanem végeredmény. Ebből adódóan a magyarázat alkalmával egy megfigyelt, leírt eseményhez, vagy egy kevésbé általános tudományos törvényhez keresik azokat az (esetleg még fel nem tárt) törvényszerűségeket (okokat, mechanizmusokat stb.), amelyek lehetővé teszik ennek a tudományos ténynek vagy tudományos törvénynek az értelmezését, tehát amelyek alapját, okát, meghatározóját stb. képezik az *E* által leírt jelenségnek vagy törvénynek. A tudományos magyarázat folyamatában ily módon a megismerés az egyes tényektől az általános törvény, vagy a kevésbé általános törvénytől az általánosabb, átfogóbb törvény felé halad, s a magyarázat célja a már ismert jelenség, törvény lényegének a feltárása.

A tudományos előrelátás folyamatában ezzel szemben a tudományos törvényekből indulnak ki, s ezek alapján következtetnek az adott esemény vagy a kevésbé általános, kisebb hatókörű törvény fennállására; vagyis itt a megismerés az általános törvénytől az egyes tények felé, illetve az általánosabb, átfogóbb törvényektől a kevésbé általános, kevésbé átfogó törvények felé halad³⁷; s a tudományos előrelátás alapvető feladata új tudományos tények, új tudományos törvények levonása.³⁸

³⁵ Vö. A. Rakitov: *A tudományos ismeret anatómiája*. Bp., 1971. Kossuth. 140. l.

³⁶ C. G. Hempel, P. Oppenheim: i. m., 322—323. l. Nyilvánvaló, hogy a szerzők ezen véleménye nem csupán a ténymagyarázatra és a tényelőrelátásra vonatkozik.

³⁷ Ez azonban nem azt jelenti, hogy a magyarázat induktív, az előrelátás pedig deduktív folyamat, hanem csupán azt, hogy a magyarázat dinamikájára nem progresszív, hanem regresszív dedukció jellemző (már amennyiben egyáltalán deduktív magyarázatról van szó). (Vö. E. P. Nyikityin: *Objasznenyje i preds kazanyije*. Id. kiad., 132. l.)

³⁸ Bizonyos esetekben az előrelátást felhasználják elméleti rendszerek (hipotézisek) igazolására is. Közismerten ilyen módon igazolódott például *Kopernikus*znak a Naprendszer heliocentrikus felépítésére vonatkozó hipotézise is. A hipotézisből levont előrelátások kísérleti, empirikus igazolása ugyanis nagymértékben megerősíti, esetleg egyértelműen bizonyítja az adott elméleti rendszer igaz voltát.

A magyarázat és az előrelátás gnoszeológiai funkciója közötti különbséget a fentiek alapján a következőkben foglalhatjuk össze: a *tudományos magyarázat célja* az, hogy az E kijelentésből és a magyarázandó objektum kezdeti feltételeit leíró $C_1, C_2, \dots, C_k$ ténykijelentésekből kiindulva feltárják azokat az $L_1, L_2, \dots, L_n$ nomologikus kijelentéseket, amelyek a $C_1, C_2, \dots, C_k$ kijelentésekkel együtt lehetővé teszik az E kijelentés logikai levezetését. A *tudományos előrelátás célja* viszont az, hogy explicit formára hozza az $L_1, L_2, \dots, L_n$ nomologikus kijelentések, valamint a valóságos szituációt leíró $C_1, C_2, \dots, C_k$ ténykijelentések összekapcsolásából fakadó ismeretet, azaz itt az $L_1, L_2, \dots, L_n$ és a $C_1, C_2, \dots, C_k$ kijelentésekből indulnak ki, s ezek konjunkciójából vezetik le logikailag az E kijelentést, ami az előrelátás kezdetén még meg sem fogalmazódott.

3.3.3. A tudományos magyarázat és az előrelátás ismeretelméleti vonatkozásban fennálló különbségéből adódik, hogy eltérő megvalósulásuk folyamata is, azaz a tudományos megismerés e formáinak *dinamikus struktúrája* is különböző.³⁹ Ha a magyarázat és az előrelátás dinamikus struktúráját logikai szempontból vizsgáljuk, akkor a fenti különbség az alábbiakban fejeződik ki: a *tudományos magyarázat* folyamatának kiindulópontja az explanandum, vagyis a magyarázat a magyarázandó objektum kiválasztásával, s az ezt leíró E kijelentés megfogalmazásával kezdődik, majd ezt követően rögzítik a magyarázat kezdeti feltételeit, vagyis a $C_1, C_2, \dots, C_k$ ténykijelentéseket; s a feladat a magyarázat alapjául szolgáló tudományos törvények feltárása, azaz azon $L_1, L_2, \dots, L_n$ nomologikus kijelentések felállítása, melyeknek a $C_1, C_2, \dots, C_k$ kijelentésekkel való konjunkciójából logikailag levezethető az E kijelentés. Ezután összekapcsolják az explanandumot az explananssal, s az előbbi logikailag levezetik az utóbbiból. Ennélfogva a tudományos magyarázat dinamikus struktúrájának időrendi sorban a három legfontosabb mozzanata: 1. az explanandum megfogalmazása, felállítása; 2. az explanans kiválasztása; 3. a dedukció végrehajtása.

Ezzel szemben a *tudományos előrelátás* folyamatában a predicens jelenti a kiinduló pontot, ezért itt (például a tényelőrelátás során) a kezdeti feltételeket leíró $C_1, C_2, \dots, C_k$ ténykijelentésekből indulnak ki, majd feltárják az előrelátás elméleti alapjául szolgáló tudományos törvényeket, azaz azon $L_1, L_2, \dots, L_n$ nomologikus kijelentéseket, melyek a $C_1, C_2, \dots, C_k$ kijelentésekkel együtt lehetővé teszik az E kijelentés levonását. A predicens megállapítása után végrehajtják a szükséges logikai eljárásokat, s így kapják meg az előrelátás eredményét, vagyis a predicendumot jelentő E kijelentést. A tudományos előrelátás dinamikus struktúrájának főbb mozzanatai időbeni sorrendben tehát a következők: 1. a predicens felállítása; 2. a dedukció megvalósítása; 3. a predicendum megállapítása és empirikus ellenőrzése. A fentiek egyértelműen mutatják, hogy „a magyarázat dinamikus struktúrája elvileg sohasem lehet azonos (a statikus struktúrája szerint vele egytípusú) előre-

³⁹ Pecsenkin szovjet filozófus ezt az eltérést „az elméleti és a kísérleti törvények eme eljárásokban való részvételének időbeni egymásutánosságában” rejli különbségként fogja fel. Ezért úgy véli, hogy a magyarázat és az előrelátás logikai szerkezetét leíró Hempel–Oppenheim–Popper-féle modellt (sémát) ki kell egészíteni „a magyarázat és az előrelátás stádiumainak leírásával. Az elméleti magyarázat stádiumai: a) a magyarázat alá vetendő kísérleti törvény megállapítása; b) a kísérleti törvény magyarázatához szükséges törvények rendszerének megállapítása; c) a dedukció megvalósítása.

Az elméleti előrelátás stádiumai: a) az előrelátáshoz szükséges törvények rendszerének megállapítása; b) az új törvény dedukálása ebből a rendszerből; c) e törvény igazolása empirikus adatok segítségével”. (A. A. Pecsenkin: *Logiko-metodologicseskije problemi jesztyesztyvennonaucsnovo znanyija*. Voproszi Filozofii, 1967. 8. sz., 92–93. l.). A magyarázat és az előrelátás statikus és dinamikus struktúráját megkülönbözteti Nyikityin is (lásd: id. művek).

látás dinamikus struktúrájával.”⁴⁰ A magyarázat és az előrelátás dinamikus struktúrájának ezen különbsége — ismételten hangsúlyozzuk — csupán formai kifejeződése ismeretelméleti sajátosságai és funkcióik különbségének.

3.3.4. Különbség található a tudományos magyarázat és az előrelátás eredményeként nyert ismeret jellegében is: a tudományos magyarázat a valóság többé-kevésbé végérvényes értelmezésére, az objektum tényleges törvényszerűségeinek feltárására irányul, s deduktív logikai szerkezete révén szükségszerűen igaz zárótételt (ismeretet) nyújt; természetesen ismeretelméleti szempontból figyelembe kell venni, hogy ismereteink mindig csupán relatív igazságok. A tudományos előrelátás ezzel szemben igen gyakran hipotetikus jellegű és csak valószínű ismeretet nyújt, ami még empirikus ellenőrzésre és igazolásra szorul. „De a jóslás és a magyarázat logikai struktúrájának azonossága nem jelenti természetük vagy jellegük azonosságát; a jóslás episztemológiailag nem ugyanaz, mint a leírás és a magyarázat, hiszen, mint mindenki tudja, a jóslást egy sajátos fajta bizonytalanság kíséri.”⁴¹ Bunge ezen szavaihoz két megjegyzést fűzünk: 1. az előrelátást Bunge a jóslás egyik formájaként értelmezi, ezért a fentiek az előrelátásra is vonatkoznak; 2. úgy véljük, bizonyos esetekben — főként az egyszerű deduktív sémának megfelelő tényelőrelátás esetén — ez az elméleti-logikai eljárás is adhat szükségszerűen igaz zárótételt. Ezért az előrelátás során nyert ismeret valószínűségének foka a bizonytalan sejtéstől a szükségszerűen igaz konklúzióig igen különböző lehet. Az előrelátás eredményének bizonytalanságát, illetve valószínűségének, pontosságának fokát számos tényező befolyásolja: az előrelátás elméleti alapját képező tudományos törvény jellege, a valóság adott területének sajátosságai, ismereteink adekvátságának mértéke, az alkalmazott (logikai) módszerek s í.t.

* * *

A fenti különbségek egyértelműen mutatják, hogy a tudományos előrelátás a megismerés, az elméleti tevékenység viszonylag önálló formája, a tudományok sajátos funkciója, ami specifikus vonásai következtében eltér a tudományos megismerés más formáitól, illetve a tudományos elmélet egyéb funkcióitól, köztük a tudományos magyarázattól is.

4. A modell közvetítésével megvalósuló előrelátás

Mind a gyakorlati élet, mind az elméleti megismerés területén gyakorta adódnak olyan szituációk, amikor nem rendelkezünk az előrelátás levonásához szükséges ismeretekkel (tudományos törvényekkel, esetleg tudományos tényekkel), s ugyanakkor az adott gyakorlati vagy elméleti feladat megkívánja az objektum még ismeretlen tulajdonságainak, jövőbeni állapotának, viselkedésének előrejelzését. Ilyenkor az előrelátás megvalósításának szinte egyedüli útja a modellmódszer alkalmazása, amelynek során az objektum ismeretlen tulajdonságainak, jövőbeni állapotának előrejelzése az objektum modelljének tanulmányozása révén valósul meg. A tudományos előrelátás e formáját nevezzük modell-előrelátásnak, s a tudományos modelleknek az előrelátás folyamatában betöltött funkcióját pedig előrelátó (prediktív) funkciónak.

A modell-előrelátás, illetve a modellek prediktív funkciójának jellemzése céljából előljáróban röviden vázoljuk azokat a főbb szituáció-típusokat, amelyek-

⁴⁰ E. P. Nyikityin: *Objasznyenyije i predszkazanyije*, I.d kiad., 132. l.

⁴¹ M. Bunge: *Az okság*, I.d kiad., 380—381. l.

ben e módszerhez folyamodnak. A szituáció-típusok bemutatásával, úgy véljük, megvilágíthatjuk egyfelől azokat az előrelátással kapcsolatos jelentősebb feladatokat, amelyek megoldására a modellezést felhasználják, s másfelől magának a modellek előrelátó funkciójának néhány jellemző vonását.

4.1. *A modell-előrelátás alkalmazásának főbb területei*

Ilyen vagy olyan okok következtében a társadalmi élet valamennyi területén szükségessé válhat, hogy modelleket alkalmazzanak előrelátás céljára. Ugyanakkor a modellmódszer univerzális jellege következtében alkalmas is arra, hogy a legkülönbözőbb területeken előrelátó funkciót töltsön be.

4.1.1. *A mindennapi élet területén*, amint erre már a Bevezetésben utaltunk, az ember kezdettől fogva tevékenységének és hatásainak tervezése, előrelátása során igen gyakran korábbi hasonló cselekedeteiből és ezek következményeinek számbavételéből indult ki, amikor is ezek az előző tevékenységformák és hatásmechanizmusaik modellként funkcionáltak az új tevékenység számára. Helytelen lenne azonban úgy vélni, hogy a modellek és analógiák alapján végbemenő előrelátások csak az emberi történelem hajnalán, az ismeretek kezdetleges és hiányos volta következtében képezték az emberi gyakorlat, a mindennapi tevékenység kiindulópontját. Ellenkezőleg, a társadalom fejlődésével és az ismeretek bővülésével egyre inkább nőtt a modellen alapuló előrelátás szerepe a társadalom életének egészében, így a mindennapi élet területén is. Az analógiák és modellek, illetve a segítségükkel megvalósuló előrelátások napjainkban is jelentős szerepet játszanak az emberek gyakorlati, mindennapi életében, a teleológikus tételezések egyik elméleti alapját és kiindulópontját ma is az előző tevékenységekkel való analógia képezi.

4.1.2. *A termelőerők és a technika fejlődésével különösen megnövekedett a modellek, illetve a modellelőrelátások szerepe a termelés, s ezen belül a technikai kutatások és a tervező munka terén*, s napjainkban is ez a modell-előrelátás egyik legfontosabb alkalmazási területe.

Egy-egy új technikai berendezés tervezésénél például igen fontos figyelembe venni a külső környezeti hatásokat, illetve azt, hogy a tervezett berendezés, létesítmény miként viselkedik majd adott feltételek, környezeti hatások mellett, miként reagál a külső feltételek változására stb. Ilyenkor e hatások tényleges értékeinek kiszámítása érdekében elkészítik a létesítendő technikai berendezés (általában méretarányosan kicsinyített, ritkábban nagyított) modelljét, s ezen tanulmányozzák a „természetes” környezeti feltételek hatását. Példaként hivatkozhatunk a repülőgépmoდეllek szélkamrában történő vizsgálatára.

Más esetekben viszont éppen azt kell számításba venni a tervező munka során, hogy az új létesítmény milyen hatást gyakorol környezetére, miként befolyásolja az adott terület természeti folyamatait. Példaként a vízierőművek, völgyzárók, nagyobb ipari létesítmények tervezésére utalhatunk. Ezekben az esetekben is még a tervező munka során megépítik az adott természeti környezet és az új létesítmény méretarányosan deformált modelljét, s az ezen végzett mérések, kísérletek, számítások révén törekednek következtetéseket levonni a felépítendő objektum természeti környezetre gyakorolt hatásaira vonatkozólag.⁴²

⁴² Ezek a példák is mutatják, hogy az előrelátás gyakran nem az egyetlen funkciója a modelleknek, sőt az előrelátás mint a modellkísérlet, modellmérés stb. egyik alárendelt funkciója jelenik meg.

Mindkét típusú esetben a modell építése és tanulmányozása teszi tehát lehetővé, hogy kiszámítsák, előrelassák az új objektum és a természeti környezet között majdan kialakuló kölcsönhatásokat. Az ily módon nyert ismeretek, vagyis a modell közvetítésével levont előre látások pontosságát és megbízhatóságát döntően befolyásolja az, hogy mennyire pontosan rögzítettek és meghatározottak (mégpedig mennyiségileg mennyire pontosan meghatározottak) az eredeti objektum (illetve a vonatkozó terv) és a modell paraméterei közötti összefüggések, s mennyire kidolgozottak a modellezés alapjául szolgáló elméleti és logikai eljárások. Egyáltalában a modell-előrelátás alapját — miként általában a modellezés objektív feltételét is — a modell és a modellezett objektum közötti megfelelés alkotja, s ezért sikeressége és megbízhatósága is ennek függvénye.

4.1.3. Amikor röviden számbavesszük a gyakorlati élet területén a modell segítségével megvalósuló előre látások főbb formáit, nem feledkezhetünk meg a *társadalomátalakító tevékenységről* sem. A társadalmi-gazdasági alakulatok előrehaladásával egyre inkább lehetővé és egyben szükségszerűvé válik, hogy az ember — a természeti valóság tudatos és tervszerű megváltoztatása, szükségleteinek megfelelő átalakítása mellett — a társadalmi folyamatok irányítójává is váljék. Az emberi tevékenység teleologikus jellege azonban közismerten nem jelenti azt, hogy az emberek minden esetben tisztában vannak tevékenységük társadalmilag jelentős következményeivel, történelem formáló hatásával, azaz nem jelenti a történelem tudatos alakítását, tervszerű irányítását. Ellenkezőleg, a társadalom fejlődésének viszonylag hosszú időszakában a tevékenység elidegenedett eredményei külső hatalmakként uralkodnak a tevékenység s szubjektuma felett. A társadalmi folyamatok tervszerű irányítása, a társadalmi szükségszerűség feletti uralom megköveteli az emberek társadalmi méretekben folyó tevékenységének tudatosságát, e cselekedetek távlati és történelmileg jelentős hatásainak számbavételét, vagyis a *közösségi szabadság megvalósulásának* — a magántulajdonon alapuló elidegenedett társadalmi viszonyok forradalmi felszámolása mellett s ezzel együtt — *alapvető feltétele a jövő tudományos előre látása*. A társadalmi jövő tudományos előre látásának objektív és szubjektív feltételei a proletariátus osztállyá szerveződésével, illetve a proletárforradalommal teremthetők meg. Ezért a szocializmus kialakulásával párhuzamosan nagy mértékben megnő, illetve fokozatosan növekszik a társadalmi folyamatok tudományos előre látásának, s ezen belül a modell-előrelátások szerepe és jelentősége. A tudományos modellek egyaránt szolgálhatják a társadalmi totalitás egészére, valamint egyes szféráinak változására, jövőbeni állapotaira vonatkozó előre látások, prognózisok levonását. A társadalmi totalitás egészének jövőjére vonatkozó előre látások közül mint egyetlen valóban tudományos prognózisra a marxizmus-leninizmus klasszikusainak a kommunizmusról szóló tanítására kell hivatkoznunk.

4.1.4. Ami a társadalmi élet egyes szféráira vonatkozó modell-előrelátásokat illeti, ezek közül legismertebbek a *népgazdaság* egészének, vagy egyes szektorainak, ágazatainak „*közgazdaságtani*” *modelljei* (vagyis a közgazdaságtanban kidolgozott matematikai modellek), köztük a különböző tervmodellek, amelyek a népgazdaság (illetve valamely konkrét területének) adott állapotát leíró adatokból kiindulva lehetővé teszik például azt, hogy megvizsgálják az egyes paraméterek (például egyes ágazatok) jövőbeni változásai milyen hatást gyakorolnak más paraméterekre (más ágazatokra), illetve a népgazdaság egészére, miként alakulnak adott változások mellett a különböző ágazatok közötti összefüggések, arányok; vagy annak megállapítását, hogy adott célok elérése érdekében milyen konkrét változtatásokat kell végrehajtani a különböző területeken.

A gazdasági szféra mellett a modellek szerepet játszhatnak a *politikai élet területén*, ahol többek között a társadalmi viszonyok, osztály- és csoportstruktúra alakulásának előrejelzését, továbbá a *szellemi élet területén*, ahol például a tudományok fejlődéstendenciáinak prognosztizálását segíthetik elő.

4.1.5. A modellek, valamint az alapjukat képező analógiák nem csupán a gyakorlati élet szférájában alkothatják az előrelátások (elméleti) kiindulópontját, hanem a *tudományos megismerés folyamatában* is. Az emberi megismerés történetéből számtalan példára lehet utalni, amikor egy-egy jövőbeni esemény bekövetkezésének, egy-egy folyamat fejlődéstendenciáinak, illetve a dolgok még ismeretlen tulajdonságainak feltárása már bekövetkezett eseményekkel, végbement folyamatokkal, más dolgok ismert tulajdonságaival való analógia felhasználása révén valósult meg oly módon, hogy az utóbbiak modellként funkcionáltak az előbbiekre vonatkozó előrelátások számára.

Hasonlóképpen a *tudományok történetében* a valóság kevésbé ismert területeinek tanulmányozása céljából gyakorta folyamodtak a valóság már jobban ismert tartományaihoz (illetve az ezeket tükröző tudományos elméletekhez), hogy ezen jobban ismert jelenségek, folyamatok alapján következtessenek a vizsgálat tárgyát képező objektum tulajdonságaira, változásaira. A múlt század második felében például az elektromos és mágneses jelenségek vizsgálatára a mechanika területéről származó modelleket alkalmazták, amelyek — a mechanikus szemléletmód korlátozott jellege ellenére — nem kis mértékben elősegítették a fény-, elektromos és mágneses jelenségek bizonyos tulajdonságainak előrelátását, megismerését. Más esetekben egy-egy absztrakt elméleti rendszer interpretációjaként fellépő konkrétabb modell tette lehetővé az adott tárgyi terület bizonyos összefüggéseinek feltárását, nem ritkán új jelenségek felfedezését. Ilyen úton, tehát modellelőrelátás révén valósult meg például a pozitron felfedezése. Végül a tudományok történetében egy-egy elméleti rendszerből (pl. hipotézisből) adódó előrelátások levonásához is szolgált alapul egy másik, általában jobban kidolgozott elméleti rendszer. Ekkor az utóbbi rendszer (pl. tudományos elmélet) mint az előbbi (a hipotézis) modellje lépett fel, amennyiben az elméletből fakadó következtetések analógiájaként voltak le előrelátásokat a hipotézisből. Különösen gyakorta alkalmazzák ilyen feladat megoldására a modellmódszert a formalizált tudományokban. Ha ugyanis adott két formalizált elméleti rendszer, például T_1 és T_2 , amelyek izomorfak egymással, azaz mind axiómáik (s ezekből levont tételeik), mind logikai viszonyaik között egy-egyértelmű megfelelés áll fenn, akkor a T_1 és T_2 rendszer egymásnak kölcsönösen modellje. Ezáltal az egyik rendszerben elért eredmények átvihetők a másikra. Ha például a T_1 rendszer bizonyos axiómáiból és tételeiből logikailag levezetnek valamilyen új tételt, akkor a T_2 elmélet megfelelő axiómáiból és tételeiből is szükségképpen adódik egy, az új tételnek megfelelő tétel.

A fenti példák, úgy véljük, egyértelműen mutatják, hogy a tudományos modellek a társadalmi élet valamennyi területén felhasználhatók előrelátás céljára.

4.2. A modell-előrelátás specifikuma

A modell-előrelátás főbb alkalmazási területeinek számbavétele néhány további következtetés levonására, s a modellek ezen funkciójának behatóbb elemzésére is lehetőséget ad.

4.2.1. A fenti példák alapján mindenekelőtt lehetővé válik a *modell-előrelátás formáinak* felvázolása.

Amint a tudományok történetéből vett példák különösen mutatják, a modell-előrelátás révén nem csupán tudományos tények előrejelzése valósulhat meg, hanem új tudományos törvények megfogalmazása, hipotézisek felállítása is. Ennek megfelelően *a predicendum jellege alapján a modell-előrelátásnak is három típusa különböztethető meg*: nevezetesen *faktologikus* modell-előrelátás, amelynek során a modell alapján a modellezett objektum valamilyen még ismeretlen tulajdonságára, vagy jövőbeni állapotára következtetnek; *nomologikus* modell-előrelátás, amikor a modellként szolgáló valóságtartomány törvényei (pontosabban az ezekre vonatkozó tudományos törvények) alapján a modellezett valóságszféra törvényeinek létrehozásához következtetnek; *teorelogikus* modell-előrelátás, amelynek során a valóság adott területét leíró tudományos elmélet (pl. a mechanika) mint modell segítségével a valóság egy másik területéről származó tudományos tények (pl. az elektromágneses jelenségekre vonatkozó empirikus ismeretek) kielégítő magyarázatául szolgáló hipotézist (az elektromágneses jelenségek mechanikus modelljét) hozzák létre.

A modell-előrelátás mindhárom típusánál maga a prognózis vonatkozhat 1. létező objektumok még ismeretlen tulajdonságaira, illetve a valóság részben vagy egészben ismeretlen tartományára (pl. az ún. nem-megfigyelt jelenségek világára); 2. a dolgok jövőbeni állapotára, viselkedésére, illetve a jövőben létrejövő vagy létrehozandó jelenségekre, a jövőben kialakuló valóságszférákra (tehát a jövő birodalmára). Az előrelátás tárgya tehát ebben az esetben is egyaránt tartozhat a jelen (és a múlt), illetve a jövő birodalmához, s lehet természetes jelenség vagy folyamat, illetve ember által létrehozandó mesterséges objektum vagy állapot.

Az előző pontban kifejtettek alapján az is megállapítható, az előrelátás funkciójával egyaránt rendelkeznek az *anyagi* és az *eszmei* modellek. Az *anyagi modellek* előrelátás céljára való felhasználása elsősorban a technikai kutatások és a gazdasági tervezés terén jellemző. Különösen gyakran alkalmaznak e téren elektronikus számológépeket különböző tervek és prognózisok kidolgozására, amikor is ezek mint anyagi modellek természetesen előrelátó funkciót töltenek be. Az *eszmei modellek* előrelátás céljára történő alkalmazása főként a tudományos megismerés folyamatára jellemző, hiszen ezek, s mindenekelőtt a jelmodellek (pl. matematikai egyenlet-rendszerek) igen alkalmasak a jelenségek még ismeretlen tulajdonságainak, vagy a valóság érzékileg közvetlenül nem megfigyelhető szintjeinek előrejelzésére. Természetesen helytelen lenne, ha leszűkítően az anyagi modellek előrelátás céljára történő felhasználását a gyakorlati élet, az eszmei modellek előrelátó funkcióját pedig az elméleti tevékenység területére. A gyakorlati tevékenység tervezése során is szükségképpen felhasználnak eszmei-gondolati modelleket is, hiszen már az itt alkalmazott anyagi modellek is tulajdonképpen eszmei modellek objektivációi; s ugyanakkor a tudományokban is, főleg az empirikus megismerés szintjén az anyagi modellek betöltenek előrelátó funkciót is, illetve ilyen célból alkalmaznak anyagi modelleket is, noha az előrelátás lényegét tekintve elméleti tevékenység.

4.2.2. A 4.1. pontban kifejtettek alapján feltárhatjuk *a modell-előrelátás lényegi vonásait* is, hiszen amennyiben egybevetjük a gyakorlati élet és a megismerés területén modellek közvetítésével megvalósuló előrelátások vázolt formáit, kitűnik, hogy — az alkalmazási területek különbözősége s az egyes formák ebből adódó sajátosságai ellenére — bizonyos közös jellemzők találhatók. E közös sajátosság lényegét, vagyis a modell-előrelátás gnoszeológiai specifikumát röviden abban foglalhatjuk össze, hogy minden esetben a tulajdonképpeni előrelátás megvalósulását megelőzi az előrelátás tárgyát, illetve az adott valóságos szituációt eszmeileg visszatükröző vagy anyagilag reprodukáló modell létrehozása és tanulmányozása,

és ezt követően és ez alapján a modell megfelelő tulajdonságára, jövőbeni állapotára vonatkozó előrelátás levonása. Az így nyert ismeret (vagyis a modellre vonatkozó előrelátás eredménye) alapján azután következtetéseket vonnak le az előrelátás tulajdonképpeni tárgyának adott időben létező, de még ismeretlen tulajdonságaira, vagy jövőbeni állapotára vonatkozóan. Röviden, az előrelátás ezen típusának specifikuma abban fejeződik ki, hogy *egy szakaszként magában foglalja a modellezést mint sajátos kutatási eljárást, s az előrelátás tárgya és eredménye között a modell teremti meg a szükséges kapcsolatot.*

Mínthogy az előrelátás mindig tudományos törvények alapján valósul meg, a modell-előrelátás egyik alapvető feltétele, hogy megfelelő összefüggés, analógia álljon fenn egyrészt az előrelátás tárgya (illetve a valóság ezen területe), másrészt a modell (vagy a modellben tükröződő valóságtartomány) objektív törvényszerűségei között, s hogy a kutató ismerje ezt az összefüggést, illetve ennek konkrét formáját (analógia, izomorfia, homomorfia). Amint az előző példák is mutatják, a modell-előrelátás megvalósulásának másik szükséges feltétele az, hogy a törvények hasonlósága mellett analógia álljon fenn a kiinduló szituációk, a kezdeti feltételek területén is (például a modellben kifejeződjenek az objektum és a környezet közötti kölcsönhatások). A modell-előrelátás során ugyanis a kutató éppen a két említett tárgyi területre vonatkozó tudományos törvények és tudományos tények hasonlósága alapján válassza ki, vagy hozz létre a modellt, s ez alapján viszi át a modell tanulmányozása révén nyert ismeretet az előrelátás eredeti tárgyára.

A modell-előrelátás mármost a következőképpen valósul meg: az előrelátás tárgya, vagyis a modellezett objektum (nevezzük ezt A objektumnak), valamint a modell (B objektum) törvényei és kezdeti feltételei között fennálló ismert megfelelés (például analógia vagy izomorfia) alapján feltételezik, hogy miként a B objektum a saját $l'_1, l'_2, \dots, l'_n$ objektív törvényeinek hatása alatt az adott időpontban valamilyen $P(b)$ tulajdonsággal rendelkezik, vagy valamilyen t_1 időpontban b_{t_1} állapotban lesz, úgy az A objektum a saját $l_1, l_2, \dots, l_n$ objektív törvényeinek a hatása következtében az adott időpontban valamilyen, a $P(b)$ tulajdonsághoz hasonló $P(a)$ tulajdonsággal rendelkezik, illetve valamely t_1 időpontban a b_{t_1} állapothoz hasonló a_{t_1} állapotban lesz. A modell-előrelátás során tehát egyfelől az $l'_1, l'_2, \dots, l'_n$ és az $l_1, l_2, \dots, l_n$ objektív törvények közötti hasonlóság, és másfelől az $l'_1, l'_2, \dots, l'_n$ objektív törvények, valamint a $P(b)$ tulajdonság, illetve b_{t_1} állapot közötti objektív összefüggés ismeretében arra következtetnek, hogy hasonló objektív összefüggés áll fenn az A objektum (már ismert) $l_1, l_2, \dots, l_n$ objektív törvényei, valamint a (még ismeretlen, csupán feltételezett) $P(a)$ tulajdonsága, illetve az a_{t_1} jövőbeni állapota között.

A modell-előrelátás így módon egy bizonyos *feltételezést* foglal magában, ami az objektumok törvényei és tulajdonságai, illetve állapotai közötti kapcsolatra vonatkozik; olyan feltételezést, amelynek megfelelően az A és B objektum közötti objektív viszony, megfelelés alapján felteszik, hogy amint a B objektum adott törvényeiből meghatározott tulajdonság vagy jövőbeni állapot fakad, úgy az A objektum megfelelő törvényeiből is következik az előzőhöz hasonló tulajdonság vagy jövőbeni állapot.

4.3. A modell-előrelátás logikai szerkezete

A modell-előrelátás fenti jellemzése alapján feltárható logikai szerkezete is, ami egyfelől — éppen a modell közbeiktatódása következtében — jelentősen eltér a „hagyományos”, „direkt” előrelátás logikai struktúrájától, amennyiben a deduktív

következtetések mellett *szükségképpen tartalmaz analógiás következtetést is*; s másfelől — a magyarázat és az előrelátás logikai szerkezetének identitása következtében — lényegében azonos a modell segítségével megvalósuló magyarázat (modellmagyarázat) logikai struktúrájával.⁴³

4.3.1. A *faktologikus modellmagyarázat logikai szerkezetét* az alábbiakban jellemezhetjük: legyen E' a b_j jelenséget (vagyis a modelleként szereplő B objektum valamely jelenségét), E pedig az a_i jelenséget (vagyis a modellezett A objektum valamely magyarázatra szoruló jelenségét) leíró kijelentés (illetve ezek rendszere); legyen továbbá $C'_1, C'_2, \dots, C'_k$ a b_j jelenség kezdeti feltételeit, $C_1, C_2, \dots, C_k$ pedig az a_i jelenség kezdeti feltételeit leíró ténykijelentések rendszere, végül $L'_1, L'_2, \dots, L'_n$ a b_j jelenség tárgyi területének (azaz a B objektumnak) bizonyos $l'_1, l'_2, \dots, l'_n$ objektív törvényeit nyelvi formában visszatükröző nomologikus kijelentések rendszere. A modellmagyarázat folyamatában megállapítva az E' és az E kijelentések, továbbá a $C'_1, C'_2, \dots, C'_k$ és a $C_1, C_2, \dots, C_k$ ténykijelentések közötti megfelelést, és ismerve, hogy az E' kijelentés logikailag levezethető a $C'_1, C'_2, \dots, C'_k$ ténykijelentések, valamint az $L'_1, L'_2, \dots, L'_n$ nomologikus kijelentések konjunkciójából, feltételezik olyan, az $L'_1, L'_2, \dots, L'_n$ nomologikus kijelentésekhez hasonló $L_1, L_2, \dots, L_n$ nomologikus kijelentések fennállását, amelyek az $l'_1, l'_2, \dots, l'_n$ objektív törvényekkel analóg, s ezért az a_i jelenséget valószínűleg meghatározó $l_1, l_2, \dots, l_n$ objektív törvényeket írják le oly módon, hogy ezáltal a $C_1, C_2, \dots, C_k$ és az $L_1, L_2, \dots, L_n$ kijelentések konjunkciójából levezethető az E kijelentés.

Az előző megfogalmazást kissé leegyszerűsítve, azt is mondhatjuk, hogy a modellmagyarázat során az E' és az E kijelentések közötti izomorf-reláció, valamint az E' kijelentés és a nomologikus kijelentések valamilyen L' rendszere közötti ismert logikai összefüggés (logikai következtetésreláció) alapján felteszik, hogy az E kijelentés is valamilyen, az L' -höz hasonló L kijelentés-rendszer logikai következménye. Ennek megfelelően a modellmagyarázat logikai szerkezetét az alábbi sémával fejezhetjük ki:

$$[(E' \approx E) \wedge (L' \rightarrow E')] \vdash (L \rightarrow E)$$

ahol L' az E' kijelentést magyarázó nomologikus kijelentések rendszere, L pedig az E magyarázatául szolgáló, s az L' -höz hasonló feltételezett nomologikus kijelentések rendszere; $\approx$ a hasonlóság, izomorf reláció, $\rightarrow$ az implikáció, $\wedge$ a konjunkció, $\vdash$ az induktív (analógiás) következtetési reláció jele.

4.3.2. A *faktologikus modell-előrelátás logikai szerkezetét* (tehát valamilyen tény fennállását vagy bekövetkezését modell közvetítésével előrejelző elméleti eljárás logikai struktúráját) a következőképpen jellemezhetjük: ha a modellt (vagyis a B objektumot) meghatározó $l'_1, l'_2, \dots, l'_n$ objektív törvényeket nyelvi formában visszatükröző $L'_1, L'_2, \dots, L'_n$ nomologikus kijelentések, valamint a b_j jelenség kezdeti feltételeit leíró $C'_1, C'_2, \dots, C'_k$ ténykijelentések konjunkciójából logikailag következik a B objektum valamely t_0 időpontban meglevő $P(b)$ tulajdonságát, vagy bizonyos t_1 időpontban bekövetkező b_{t_1} állapotát leíró E' ténykijelentés, akkor feltételezhető, hogy az A objektumnak — az $l'_1, l'_2, \dots, l'_n$ törvényekhez hasonló — $l_1, l_2, \dots, l_n$ objektív törvényeit nyelvi formában visszatükröző $L_1, L_2, \dots, L_n$ nomologikus kijelentések, továbbá az a_i jelenségnek — a b_j jelenség kezdeti feltételeihez hasonló — kezdeti feltételeit leíró $C_1, C_2, \dots, C_k$ ténykijelentések konjunk-

⁴³ A modellmagyarázat logikai szerkezetének behatóbb elemzését lásd például: E. P. Nyikityin: *Objasznyenyije i preds kazanyije*. Id. kiad.; Kocsondi A.: *A tudományos modellek magyarázó funkciója*. Id. ki ad.

ciójából szintén következik valamilyen, az E' kijelentéshez hasonló E kijelentés, ami az A objektumnak a t_0 időpontban meglevő, s a $P(b)$ tulajdonsághoz hasonló $P(a)$ tulajdonságát, vagy pedig valamely t_1 időpontban bekövetkező, és a b_{t_1} állapottal analóg a_{t_1} állapotát írja le. A faktologikus modell-előrelátás során tehát a modell és a modellezett objektum (az előrelátás tárgya) objektív feltételei és törvényei között fennálló hasonlóság, vagyis a $C'_1, C'_2, \dots, C'_k$ és a $C_1, C_2, \dots, C_k$ ténykijelentések, továbbá az $L'_1, L'_2, \dots, L'_n$ és az $L_1, L_2, \dots, L_n$ nomologikus kijelentések közötti izomorf-reláció alapján tulajdonságaik vagy jövőbeni állapotaik hasonlóságára következtetnek, azaz feltételezik az E' -höz hasonló E kijelentés fennállását.

Az előző megfogalmazást kissé leegyszerűsítve, azt is modhatjuk, hogy a faktologikus modell-előrelátás folyamatában megállapítva az L' és az L nomologikus kijelentések (pontosabban az ilyen típusú kijelentések adott rendszereinek) az izomorfiját, és ismervé, hogy az L' kijelentés-rendszerből logikailag következik az E' ténykijelentés, feltételezik, hogy az L kijelentés-rendszerből is következnie kell valamilyen, az E' -höz hasonló E ténykijelentésnek. Ennélfogva a faktologikus modell-előrelátás logikai szerkezetét az alábbi sémával fejezhetjük ki:

$$[(L' \approx L) \wedge (L' \rightarrow E')] \vdash (L \rightarrow E),$$

ahol L' a modellre vonatkozó előrelátás predicense, azaz az E' ténykijelentés logikai levezetését lehetővé tevő nomologikus kijelentések rendszere; L a modellezett objektumra vonatkozó előrelátás predicense, vagyis az E ténykijelentés logikai levezetésére szolgáló nomologikus kijelentések rendszere; E' a modellre vonatkozó előrelátás predicenduma, vagyis a modell valamely tulajdonságát, jövőbeni állapotát leíró ténykijelentés; végül E a modellezett objektumra vonatkozó előrelátás (s végeredményben magának a modell-előrelátásnak) a predicenduma, ami az előrelátás tárgyának bizonyos tulajdonságát vagy jövőbeni állapotát írja le; a többi jel ugyanaz, mint az előző sémánál.

A fenti séma alapján egyrészt megállapítható, hogy a modell-előrelátás folyamatában mind deduktív, mind analógiás következtetéseket alkalmaznak, amennyiben egyfelől deduktíve vezetik le az L' -ből az E' -öt és az L -ből az E -t, másfelől a két deduktív levezetést analogikus következtetés kapcsolja egybe.⁴⁴ Az előző séma másrészt azt is mutatja, hogy a faktologikus modell-előrelátás logikai szerkezete alapjában megegyezik a faktologikus modell-magyarázat logikai szerkezetével (azért csupán „alapjában”, mert a két következtetési rendszer kiinduló pontja, amint erről később még részletesebben is szó lesz, eltérő, hiszen egyik esetben az E' és az E ténykijelentések, azaz az explanandumok hasonlóságából, a másik esetben viszont az L' és az L nomologikus kijelentések, azaz a predicensek hasonlóságából indulnak ki).

4.3.3. *A nomologikus és a teorelogikus modell-előrelátás logikai szerkezetére* röviden az jellemző, hogy — amint erre a 4.1.5. pontban a formalizált elméleti

⁴⁴ „A modelles induktív tényelőrelátás struktúrája egészében három következtetésből áll — két, egymással analogikus következtetéssel összekapcsolt deduktív következtetésből” (E. P. Nyikityin: *Objasznenije i predszkazanyije*. Id. kiad., 126. j.). A modellelőrelátás ezen felépítését még szemléletesebben mutatja egyszerűsített sémája, vagyis amikor a predicens is és a modellre vonatkozó előrelátás predicense is egy tudományos törvényből és a konkrét feltételekre vonatkozó egyetlen tudományos tényből áll. Ezt az egyszerűsített sémát *Nyikityin* alapján így írhatjuk fel:

$$\frac{[(x) (F'x \rightarrow G'x), F'b \vdash G'b], F'b \approx Fa}{(x) (Fx \rightarrow Gx), Fa \vdash Ga},$$

ahol $F'b \approx Fa$ a kezdeti feltételek közötti hasonlóságot jelöli, a kettős vonal pedig az induktív (analógiás) következtetés jele (ugyanott).

rendszerekkel kapcsolatban már utaltunk — az elméleti rendszerek közötti hasonlóság (például izomorfia) alapján az egyik rendszer bizonyos tételei közötti deduktív struktúrát átvisszük a másik elméleti rendszer megfelelő tételei között fennálló relációkra. Tegyük fel, hogy a T_2 elméleti rendszer nomologikus kijelentéseinek bizonyos rendszeréből, amit $T_2(L)$ -nek nevezünk, dedukció révén nem lehetséges további tudományos törvényeket levezetni. Ebben az esetben a kutató nomologikus (vagy ha eredményként több tudományos törvényt, illetve ezek bizonyos rendszere adódik: teorelogikus) modell-előrelátáshoz folyamodhat, amelynek során a T_2 elmélethez hasonló (például izomorf megfelelésben álló) T_1 elméleti rendszer tanulmányozása révén megállapítja, hogy a T_1 elméleti rendszerben a nomologikus kijelentések $T_2(L)$ részrendszerével izomorf nomologikus kijelentések $T_1(L')$ részrendszeréből, valamint néhány további nomologikus kijelentés $T_1(L^*)$ részrendszeréből deduktíve levezethető egy olyan, eddig ismeretlen L'_i nomologikus kijelentés, vagy (teorelogikus előrelátás esetén) a korábban ismeretlen tudományos törvények olyan $T_1(L'_i)$ rendszere, ami sem a $T_1(L')$, sem a $T_1(L^*)$ részrendszerhez nem tartozik. A T_1 és a T_2 elméleti rendszerek, illetve a $T_1(L')$ és a $T_2(L)$ részrendszereik között fennálló hasonlóság, megfelelés alapján feltételezi, hogy a T_2 elméletben is fennáll a nomologikus kijelentések olyan, a $T_1(L^*)$ részrendszerhez hasonló $T_2(L^*)$ részrendszere, amelyeknek a $T_2(L)$ részrendszerrel való összekapcsolásából deduktíve levezethető valamilyen, az L'_i nomologikus kijelentéshez hasonló L_i nomologikus kijelentés, illetve teorelogikus előrelátás során: a nomologikus kijelentések olyan $T_2(L_i)$ rendszere, ami a $T_1(L'_i)$ részrendszerrel analóg. Ezek alapján a nomologikus (teorelogikus) modell-előrelátás logikai szerkezetét a következő sémával fejezhetjük ki⁴⁵:

$$\frac{T_2(L) \approx T_1(L'), [T_1(L') \wedge T_1(L^*)] \vdash T_1(L'_i)}{[T_2(L) \wedge T_2(L^*)] \vdash T_2(L_i)},$$

ahol a kettős vízszintes vonal az induktív (analogikus) logikai következés-reláció jele; e vonal felett a modell-előrelátás predicense, alatta pedig predicenduma található; a kettős vonal feletti sémán belül a szögletes zárójel a modellre vonatkozó előrelátás predicensét tartalmazza, $T_1(L'_i)$ pedig ugyanezen előrelátás predicenduma; $T_2(L) \approx T_1(L')$ a modellezett objektum (elmélet) már ismert tudományos törvényei, valamint a modellként fellépő elméleti rendszer tudományos törvényeinek egy részrendszere között fennálló hasonlóságot, izomorf megfelelést fejezi ki; $\wedge$ a konjunkció, $\vdash$ a deduktív logikai következés jele; a kettős vonal alatti deduktív sémán belül a szögletes zárójel a modellezett objektumra (elméletre) vonatkozó előrelátás predicensét foglalja magában, $T_2(L_i)$ pedig ugyanezen előrelátás predicenduma.

Megemlítjük, hogy a korábbiakhoz hasonlóan a fenti séma is lényegében azonos a nomologikus (teorelogikus) modell-magyarázat logikai szerkezetét kifejező sémával.

4.4. A modell-előrelátás és a modellmagyarázat különbsége

A modell-előrelátás gnoszeológiai sajátosságainak és logikai szerkezetének vizsgálata alapján ugyanakkor az is megállapítható, hogy *ismeretelméleti vonatkozásban* eltér a modellmagyarázattól. A 3.3. pontban az előrelátás és a magyarázat különbségéről kifejtettek természetesen vonatkoznak e típusaik vagy formáik viszonyára is. E különbségek mellett — a faktologikus modell-előrelátás és modellmagyarázat viszonyát véve figyelembe — még az alábbi eltérésekre utalhatunk:

4.4.1. A modell-előrelátás és a modell-magyarázat mindenekelőtt *céljuk, rendeltetésük alapján* különböznek egymástól. A *modell-magyarázat* során a modell és a magyarázandó objektum bizonyos tulajdonságainak, valamint kezdeti feltételeinek hasonlósága alapján *törvényeik hasonlóságára következtetnek*, vagyis kiin-

⁴⁵ Uo. 129. 1.

dulva az E' és az E kijelentések izomorfijából, továbbá a $C'_1, C'_2, \dots, C'_k$ és a $C_1, C_2, \dots, C_k$ ténykijelentések hasonlóságából, és ismerve, hogy az E' explanandum deduktíve levezethető a $C'_1, C'_2, \dots, C'_k$ ténykijelentések és az $L'_1, L'_2, \dots, L'_n$ nomologikus kijelentések konjunkciójából mint explanansból, analógiás úton azt a következtetést vonják le, hogy az E kijelentés mint explanandum is levezethető deduktív úton a $C_1, C_2, \dots, C_k$ ténykijelentések, valamint az $L'_1, L'_2, \dots, L'_n$ nomologikus kijelentésekkel analóg, s még ismeretlen $L_1, L_2, \dots, L_n$ nomologikus kijelentések konjunkciójából mint explanansból.

Ezzel ellentétben a *modell-előrelátás* folyamatában a modell és a tanulmányozott objektum (az előrelátás kiinduló szituációját alkotó valóságsszféra) objektív törvényeinek, valamint kezdeti feltételeiknek hasonlósága alapján *bizonyos tulajdonságaik, vagy jövőbeni állapotaik hasonlóságára következtetnek*. A modell-előrelátás során tehát kiindulva az $L'_1, L'_2, \dots, L'_n$ és az $L_1, L_2, \dots, L_n$ nomologikus kijelentések, továbbá a $C'_1, C'_2, \dots, C'_k$ és a $C_1, C_2, \dots, C_k$ ténykijelentések hasonlóságából, és ismerve, hogy az $L'_1, L'_2, \dots, L'_n$ és a $C'_1, C'_2, \dots, C'_k$ kijelentések konjunkciójából mint predicensből logikailag következik az E' kijelentés mint ezen előrelátás predicensuma, analógikus módon azt a következtetést vonják le, az $L_1, L_2, \dots, L_n$ nomologikus kijelentések, valamint a $C_1, C_2, \dots, C_k$ ténykijelentések konjunkciójából, mint a tanulmányozott objektumra vonatkozó előrelátás predicenséből is következnie kell valamilyen, az E' kijelentéssel analóg E kijelentésnek mint ezen előrelátás predicensumának.

4.4.2. A fentiek következtében eltérés található a modell-előrelátás és a modell-magyarázat *dinamikus struktúrájában* is. Ezt az eltérést szemléletesen úgy mutatjuk be, hogy párhuzamba állítjuk a két folyamat megvalósulásának főbb fázisait:

<i>modell-magyarázat</i>	<i>modell-előrelátás</i>
	1. fázis
E analóg E' -vel	$(L_1, L_2, \dots, L_n)$ analóg $(L'_1, L'_2, \dots, L'_n)$ -vel
	és
$(C_1, C_2, \dots, C_k)$ analóg $(C'_1, C'_2, \dots, C'_k)$ -val	$(C_1, C_2, \dots, C_k)$ analóg $(C'_1, C'_2, \dots, C'_k)$ -val
	2. fázis
E' logikailag levezethető $(L'_1, L'_2, \dots, L'_n)$ és $(C'_1, C'_2, \dots, C'_k)$ konjunkciójából	$(L'_1, L'_2, \dots, L'_n)$ és $(C'_1, C'_2, \dots, C'_k)$ konjunkciójából logikailag következik E'
	3. fázis
valószínű, hogy van olyan $(L_1, L_2, \dots, L_n)$, amelynek $(C_1, C_2, \dots, C_k)$ -val való konjunkciójából levezethető E .	valószínű, hogy $(L_1, L_2, \dots, L_n)$ és $(C_1, C_2, \dots, C_k)$ konjunkciójából is következik E .

Ez az összevetés, úgy vélem, szemléletesen és egyértelműen mutatja, hogy a modell-magyarázat és a modell-előrelátás — miként általában a tudományos magyarázat és a tudományos előrelátás is — logikai szerkezetük azonossága ellenére ismeretelméleti szempontból jelentősen különböznek egymástól, minek következtében a tudományos kutatás viszonylag önálló-módszereként funkcionálnak és sajátos szerepet játszanak az objektív valóság megismerésének és átalakításának folyamatában.

IRODALOM

- M. Bunge: *Az okság.* (Az oksági elv helye a modern tudományban.) Bp., 1967, Gondolat.
- F. Engels: *Előszó A tőke II. könyvéhez.* MEM 24. köt. Bp., 1968, Kossuth.
- C. G. Hempel: *Aspects of Scientific Explanation.* New York, 1965.
- C. G. Hempel—P. Oppenheim: *The logic of Explanation.* „Readings in the Philosophy of Science”. Ed. by H. Feigl and M. Brodbeck. New York, 1953.
- G. Klaus: *Kybernetik in philosophischer Sicht.* Berlin, 1961, Dietz Verlag.
- Kocsondi A.: *A tudományos modellek leíró funkciója.* In: Acta Philosophica XIV., Szeged, 1973.
- A tudományos modellek magyarázó funkciója.* Uo.
- A gondolat kísérlet néhány gnoszeológiai sajátossága.* In: Acta Philosophica XV., Szeged, 1974.
- Tudományos előrelátás és társadalmi tevékenység.* In: „Tanulmányok... 1975”. (MSZMP. Békés megyei Bizottsága Oktatási Igazgatóság Kiadványa.) Békéscsaba, 1975.
- A. Rakitov: *A tudományos ismeret anatómiája.* Bp., 1971, Kossuth.
- V. Stoff: *Modell és filozófia.* Bp., 1973, Kossuth.
- Б. А. Глинский—Б. С. Грязнов—Б. С. Дынин—Е. П. Никитин: *Моделирование как метод научного исследования.* Москва, 1965.
- Б. С. Грязнов—Б. С. Дынин—Е. П. Никитин: *Гносеологические проблемы моделирования,* In: Вопросы Философии, 1967, № 2.
- А. Кочонди: *Взаимоотношение эксперимента и моделирования в научном познании,* In: Acta Philosophica X., Szeged, 1969.
- Структура научного моделирования.* In: Acta Philosophica XIII., Szeged, 1972.
- Основные модельные ситуации.* In: Acta Philosophica XIV., Szeged, 1973.
- И. Б. Михайлова: *Методы и формы научного познания.* Москва, 1968.
- Е. П. Никитин: *Объяснение — функция науки.* Москва, 1970.
- Объяснение и предсказание (сравнительный анализ структур).* In: «Логика и эмпирическое познание». Под ред. П. В. Таванца. Москва, 1972.
- И. Б. Новик: *О моделировании сложных систем.* Москва, 1965.
- В. А. Штофф: *Об особенностях модельного эксперимента.* In: Вопросы Философии, 1963. № 9.
- Введение в методологию научного познания.* Ленинград, 1972.

András Kocsondi

PREDICTIVE FUNCTION OF SCIENTIFIC MODELS

The role of scientific models in the course of prediction as well as the epistemological — and partly the logical — characteristics of model prediction are analyzed in the study.

Describing the scientific models and the modelling method, the first chapter examines first of all the main criteria of modelling, and especially its indirect and universal features. The author considers modelling to be the universal method of getting acquainted with reality in an indirect way, in the course of which the studying of the object is carried out by the examination of another material or ideal object: the model itself, which corresponds to the original object. Having analyzed the relationship of the model and the modelled object, the main epistemological features of scientific models are introduced; then the author presents the following definition: the model is a material or ideal system reproducing or reflecting the object of cognition without having any material relationship to it, but having an objective correspondence (similarity) with it, and replacing it during the examination process; by studying the model new data can be gained about the original object of cognition itself.

In the second chapter — in order to reveal the connection between modelling and prediction — the dynamic structure and the main periods of modelling are investigated. In the author's view they are as follows: 1. raising the necessity or expediency of modelling, 2. theoretical preparation, 3. creating or choosing a model, 4. studying the model, 5. adapting the new knowledge gained in this way to the modelled object, 6. checking and justifying the new knowledge, 7. putting the new knowledge into the system of cognition referring to the object. Examining the role of prediction in modelling, it is pointed out that on the one hand prediction is an essential element of modelling, on the other hand models always serve in the prediction of the modelled object's characteristics, which are thus far unknown; consequently every model has a predictive function, as well.

The third chapter offers the epistemological and logical characterization of scientific prediction. In the author's view scientific prediction is that form of cognition (and that particular function of science), in the course of which — depending on existing knowledge — new knowledge is gained with the help of logical operations about objects existing or having existed or those hitherto unknown or not yet existing. The subjective condition of scientific prediction is the relative independence and activity of consciousness and within this, first of all, the capacity for abstraction, logical thinking and creative fantasy; the objective basis is the regular character and definiteness of material changes. That is why prediction always takes place on the basis of scientific rules and has a close connection with the explanation. This latter is expressed in the identity of their logical structures. At the same time they differ in an epistemological respect, namely regarding the time-factor, their aim and purpose, their dynamic structure and the character of the gained knowledge.

In the fourth chapter — examining the predictive function of models — first the main forms of adopting model-prediction are shown, afterwards the epistemological specificity and the logical structure of prediction with the help of models are analyzed. It is the significance of the modelling method in this field that makes possible to predict certain features and the future state of the object when its own rules are not yet known — on the basis of which "traditional" prediction could rest.

Андраш Кочонди

ПРЕДСКАЗАТЕЛЬНАЯ ФУНКЦИЯ НАУЧНЫХ МОДЕЛЕЙ

В данной работе автор анализирует роль научных моделей в процессе предвидения, а также гносеологические и отчасти логические особенности предвидения, осуществляющегося с помощью моделей (модельного предсказания).

В первой главе статьи при характеристике научных моделей и метода моделирования автор рассматривает основные признаки данного метода, в первую очередь его косвенный, посредственный и универсальный характер. По мнению автора *моделирование* является универсальным методом посредственного, косвенного познания объективной действительности, в ходе которого изучение объекта познания осуществляется посредством исследования другого, материального или идеального объекта, находящегося с ним в объективном соответствии (то есть путем изучения модели). После анализа отношения модели и моделируемого объекта автор излагает основные гносеологические черты научных моделей и дает следующее определение: *модель* — материальная или мысленная система, воспроизводящая или отображающая объект познания, которая материально не связана с ним, но находится с ним в объективном отношении соответствия, сходства, и которая заменяет его в процессе исследования так, что ее изучение позволяет получить новое знание о самом объекте познания.

Во второй главе автор, чтобы раскрыть взаимосвязь моделирования и предвидения, рассматривает динамическую структуру метода моделирования и его основные этапы, которые по его мнению следующие: 1. возникновение необходимости или целесообразности моделирования; 2. его теоретическая подготовка; 3. создание или выбор модели; 4. исследование модели; 5. перенос нового знания на объект моделирования; 6. проверка и подтверждение нового знания; 7. включение нового знания в систему научных знаний. После этого, изучая роль предсказания в процессе моделирования, автор доказывает, что с одной стороны предвидение является неизбежным элементом моделирования, а с другой стороны модель всегда служит предвидению еще неизвестных свойств моделируемого объекта, благодаря чему всякая модель обладает и предсказательной функцией.

Третья глава дает гносеологическую и логическую характеристику научного предвидения. *Под научным предвидением* понимается особая форма познания (и специфическая функция науки), в процессе которой опираясь на имеющиеся в наличии знания путем логических операций получается новое знание об уже существующих, но неизвестных, или же о еще несуществующих объектах. Субъективным условием научного предсказания являются относи-

тельная самостоятельность и активность человеческого сознания, и преимущественно его способность абстрагировать, логическое мышление и творческая фантазия; а объективной основой — закономерный характер и определенность материальных изменений. Поэтому предвидение всегда совершается на основе научных законов, и тесно связывается с научным объяснением. Его связь, общность с объяснением выражается и в тождестве их логической структуры. Однако с гносеологической точки зрения предвидение и объяснение не тождественны. Они различаются по временному интервалу, цели и назначению, динамической структуре и по характеру полученного знания.

В четвертой главе при анализе предсказательной функции моделей автор авансом показывает самые важные формы применения модельного предвидения, и после этого изучает гносеологическую особенность и логическую структуру предсказания, осуществляющегося при помощи моделей. Значение метода моделирования в данном отношении состоит в том, что позволяет предвидеть некоторые особенности объекта, его состояние в будущем, когда еще неизвестны собственные его законы, являющиеся основой «прямого» предвидения.

ADALÉK A FELVILÁGOSULT GONDOLKOZÁS ELŐTÖRTÉNETÉHEZ

Vázlat Philipp Melanchthonról

„A másvilágiból... az ember a szellem
jelenvalóságához szólíttatott.”

Hegel

„Ez a Philep, akinél bölcsebbet nem lát a nap az ő felkelésébe és elnyugvásába mind e széles földön”¹ korabeli szerepéhez és meglehetősen ellentmondásos, de országhatárokon és évszázadokon átsugárzó nagy hatásához eléggé méltatlanul kimaradt a hazai tudományos érdeklődés fókuszából. Közel másfél évtizede állapította meg Súlyom Jenő, hogy Magyarországon nem folyik rendszeres Melanchthon-kutatás, az eredmények más kutatások melléktermékeként születnek.² Leginkább „az egyházon kívüli irodalomtörténészek” érintik munkásságát, viszont közvetett szempontú — hatástörténetének egyes mozzanataiból kiinduló — feldolgozásaik „természetesen csak művelődéstörténeti érdekűek” és „csakis a humanista szempontokat domborítják ki”. A kor kutatói közül kevesen merészkednek a teológia felségvizeire”, pedig a két oldal elválaszthatatlan: humanizmusának kutatója a teológiai, teológiájának kutatója a humanista szempontokat nem hagyhatja semmiképp sem figyelmen kívül.³

Ha eltekintünk az elmúlt négy évszázad rendkívül gazdag Melanchthon-irodalmának jelentős részétől, s csak az újabb időkre figyelünk, akkor is kiderül: a történetírás meglehetősen különféleképp értékeli a „Praeceptor Germaniae” munkásságát, más-más kontúrokkal rajzol Melanchthon-képet. A marxista igényű dolgozatok vitatkoznak az absztrakt-metafizikus és pszichologizáló megközelítésekkel született polgári koncepciókkal, arra helyezve a legfőbb hangsúlyt, hogy a kor vallási-ideológiai kérdéseit a mélyebben fekvő mozgó erők adekvát feltárása nélkül történelmietlen preparátumként szemléljük, nem pedig valóságos értelmük szerint, az osztályharcok ideológiai tükröződéseként.⁴ Az egyébként több tekintetben számunkra is igen használható, néha rendkívül alapos polgári feldolgozások alapvető koncepcionális tévedésük folytán hamisak: a gazdaságtörténeti változások s a szociális-politikai háttér vizsgálata nélkül az általános „vallásos mezre” tekintenek, a szertartások formai jegyeire, s a kor szellemi mozgalmait — kiszakítva azokat létrejöttük valóságos viszonyaiból — a teológia szféráján belül igyekeznek rendszerezni és értelmezni. „A reformáció mindenek előtt vallási jelenség, az európai

¹ Benczédi Székely István írja ezt Melanchthonról *Chronica*-jában (Krakkó, 1559.) 229. l.

² Súlyom Jenő: *Melanchthonforschung in Ungarn*. In: „Luther und Melanchthon”. Referate und Berichte. (Hrsg. v. V. Vajta.) Göttingen, 1961, 178—188. l.

³ Vö. Borzsák István: *A magyarországi Melanchthon-recepció kérdéséhez*. ItK. 1965. 433—446.

⁴ E vitához ld. Philipp Melanchthon — Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae. (Berlin, 1963.) kötet számos tanulmányát, különösen Gerhard Zschäbitz: *Die Auswirkungen der Lehren Philipp Melanchthons auf die fürstentumliche Politik in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts*. I. m. 190—226. l., és a százszázévi Melanchthon-recepció kapcsán Thomas Klein: *Der Kampf um die zweite Reformation in Kursachsen. 1586—1591*. Köln—Graz, 1962., amellyel Gerhard Zschäbitz vitázik: *Zur Problematik der sogenannten „Zweiten Reformation” in Deutschland*. Wiss. Zschr. d. Univ. Leipzig, 1965. 505—509. l.

lelkiismeret drámája” — írja e koncepció jegyében H. Hauser⁵, vagy idézhetjük például E. G. Léonard véleményét: „...ha a hitújítás egyidejűleg jelenik meg a szegények körében és a gazdagokéban, a városokban és a falvakban, ez azért van, mert legfőbb oka nem függ össze gazdasági és társadalmi kérdésekkel. A hitújítást csakis minden emberre érvényes indokokkal lehet megmagyarázni. Ezek közül egyik sem egyetemesebb jellegű, mint a vallásos érzés. Természetes tehát, hogy egy vallási jellegű forradalomnak elsősorban a valláson belüli okait kell keresnünk”, — és végül: „a reformáció távol áll attól, hogy a katolikus hitbuzgóság elleni lázadás lett volna. Ellenkezőleg, annak megújulása, felvirágzása volt.”⁶

Természetesen semmiképp sem tagadható a reformáció vallásos jellege, sem az, hogy a korabeli szellemi mozgalmak feltétlenül és szükségszerűen kapcsolódtak a keresztény dogmatikához, de a vallásos mez mögött széles rétegek — elsősorban a városi polgárság, s legradikálisabban a parasztság — *tisztán evilági* érdekei húzódtak. S mivel a materialista történelemfelfogás e valóságos okokat igyekszik felderíteni, Melanchthon korabeli szerepét s munkásságát értékelve sem elégedhet meg a kimondottan teológiai érdekű megközelítéssel. A szándék jogossága mellett azonban itt is — miként a történelem folyamatának feltárásakor *általában* — ügyelnünk kell a másik véglet egyoldalúságára ugyancsak, amely egyfajta vulgarizálás felé mutathat: a haladó, a néptömegek szociális-politikai mozgalmával rokon-szenvező kritika — Engels véleményére is támaszkodva — gyakorta csak egyetlen (még ha természetesen fölöttébb lényeges) szempontot emel ki, nevezetesen Melanchthonnak kora legdinamikusabb társadalmi-politikai törekvésehez, az 1525-ös német parasztháborúhoz való viszonyát. Engels „A német parasztháború”-ban így ír Melanchthonról ott, ahol korántsem az volt a célja, hogy tanait, vagy akár hatástörténetének egyes mozzanatait bemutassa, hanem hogy a radikális népi felkelés iránti ellenszenvét jelezze: „...Münzer azt írta Melanchthonnak, a hektikás nyárs-polgári szobatudósok e mintaképének, hogy Melanchthon és Luther egyáltalán nem értik meg a mozgalmat. Bibliás betűrágásba próbálják fojtani, egész tanításuk szűtte.”⁷ Nos, a marxista és a marxista igényű Melanchthon kritika — Melanchthonnak a parasztok fegyveres harca és főként Münzer iránti szenvedélyes gyűlöletét, az „ordo” elvesztése fölötti aggodalmát, az „inordinatio”-tól való rettegését kiemelve — sok esetben elítéli a „hektikás szobatudóst” és az „aggódó kispolgárt”, illetve az ellentéteket feltétlen kibékíteni törekvő gesztusait. Nyilvánvalóan teljes joggal kerülnek előtérbe ezek a kérdések, ám *csak* ezek exponálása egyoldalúsággal fenyeget; az ily módon megrajzolt képből aligha érthetjük meg messzire sugárzó — s részben más, vagy éppen ellenkező előjelű — nagy hatását.⁸

⁵ H. Hauser: *La naissance du protestantisme*. Paris, 1940. 72., idézi: A. Otetea: *A reneszánsz és reformáció*. Bp., 1974. 244. l.

⁶ E. G. Léonard: *Histoire générale du protestantisme. I. La Réformation*. Paris, 1961. I. köt. 9—10. l.

⁷ F. Engels: *A német parasztháború*. MEM 7. köt. 345—346. l.

⁸ Melanchthon hatástörténetének — csak a fenti kritikát ismerve semmiképp sem érthető — rendkívül figyelemreméltó mozzanata a „filippizmus”. Szászországban, a század második felében a filippista értelmiség két alkalommal is (1570—74 és 1586—91 között) jelentős szerepet kapott az egyetemeken, az egyházi s politikai életben, és az udvar támogatását élvezve (ámbar első alkalommal épp a fejedelmi politikával ellentétes) polgári, racionálisabb államberendezkedésen fáradoztak. A kemény antiortodox küzdelem válláló magyarországi filippisták politikai és művelődési aspirációikban Nyugat-Európára tekintettek, Melanchthon-követésük ellenzékiiséget jelez. A Melanchthon-recepció kapcsán Keszérű Bálint mutatja be a százsz filippizmus történetét és vezető alakjait. Összegzése — a már említett Klein—Zschäbitz vitára utalva — így hangzik: „Akár helyesebb, akár nem a 'második reformáció' elnevezést — mindenképpen filippista, kálvinista és nem utolsósorban humanista értelmiségiek, s az általuk szolgált osztályok közös reformtörekvéseikről volt itt szó. A cél a pedagógiában és a tudomány legkülönbözőbb ágaiban a skolasztikus maradványok

S amit a protestáns teológia-történész mond, mennyivel inkább elmondhatja azt a korszerű vallástörténet, neveléstörténet, de különösen a filozófiai gondolkodás kezdeteinek (vagy előzményeinek) marxista igényű kutatója. Összegezve tehát voltaképpen ismételnünk kell *Sólyom Jenő* intencióit, melyek számunkra ez esetben legfontosabb tanulsága az, hogy az utókornak ehelyütt is óvakodnia kell az egyféle szempontú — tehát csak egy színnel rajzolt — értékeléstől. A reális kép fölöttébb összetett vizsgálódást követel, mikoris legalapvetőbb a hely s idő sajátosságai, az európai történelem folyamatában való értelmezése, de emellett — a magatartás, a szándék és a valóságos eredmény megismerését célozva — nem maradhat el származása, művelődése, társadalmi helyzete, sőt, az egyéni hajlam szabta határok körvonalazása sem; s ugyanakkor különös tekintettel kell lennünk arra, hogy politikai nézeteit nem vizsgálhatjuk önmagukban, mintegy elszakítva racionális igényű teológiájától, morálfilozófiájától, pedagógiájától, humanista eszményeitől. Az „igaz az egész” hegeli gondolat — emlékezve a *Lenin* által tanácsolt módszerre — számunkra most ezt jelenti: a következtetést „tényleg meggondolások, érvek, tény-felsorakoztatások láncolata után vonjuk le, ...tehát valóban végső soron.” És e „végső soron” semmiképp ne adjon arra lehetőséget, „hogy megkerüljük a mélyen szántó analízist és elutasítsunk egyes gondolatokat anélkül, hogy használható, akár csak részlegesen használható mozzanataikat ne értékeltük volna, ne dolgoztuk volna fel”.⁹

*

Korántsem lépünk fel ehelyütt annak igényével, hogy az „egész” legteljesebb átfogásával mondjunk ítéletet Melanchthon sokat vitatott alakjáról. Ám — mint-hogy *néhány szempontot* szeretnénk adni ideológiatörténetünk egy lehetséges Melanchthon-képéhez — nem tekinthetünk el a szélesebb összefüggést hordozó mozzanatok felvillantásától sem. Vázolnunk kell tehát a háttérrel is, a német humanizmus sajátosságait, s a kor humanistáinak legmeghatározóbb aspirációit.

Míg a központosított francia és angol nemzeti államokban a gazdasági élet — tudatosan támogatott — föllendülése mind az önálló, centralizált államhatalom, mind pedig az egyre erősebbé váló polgárság, de a nemesség meglehetősen széles rétegeinek érdekeit is szolgálta, addig a Habsburg-császársággal perszonálunióban álló XV. század végi Németországban a gazdasági és politikai önállóságra törekvő fejedelemségek egy lehetséges állami centralizációnak és a termelőerők dinamikus fejlődésének legfőbb gátját jelentették. A fejedelmek ugyan követni igyekeztek a központosított államok példáját, ám tartományaik szűkebb kereteiben csupán; szándékuk — és érdekeik szerint — sikerült konzerválniuk a feudális viszonyokat, sőt, néhol minden korábbinál szilárdabbá vált a jobbágyrendszer. Noha a feudális függőségű parasztság ezidőben egyre inkább bekapcsolódik az áru-pénz viszonyokba, e kezdődő gazdasági változás még túlságosan erőtlen ahhoz, hogy a szociális struktúrát egyáltalán mozgásba hozza. A fejedelmek azonban — kik egyrészt politikai helyzetüket igyekeztek megszilárdítani a birodalomban, másrészt a császártól való függőségüket is lehetőleg csökkenteni akarták — hatalmi apparátusuk szigo-

eltüntetése; a tan után most már 'az élet' megreformálása. A szász fejedelemség kül- és belpolitikájában is új utakra léptek e törekvések képviselői.” Keszérű Bálint: *Újfalvi Imre és az európai „késő-humanista ellenzék”*. In: Acta Hist. Litt. Hung. IX. Szeged, 1969. 3—46. l. A szász filippizmusról: 9—17. l. Az idézett összegzés: 16—17. l.

⁹ Hermann István: *A filozófiai hagyaték. (Lenin filozófiai gondolatainak olvasása közben.)* In: «A szfinx rejtvénye.» Bp., 1973. 40. l.

rúbb rendjével, fokozottabb megszervezésével reagáltak a korai kapitalista tendenciákra. Egy lehetőleg szilárd és szervezett államhatalomnak sürgető szüksége volt *világi* értelmiségi rétegre: nagy számban alkalmaztak tehát ezidőben jogászokat, iskolamestereket, írnokokat, orvosokat, akadémiai professzorokat, nyomdászokat, s eképpen az egyházi értelmiségtől különvált (ha attól nem is teljesen független), szociálisan heterogén értelmiségi réteg alakult ki. Közülük többen igen jelentős, nem ritkán vezető szerepet játszottak a néptömegek társadalmi-politikai megmozdulásaiban; meglehetősen függetlenségük tudatában komoly önbizalommal szálltak szembe gyakorta mecénásaik vagy az uralkodók érdekeivel is. Gondolataik elterjesztését, bizonyos kérdések exponálását, egyáltalán a széles körű viták lehetőségét a könyvnyomtatás elterjedése segítette, megteremtve az irodalmi harc alapvető technikai feltételeit.

A német humanizmus legmarkánsabb alakjai javarészt e heterogén értelmiségi rétegből kerültek ki. Gondolatviláguk, eszményeik meglehetősen különböznek az itáliai humanistákéitól. Míg az olasz humanizmus antik, „pogány” szellemű volt, a német — és általában a nyugat-európai — keresztény színezetű, fokozottabban *tudományos*, kritikai és filológiai érdeklődésű. Németországban meglehetősen kedvezőtlen talajon bontakozott ki a humanizmus: noha a világi értelmiség ezidőben kapott jelentősebb szerepet, heterogenitásából, földrajzi szétszórtságából és voltaképpen csekély számából következő erőtlensége miatt korántsem volt igazán jelentős társadalmi tényező; igen kevés volt — s egymástól elszigetelt — az erős, gazdag polgársággal bíró város. Az eltérő társadalmi-gazdasági viszonyok között, más-más politikai elképzeléseket és manővereket szülő talajon — nyilván nem csupán önerejéből, de „önmagáért” — kifejlődött német humanizmus inkább (s legfőképp), tudós jellegű volt, mint a társadalmi élet széles területét, nem utolsó sorban a művészi szférát is magába foglalóan egyetemes; legkiválóbbjai kiváltképp a művelődésügy reformján munkálkodtak: ésszerűbb, az emberiség antik kultúráit, de a kor modern tudományait is felölelő nevelérendszer és tudományos pedagógiát akartak. A humanizmusban leginkább iskolai reformeszközt láttak, amely lehetővé teszi a terméketlen skolasztikus gondolkozás felszámolását, s a „németek barbárságának” megszüntetését. A társadalmi viszonyok megváltoztatásának igénye itt közvetlenül nem merül fel; mint a szellem arisztokratái, távol maradtak az aktuális szociális-politikai kérdésektől. Alapmotívum az *ordo*-gondolat, — a rend, mely idők feletti, s nemhogy mindörökre kívánatos, hanem feltétlen szükséges, mint az egész művelt világ talpköve. A hazai művelődés szempontjából is jelentékeny herborni, majd 1629-től gyulafehérvári professzort, Komenskytól Apácaiig sok jelentékeny kelet-európai újító szellemű tudós eszményképét, Johann Heinrich *Alstedet* idézve semmi sem szebb, semmi sem termékenyebb, mint a rend; a rend a legerősebb kötés az állami és a családi életben. Miként itt, az emberek világában, a túlvilágon is szigorú hierarchia van (Isten — arkangyal — angyal); a hierarchia rendje által megmerevített társadalomban a tudós is külön kasztot képez. A legkivált csak egymással érintkező tudós humanisták — igazán kevés kivétellel — legott visszaléptek, ha radikalizálódással találkoztak. De mégis, mint a modern gondolkozás és a kritikai szellem úttörői, a középkorral való leszámolásnak, a hit és az élet renovatiojának hatékony fegyvereit dolgozták ki. Az „ad fontes” jelszó jegyében visszanyúltak az emberiség antik kultúráihoz, a gondolkozást megszabadították a skolasztika béklyóitól; munkásságuk nyomán a filológia, a filozófia, a nemzeti történetírás, a pedagógia és a természet tudományai rohamos fejlődésnek indultak. „A filológia mindenfajta tudományosság foglalatja lett, betört egyrészt a természettudományok, másrészt a teológia területére is... az utóbbiban a világi tudományosság módszereit alkal-

mazta”,¹⁰ s ennek következtében a hit és a tudomány ellentéte minden korábbinál élesebben exponálódott. A késő-skolasztikus filozófiát ez egyre inkább áthidalhatatlannak tűnő ellentét már régóta foglalkoztatta, de most, az antik kultúrára épülő „studia humanitatis” ápolásával, a filológia kritikai tudományosságával, az egzakt matematikai és asztronómiai kutatásokkal a hit reformjának igénye elsőrendűvé vált.

A humanista lelkesedés több — viszonylag erős polgársággal bíró — önálló város híres egyetemére is betört, és Erfurtban — éppen ott, ahol az ifjú Luther is tanult — az egyébként általában uralkodó teológiai fakultás helyett a filozófiai kar került az első helyre, s ebben a nominalizmus „via moderna” irányzata. Erfurtban, korának legmodernebb német főiskoláján, a szigorú skolasztika ellenére és annak jelentős visszaszorításával a legmodernebb eszményeket is befogadták: előadásokat tartottak Johannes Reuchlin és Ulrich von Hutten nemrég megjelent írásairól, később, Luther üldöztetésének idején, azonnal melléje álltak, s egy fiatal tanár azt is meg merte tenni, hogy ünneppélyesen megsemmisítse a régi, terméketlen, ám a hagyomány által megszentelt tankönyveket.

Johannes Reuchlin (1454—1522), a kor roppant hatású tudós humanistája, kit az erfurti egyetemen már igen korán katedráról is idéztek, esetünkben különös figyelmet érdemel. A nagyhírű olasz platonista, Pico della Mirandola tanítványa, a „Reuchlin-ügy”¹¹ révén a humanizmus és a skolasztika, a szabad szellemű tudományosság és a reakció heves összecsapásának nem is rövid ideig főszereplője. Melanchthon nagybátyja volt, anyai nagyanyjának fivére. A meglehetősen közeli rokonságnak az ifjú Melanchthon talán a legtöbbet köszönhette tudományos pályájának indíttatásában: fiatalon melléje élve s dolgozva, tőle és barátaitól tanulva vált humanistává igazán; olvasta a szenvedélyes vitákat, megismerte a vitázók eszményeit, kapcsolatba került az európai humanizmus legnagyobb tekintélyével, a „tudományok atyja”-ként tisztelt Erasmusszal, aki komoly tudományos jövőt jósol az épp tizennyolc éves fiatalembernek. Humanista műveltségét ebben a kritikai szellemtől s az élet minden területét átfogni törekvő tudományosságtól pezsgő környezetben tudta elmélyíteni, itt, igen fiatalon kapcsolódva kora legragyogóbb elméinek tudós szövetségéhez válhatott a humanizmus gondolkozásának meghatározó élményévé. És Reuchlin még többet tett a hozzá érzelmileg is nagyon közel álló unokaöccsért: az ő ajánlásával került Melanchthon — alig huszonegy évesen — Bölcs Frigyes egyre híresebb egyetemére, Wittenbergbe, Luther mellé, — további pályáját végképp meghatározó környezetbe.

De maradjunk még néhány vázlatos vonással Melanchthon ifjúságának tudós humanistáinál. „Egyedül az igazságot imádom istenként” — mondta Reuchlin, s istenét sikerült úgy szolgálnia, hogy követői számára megteremtette a kritikai szellemű, szabad tudományos kutatás lehetőségeit.

Az olasz platonizmus élményével érkezett hazájába, — tanítójától, Pico della Mirandolától nem csak a „studia humanitatis” elsődlegességét, az „ad fontes” igényét sajátította el, hanem annak a görög, a zsidó és a keresztény vallások elemeit magában foglaló — a fennálló reformját célzó — egyetemes vallás-eszményét is elhozta.

¹⁰ *A magyar irodalom története. 1. köt. Bp., 1964. 272. l.*

¹¹ Pfefferkorn, kereszténnyé lett zsidó váltott ki nagy vitát, mikoris a zsidó vallás ellen kikelve szent könyveik megsemmisítését, híveik erőszakos megtérítését követelte. A zsidók mellett — a Talmud és a Kabbala értékét kiemelve — Reuchlin lép vele szembe. „Így indult el a történelmi jelentőségű polémia, amely messze túlnőtt a napirenden levő teológiai viták keretein, túlnőtt Németország határain, és európai ügyggyé vált” — mondja Halász Előd. (*A német irodalom története. Bp., 1971. I. köt. 148. l.*)

az Alpokon túlra. Megtanult héberül, hogy a Biblia eredeti szövegét és értelmét visszaállítsa, héber nyelvtant és szótárt írt, s a hebreológia iránti érdeklődése elvezette a Kabbala tanulmányozásához. A Kabbala az univerzális megértés lehetőségét ígérte neki: az isten és a teremtet világ emanációs kapcsolatára épülő filozófiai kompilációban az ótestamentumi próféciaák kiegészítését látta. Kapcsolatot, sőt, lényegi összefüggést velt a héber hagyományok, az ótestamentumi Messiás-hit és a püthagoreuszok gondolatvilága közt. Remélte, hogy a Kabbalát tanulmányozva, ott a szimbólumokat — a számmisztika segítségével is — megértve eljut majd a szellem legvégső, legtisztább formájához. Ifjúkorának platonista élménye, az Itáliából hozott egyetemes vallás eszménye meghatározó élménnyé vált: arra gondolt, hogy a Kabbalában kell megtalálnia a kulcsot a kereszténységnek a görög és a héber kultúrákkal való összebékítéséhez.

A kor szellemi életének maradandó emlékezetű alakja *Jacob Wimpfeling* (1450—1528), aki humanista irodalmi kört alapított, hogy itt a képzés és a nyelv-művelés kérdéseivel foglalkozzanak. Ő írta az első nyilvánosan előadott német humanista drámát, egy dialógust a klérus tudatlanságáról és a humanista studiumok nagy hasznáról. Az ifjú Melanchthonra kiváltképp az új művelődési célokat szolgáló pedagógiai eszményei tettek jelentős hatást: humanista ideáljai, a nevelés feltétlen szükséges reformjának igénye, a nem fegyverekkel, hanem a tudományokkal vívott harc kizárólagosságának propagálása arról tanúskodik, hogy szellemi formálódásának jól kitapintható szálai vezetnek Wimpfelinghez.

Kövessük e szálat még tovább, s meg kell említenünk *Rudolf Agricolat* (1443—1485) is, aki Itáliából elhozta, s Németországban alkalmazni igyekezett az olasz humanisták tanulmányi és képzési programját. Mint heidelbergi tanár, maradandó hatást tudott tenni az egyetem szellemére. Görögöt és latint tanított azon elképzelés által vezetve, hogy a klasszikus nyelvek és kultúrák ismerete a filozófiai gondolkodás és a vallási élet megújulásának legfontosabb előfeltétele. A Heidelbergben is tanuló fiatal Melanchthonnak meghatározó élményt jelentett *Rudolf Agricola* szellemi öröksége, amely hozzájárult egy egész életre szóló humanista program alapvonásainak kialakításához.

„Védmembe fogom venni mindazt, ami igaz és autentikus, és ami a klasszikus szerzők tekintélyére, a tapasztalatra és a józan észre támaszkodva igaz és hiteles” — ez volt a Melanchthon által igen nagyrabecsült *Georgius Agricola* (+ 1555) humanista hitvallása. Olvashatjuk benne mindazt, ami a kor szellemi életét, a tudós törekvéseket alapvetően meghatározta: az „*ad fontes*” elsőrendű igényét, a szellemi és a fizikai világ lehetőleg minden területének a *tapasztalatból* kiinduló feltárását (e célt szolgálva Agricola elsőként foglalkozott a bányászat, a kohászat, a geológia és a mineralógia tudományaival), és a kinyilatkoztatásokra, hitre épülő, a meddő skolasztika által megkötött emberi gondolkodás felszabadításának nagyszerű perspektíváját, a józan észre támaszkodó megismerést és a *józan ész vallását*: „...az ember a tekintély másvilágából önmagába tért vissza; az ész pedig az önmagában való általánosnak és benne az isteninek ismerték fel”¹²

A kor, melyben az antik kultúra és az új tudományok világosságától oly sokat vártak a humanisták („Ó, évszázad! Ó, tudományok! Micsoda öröm most élni és nem tétlenül ülni! A tudományok virágzanak; az elmék mozgolódnak!” — írja egy levelében a „politikus lovag”, Ulrich von Hutten) gazdagon termelte a kiváló elméket. Sokakról kellene itt szólnunk — a matematikus Regiomontanustól és Peurbachtól a történetírásban okozati összefüggéseket kutató, az önálló német

¹² G. W. J. Hegel: *Előadások a filozófia történetéről*. 3. köt. Bp., 1960. 184. l.

nemzeti állam ügyén fáradozó Pirckheimerig és Heimbürgig — ha Melanchthon ifjúságának roppant dinamikus szellemi életét nemcsak legfontosabb alapvonásai-ban, hanem a német humanizmus egész tablóját fölrajzolva kívánnánk bemutatni. Ezúttal azonban azokról szólunk csupán, kik Melanchthon szellemi formálódásá-nak minden bizonnyal legmeghatározóbb ösztönzői voltak, — s ezek közül utoljára most a „világ világosságáról”, a „tudományok atyja”-ként tisztelt *Erasmusról*, aki hitét nem hagyta el („az igazság, bárhol találkozunk vele, keresztény”), de az egyház belső megújulásán fáradozott, és munkásságával — szándékától függetlenül — hatalmas fegyvert adott a hit reformátorainak kezébe. A humanista tudományok művelése, az ókori kultúrák ismerete az ember szellemi-erkölcsi felszabadulását eredményezi; a „barbárság”, a tudatlanság, az ostobaság felszámolásával a társadalom megújulását. Hiszen a társadalom minden bája, az egyház nyilvánvaló visszaélései a tudatlanságban gyökereznek, — a kultúra nevelő erejével, a *világosság* elterjesztésével, a humanista képzéssel elérhető az emberhez méltó, ésszerű társadalmi állapot.¹³

Humanista ideáljai, filológiai, filozófiai, pedagógiai, etikai, történelmi és metodológiai írásai, gyakorlati szervező tevékenysége, országhatárokon és évszázadokon átsugárzó roppant hatása mindenképpen legjelesebb kortársai mellé emelik *Philipp Melanchthont*. A brettteni fegyverkovács fia 1497. február 16-án született, s korán árván maradva nagyanyjánál, Reuchlin nővérénél nől fel. Tizenöt évesen baccalaureus Heidelbergben, majd 1517-ben ugyanitt történelmet és retorikát tanít. Itt írja első munkáját — „*Institutiones Grammaticae Graecae*” — mely a következő száz évben negyvennégyyszer jelenik meg újra. 1518-ban Bölcs Frigyes — Spalatinon, udvari káplánján és titkárán, Luther barátján keresztül — nagy tudományú görög és héber tanárt keres „Luther egyetemére”, Wittenbergbe. Reuchlin unokaöccsét ajánlja, a szép reményű ifjú Melanchthont („Ich weiss unter den Teutschen keinen, der über ihn sey, ausgenommen Herr Erasmus Roterodamus, der ist ein Holländer, derselbige übertrifft uns alle im Latein”¹⁴), akinek maga Erasmus is elragadtatással jósolt nagy jövőt már tizennyolc éves korára.¹⁵

Alig több, mint huszonegy éves, mikor augusztus 25-én — lelkesen hódolva a humanista eszményeknek — Wittenbergbe érkezik. A „*bonae literae*” tisztelője ekkor, s Erasmusé, akit „*patronus observandissimus*”-nak és „*optimus maximus literarum praeses*”-nek mond. Nagy tervek foglalkoztatják: Arisztotelészt akarja több társával — mint mondja, egyebek közt Reuchlinnal, Pirkheimerrel, Oekolampadiusszal — együtt eredetiben kiadni, mert hiszen amit eddig Arisztotelésznek mondtak, annak semmi köze az igazihoz.¹⁶ Megérkezte után négy nappal olvassa fel székfoglalóját — „*De corrigendis adolescentiae studiis*”¹⁷ — melynek mondani-valója — „*de formando studio*” — legközvetlenebbül Rudolf Agricola és Wimpfeling hatásáról tanúskodik; a humanista művelődés és képzés szellemében vázolja fel az egyetemi oktatás sürgetően fontos megújulásáról való elképzeléseit. A pedagógia reformjának két legfontosabb vonását emeli ki: a terméketlen, tudománytalan

¹³ Erasmus teológiájának ismeretéhez ehelyütt egy kiadványra hívjuk fel a figyelmet: Ernst—Wilhelm Kohls: *Die Theologie des Erasmus. I. Textband. II. Anmerkungen und Register*. Basel, 1966.

¹⁴ *Corpus Reformatorum*. (Ed. G. Brettschneider und H. E. Bindseil.) (A továbbiakban CR) I. köt. 34. I. Reuchlin levele a fejedelemhez 1518. július 25-én.

¹⁵ „At Deum immortalem, quam non spem de se praebebat admodum etiam adolescens ac paene puer Phil. Melanchthon, utraque literatura paene ex aequo suscipiendus! Quod inventionis acumen! Quae sermo puritas et elegantia! Quanta reconditarum rerum memoria! Quam varia lectio! Quam verecundiae regiaeque prorsus indolis festivitas.” Idézi: CR I. CXLVI.

¹⁶ CR I. 26.

¹⁷ CR XI. 15—25.

skolasztika elleni harc fontosságát, s e harc legeredményesebb fegyvereit, a forráshoz való visszatérés igényével a görög, latin, héber nyelvek és kultúrák alapos ismeretét. Székfoglalójában beszél a tudós képzés történetéről, s miközben a humanista hagyományokhoz híven — kevés eredetiséggel — három nagy korszakot említ (virágkor az ókorban — visszaesés a középkorban — újrafelvirágzás e században), figyelemreméltó mozzanattal találkozunk: a római birodalomnak, s ezzel a tudományok vesztének leírásában nem tér el lényegesen az olasz humanistáktól, csak egy, ám meglehetősen fontos pontban. Akkor, mikor kortársai nem *történelemről*, hanem *történelmekről* írtak, Melanchthon számára nem Itália a világ: a római birodalom bukása után a tudományok tovább virágoztak még néhány más országban, legfőképp Angliában és Írországbán. Itt is — és idősebb korában több ízben — beszél Nagy Károly koráról, a „karoling-reneszászról”, a tudományok utolsó restaurációs kísérletéről. Nagy Károlyban az ideális uralkodót látta, aki a vallás és a nevelés szintézisét megteremtette, azt a szintézist, amiért a maga korában ő is szót akart emelni.¹⁸

Luther professzor fölöttébb el volt ragadtatva ifjú kollegája bemutatkozásától; Melanchthonnak a bibliához közel álló keresztény humanizmusa olyannyira megnyerte tetszését, hogy rögvest legközelebbi baráti körébe fogadta, és még a székfoglaló napján így ír róla Spalatinnak: „homo admirabilis... familiarissimus mihi et amicissimus... graecanissimus, eruditissimus; humanissimus”.¹⁹

A híressé vált wittenbergi egyetemnek szüksége volt — Luther és Karlstadt mellé — a klasszikus nyelveket jól ismerő, humanista műveltségű, a filológiában, valamint a filozófia és a pedagógia kérdéseiben járatos nagy tudású ideológusra. Elsőrendű feladattá vált a megújult tudományos, pedagógiai, iskolapolitikai viszonyok elvi és gyakorlati rögzítése, a képzés új formáinak kidolgozása. Luther ezidőben már — a fejedelmi udvar felkérésére — az egyetemi oktatás reformján dolgozott: a cél egy collegium trilingue kialakítása volt. Luther azonban nem volt tudós elme, nem állt hozzá közel a filozófia (a hitbeli kérdésekről való filozófálást egyenesen visszautasította), nem volt filológus (nem tudós kriticismussal olvasott, hanem a „világos isteni ígét” kereste szenvedéllyel), sem a rendszerezéshez, sem a távlatokra tekintő szervezéshez nem volt érzéke, s nem volt járatos a metodika kérdéseiben. Korának humanista lelkesedésétől távol maradt, a humanista eszmények nem váltak gondolkodásának meghatározó vonásává, nagyrészt azért sem, mert meglehetősen gyengén ismerte a klasszikus kultúrákat és nyelveket. A fiatal Melanchthonra most mellette az új, skolasztikaellenes képzés megszervezésének és a reformált hittanítások rendszerbe foglalásának rendkívül nehéz elméleti és gyakorlati feladata várt.

Wittenbergbe érkezve teológiai studiumokat is folytat, ahogyan később több ízben hangsúlyozza, kizárólag Luther inspirációjára. Luther, jól látva ifjú munka-

¹⁸ Az általa átdolgozott „Carion Krónikában” (*Chronica durch Magistrum JOHAN CARION vleissig zusamen gezogen meniglich nuetzlich zu lesen. Wittenberg, 1532, lapszámozás nélkül*) megbecsüléssel méltatja Nagy Károly művelődéspolitikai törekvéseit. Nagy tudását, valamint a vallásos-humanista képzés megteremtéséért végzett munkáját dicsérve így szól: „Aus diesem allem ist zu merken (wie Gott diesen Keisar mit allen hohen tugenden und mit grossem glueck begabet und gezieret hat) daruemb er billich Magnus genant wird ...”. A nagyszámú régebbi irodalom mellett Nagy Károly koráról ld. G. Baesecke: *Die Karlische Renaissance und das deutsche Schrifttum*. In: *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*. 23. évf. 1949. 143. l.

¹⁹ Luther levele Spalatinhoz. De Wette, *Luthers Briefe*. I. köt. 134. l.

társa tudományos értékét, minden erejével igyekezett őt megnyerni a teológiának.²⁰ Ez első években — mintegy 1523-ig — különös nagy hatással fogadja is be a lutheri gondolatokat. A reformáció és a keresztény humanizmus szintézisét igyekezett megteremteni: az antik morálfilozófia és a reformált keresztény hit termékeny kapcsolatától a kereszténység reneszánszát — *humanitas christiana* — remélte. Ember- és társadalomeszménye a reformáció kezdeti időszakában — Lutherral való együttműködésének első éveiben — még megvalósíthatónak tűnt számára: a humanizmus és a reformáció közötti feszültség — a saját erőit felismerő ember önbizalma és a bűnbocsánat teocentrikussága — összebékíthetőnek látszott, hiszen egy alapvető ponton a keresztény humanista törekvések mindvégig szoros kapcsolatban álltak Luther augusztiniánuszi biblicizmusával. E pont a középkori latin által meghamisított Vulgata helyett az eredeti értelmébe visszaállított és teljes bibliaszöveg igénye volt.

Melanchthonnak a lipcsei disputáról való tudósítása óta 21 — aholis a skolasztikával szembenállva, a reformáció kezdeti programját elfogadva humanista eszmeiséggel írja le a vitát — személyében öltött testet a reformáció és a keresztény humanizmus lehetséges szövetsége. E szintézisre való törekvése és Luther nagy hatása következtében a humanizmus visszaszorult, s a teológia került előtérbe; a reformáció előtti idők humanizmusa most munkássága nyomán evangéliumi-humanista fordulattal a lutheri irracionális Isten-élményhez közelített. 1520. februárjában jelent meg a „*Declamatio in Pauli doctrinam*”, ahol Melanchthon a hit-tételek megközelítéséről szól, ám a skolasztikus módszerrel szemben az igazi bibliai szöveg kizárólagosságát hangsúlyozva túl is lép a skolasztika humanista bírálatán, és minden világi filozófiai tudomány ki is mondott tagadásáig jut. Elveti a filozófiát, mint pogány borzalmat, s miként Luther, kinél az „*ad fontes*” Pál apostol leveleihez és Ágoston Isten-hitéhez való visszatérést jelentette (s aki ezidőben szenvedélyesen panaszkodik, hogy diákként az ördög mocskát, a filozófusokat és a szofistákat kellett olvasnia), ő is „az első misszionáriust” idézi: egyedül a Pál apostol írásain való meditáció adhat vigasztalást az elfajult időben, kizárólag ez segítheti elő a regenerációt, az egységes keresztény világ, a szakadástól megmenekülő kereszténység megújulását. A keresztény ember — írja ezidőben máshol — nem vehet figyelembe valamely filozófiai tanítást, hiszen isten nem a földön járó és az ég felé kapaszkodó gondolatokkal, hanem csak a hit által látható. Kiváltképp Arisztotelészt veszi üldözőbe, teljesen Luther stílusában, a „*sola fide*” hatása alatt. És a lutheri törekvések ideológiai megalapozását célzó „*Loci communes rerum theologicarum*”-ban, ahol az új hittanítás fő cikkelyeinek összefoglalására vállalkozott²², olvasható még a későbbi kiadásokból kihúzott mondat: „*Aristotelis doctrina in universum nil est nisi quaedam libido rixandi*”.²³

Csakhamar azonban a metafizika igénye, a tudományok „újrafelfedezése”, s méginkább elfordulása a totális meghatározottságtól, az emberi szabad akarat feltétlen tagadásától jelzik szemléletváltozását. Szellemi formálódásának ezt a korszakát legfontosabb most nyomon követnünk, mikoris a lutheri „*sola fide*” élményétől eljut — vagy inkább visszatér — az értelem és a tudományok hangsúlyozásához.

²⁰ „*Quam vellem, ut curares aliquando, Philippum a grammatica lectione amoveri, ut theologis vacaret! Indignissimum est, ipsum centum aureos pro grammatica mereri, cum interim duas theologicas inaestimabilis pretii legat.*” — írja Luther 1522 július 4-én Spalatinnak. CR. I. CLIII. Ld. még levelét a fejedelemnek 1524. március 23-án. CR. I. LIV.

²¹ 1519. júliusában Johann Eck professzor és a wittenbergiek — voltaképpen Luther — között nagyszabású vitát rendeztek Lipcsében. Eck célja az volt, hogy Lutherre és társaira rábizonyítsa az eretnekséget.

²² *Loci communes rerum theologicarum seu Hypotyposes theologicae*. CR. XXII. 1558.

²³ Vö. CR. XVI. I., illetve II. 852.

Pál apostol rómaiakhoz írott leveleinek kommentárja, és az 1535-ben újra kiadott, a legfontosabb részekben átdolgozott, s az elsőhöz képest teljességgel új „Loc...” a legnyilvánvalóbb csomópontjai annak a fejlődésnek, melynek háttérében a humanizmus és a reformáció viszonyának új alapokon, a konkrét szociális és politikai helyzettel való szembenézés és nem a konkrétságuktól elválasztott absztrakt eszmények alapján történt újraértékelése áll. A humanizmus és a reformáció lehetséges szintézisének újabb átgondolása Luthertől való eltávolodással járt.

Luther, mikor Wittenbergben tanítani kezdett, arról panaszkodik, hogy a tőle roppant idegen Arisztotelész fizikájáról és etikájáról kell előadnia, s nem jut hozzá a teológiához. Most, az egyetemen eltöltött első évek után, Melanchthon ugyancsak panaszkodik barátainak, de éppen azért, mert hajlama és humanista eszményei ellenére részt kell vállalnia a teológiai oktatásban, sőt, e feladat minden idejét leköti. És nemcsak magáról van szó, hanem az egyetemi ifjúságról, akiknek mindenek fölött teológiát kell tanulniuk; és legfőképpen nemzetéről, a „barbárság” megszüntetéséről. A németek az utóbbi nyolcszáz évben többet harcoltak fegyverrel, mint tudománnyal, — az ésszerű államberendezkedés és a haladás azonban csak a kultúra felvilágosító erejétől remélhető. Ezidőben kelt levelei tanúsága szerint munkásságának wittenbergi első éveit meglehetősen terméketlennek és haszontalannak tartja. 1524. őszén azt írja J. Camerariusnak (jeles barátjának, ki később első életrajzírója lesz), hogy igen rosszul érzi magát a sok új teológus között, akik hallgatóikat elhalmozzák saját tudományukkal, miközben a képzés egyéb területeit elhanyagolják, s a humanista studiumok így veszedelmesen háttérbe szorulnak. Leveleiben, beszédeiben folyvást visszatér nemzetének „barbársága”, amit a teológiai studiumok kizárólagos erőltetésével továbbra sem sikerül leküzdeni! A következő évben Spalatinnak panaszkodik: teológiai tanulmányait (a doktori címet itt nem kívánta elnyerni) és a teológiai oktatásban való részvételét zátónynak érzi. Aggódva látja, hogy nemcsak ő, de az egyetem diákjai sem jutnak hozzá kellőképpen a humanista tudományokhoz, — ezért minden erejével szeretne elkerülni e zátónyírt.²⁴

A történetírás — „önelidegenedés” avagy a „krízis éveinek” nevezve e korszakot — különféleképp értelmezi Melanchthonnak a tudományokhoz való visszatérését. Menke-Glückert Melanchthon túlföntül erős humanista impulzusával magyarázza, hogy a teológiához való kapcsolata ugyan megmaradt, ám „die humanistischen Interessen haben bei ihm seit der Mitte der zwanziger Jahre ihr Recht und ihren Platz neben den theologischen immer stärker behauptet”²⁵; Paulsen úgy véli, hogy a filozófia és a világi tudományok megvetéséből a tudományok — s ezzel nemzete — züllése felett érzett fájdalomba való hirtelen fordulata korántsem újfajta orientáció: tulajdonképpen a korabeli képzés és tudomány szidalma ez, „ellenkezőjére fordított humanista ékesszólás a kevés valódi komolyság fölött”²⁶; az utóbbi években némiképp föllendült német marxista Melanchthon-kutatás az eszmék mélyebben fekvő rugóira tekintve a konkrét társadalmi-politikai szituációban keres magyarázatot, s alapvetőnek azt a sokkot tartja, amit a forradalmi népi tömegmozgalom a reformáció mérséklet táborában kiváltott.²⁷ És az igazság valóban ebben a megközelítésben mélyíthető el.

²⁴ Ld. O. Clemen: *Melanchthons Briefwechsel*. Leipzig, 1926.

²⁵ E. Menke—Glückert: *Die Geschichtsschreibung der Reformation und Gegenreformation*. Osterwieck/Harz, 1912. (Unveränderter fotomechanischer Nachdruck der Originalausgabe 1912.) Leipzig, 1971. 13. l.

²⁶ F. Paulsen: *Geschichte des gelehrten Unterrichts*. I. Leipzig, 1885. 135. l.

²⁷ Ehhez ld. Philipp Melanchthon — *Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae*. Berlin, 1963. több tanulmányát, kiváltképp F. Hoffmann: *Philipp Melanchthon und die zentralen Bildungsprobleme des Reformationsjahrhunderts*. I. m. 83—109. l.

A paraszti-plebejus megmozdulások ideológiájában — kiváltképp a „zwickau proféták”, Bodenstein és Münzer hatására — a „belső fényről”, a „belső megvilágosodásról”, a „lélekről” szóló spirituális tanítás terjedt el, melynek legfőbb gondolata a *lélek* elsődlegessége a bibliával szemben is: Istent látomásokban éljük át. A biblia-szöveg egyedülálló hitforrás ugyan, de nem lehet végső norma: „aki a lelket nem birtokolja, s az írásban igyekszik megelégni azt, az fényt keres és sötétséget talál.” Megjelentek a „rajongók” szektái elutasítva a szentségeket, szertartásokat, minden állami tekintélyt és a tudósok haszontalan bölcsességét, megvetették a teológiai studiumokat, s a „belső fényről” beszéltek: csak ez teszi lehetővé „...göttliche Dinge zu erkennen und zu beurteilen, zu spekulieren und die Wahrheit zu ergreifen, zwischen Gut und... Böses zu entscheiden.”²⁸

A fiatal Melanchthon emberképe ezideig Luther — s távolabbról Ágoston meghatározó élményével rajzolódott ki. Luther 1520-ban rövid értekezést írt „A keresztény ember szabadságáról” címmel: „A keresztény ember minden dolgok ura és senkinek sem alattvalója”, ám ugyanakkor „a keresztény ember minden dolgoknak alázasztos szolgája, s mindenki alattvalója”. E paradoxon értelme az, hogy Luther *belső* és *külső* emberről beszél; a belső ember szabad, hiszen a lélek hisz, és az ember nem külső jócselekedetei révén válik jóvá, hanem hite által. A jócselekedetektől az ember még nem lesz jó, viszont a jámbor, jó embernek a cselekedetei is jók: a mindenoldalú javulást nem a neveléstől és a tanítástól várja — a nevelhetőség kérdésében mindvégig fölöttébb pesszimista marad — hanem a hittől, s az általa elérhető bűnbocsánattól. Az aktivitást, az öntevékenységet a belső emberre, a vallási élet terrénumára redukálta, ahol tehát az ember szabad, míg a külső szférában megkötött, teljességgel meghatározott. S Melanchthon ekkor hasonlóképpen gondolkozott: a szentlélekben azt, az embert teljes mértékben meghatározó, mindenek fölött való erőt látta, amely képessé teszi őt az isteni törvény szabad teljesítésére, s egyúttal e törvény kényszerétől meg is szabadítja. De csakhamar látnia kellett, hogy az ember belső szférájának, a léleknek ez a minden külső hatástól — így legfőképpen a neveléstől, a pedagógiai és tudományos érdekű képzéstől — való függetlensége igazán a „rajongók”-nál lesz következetes; Münzernél és a paraszti-plebejus tömegeknél, akik a Luther által elindított mozgalomtól a társadalmi élet — s nemcsak a hit — radikális reformálását is várták. A lutheri embertől való visszahúzódását majd elfordulását elsősorban az elmélet számára teljesen idegen és félelmetes gyakorlati relavanciái magyarázzák: tanaiknak a néptömegekben való recepciója, a radikális, forradalmi népi törekvések, a fegyveres harc a fennálló rend ellen a német nemzet közeli katasztrófáját jelezték számára. És visszatért humanista eszményeihez, melyeknek a korabeli valóságtól, a néptömegek szociális gyakorlati tapasztalatától való távolságában megérezte, jöllehet felismerni nem tudta, az utópisztikus humanista ideálok és a reális társadalmi gyakorlat áthidalhatatlan szakadékát. Nézeteit konfrontálnia kellett a konkrét valósággal, s több helyen módifikálnia is emiatt. E gyakorlati szükségesség szülte etikai érdekű munkáit, s ezért az, hogy a morális argumentumoknak az élet minden területén kiváltképp fontos szerepet tulajdonított. A reformációból — magából a mozgalomból s annak ezidőben politikai megfontolásokból még nem szankcionált elméletéből — adódó forradalmi tartalmat a képrombolók, az újkeresztelők és a „rajongók” más szektáinak radikalizmusában, különösen azonban a német parasztháborúban felismerve majd meggyűlölve azok a humanista ideálok, melyekkel nemrég még a fennálló viszonyok ésszerű megváltoztatásáért harcolt, most a *meglevő rend* védelmét szolgálják. Ekkor

²⁸ A. Hegler: *Geist und Schrift bei Sebastien Franck*. Freiburg, 1892. 92. 1.

kezdi újra — s most már szüntelen — hangsúlyozni a nevelés különös fontosságát —, az ember erkölcsi nevelésének nemcsak lehetőségét, de sürgető szükségességét; azt, hogy az erkölcsi fegyelem és az evangéliumi hit két teljesen különböző dolog, miként az államhatalom és a szellemi, a hit által elérhető evangéliumi szabadság. Az államhatalommal szembeni minden erőszakot radikálisan elutasít, s hogy ezt igazolja, visszanyúl a középkor és a humanizmus természetjogi tradícióihoz: az állam, miként az egyház is, önálló isteni rend, — de hogy az államnak nagyobb önállóságot biztosítson, *általános* formájában köti istenhez, konkrét megjelenésében elválasztja attól. Nemcsak a nép, de az uralkodó felsőbbtség is követhet el büntetendő jogtalanságot; ezért az emberek együttélésének javításában, az erkölcsi fegyelem kialakításában elsődleges szerepet kap a tanítás, a nevelés és a kultúra, „das die iugent recht gezogen wurd... auch die schulen wol angericht werden”.²⁹ Az ésszerű társadalmi berendezkedést a tudás felvilágosító erejétől, a reformációnak a humanizmussal való átfogó szövetségétől remélve (melynek lehetőségében egyre kevésbé hitt, de amelyen Luther ellenére is mindig fáradozott) aggódva s félve figyelte a parasztok radikalizálódását. „Igen nagy veszélyben lebegünk itt”, írja Camerariusnak ezidőben.³⁰ Az államnak, s talpkövének, az erkölcsnek szétzúzásától tartott, attól, hogy elvesz így nemzete, ez a „vad és neveletlen nép”. Aztán fejedelme kérésére 1525-ösén megjelenik a parasztoknak írott válasza, ahol etikailag legitimálja erőszakos visszaverésüket.³¹ A görög nyelvű alcím a *művelt* olvasóhoz szól: a parasztok erőszakkal, fegyverrel követelőznek, s már ez a szándék is elítélendő. Mert mit kíván az evangélium, kérdezi. Az istenbe vetett hitet, az ember szeretetét, s engedelmességet a feljebbvalóval szemben. A felsőbbtség maga istentől rendelt, feladata óvni, büntetni, törvényt hozni és jogokat adni, mely feladatok a világ javainak békében való elosztását és uralmát szolgálják. „Denn es ist keyn oberkeyt, denn alleyn von Gott geordnet. Also ist an etlichen örtten leybeygenschaft, die selbig soll er tragen umb friends willen. ... Das Euangelium foddert nicht, das solche lands ordnung geendert werden, sondern foddert gehorsam... Ja es wer von nöthen, das eyn solch wild vngezogen volck, als teutschen sind, noch weniger freyheyt hette, dann es hat.”³² Ne csak a büntetéstől való félelem, de sokkal inkább saját lelkiismeretünk parancsa tegyen engedelmissé a felsőbbséggel szemben, melynek ugyan lehetnek — s vannak is — hibái, de ne gondoljuk, hogy ez elegendő indok lehet zavarkeltésre, a rend megsértésére, az erkölcs elveinek szétzúzására. Ha egy felsőbbség igaztalant enged prédikálni — ez ma gyakorta meg is történik — az embernek igaz hite és lelkiismerete mellett kell kiállnia, ám felkelés és uszítás nélkül. Környezetéből a tanulni vágyókat békésen győzze meg mind, aki a hirdetett eszmét hamisnak véli; kárt tenni a hamis prédikátorban sem szabad — mint ahogyan senkiben sem —, kerülni kell inkább, de anélkül, hogy a felkelőknél keresnének segítséget. Költözzünk más helyekre inkább, ahol az igaz tanítást hallgathatjuk. A megváltó halálával az ember ugyanis nem a szociális, hanem a szellemi szabadságot kapta meg, ezt pedig semmiképp sem lehet világi szemekkel mérni. A parasztok tehát nem fordulhattak volna a felsőbbség ellen, de hogy ezt tették — s most a másik oldalt feddi — abban a fejedelmek, meg a többi világi hatalmasság is hibás: az iskolák, a művelődés ápolását végzetesen elhanyagolva képzetlen tanítókat és prédikátorokat állítottak — s állítanak is — a nép elé, akik hallgatóságukat kételyek közt és műveletlenségben hagyják. A legrosszabb vég fenyeget, ha a jövővel mitsem

²⁹ *Eyn schrift Philippi Melanchthon widder die artickel der Bawrschaft*. 1525. 214. l.

³⁰ *O. Clemen*: i. m. 290.

³¹ *Eyn schrift Philippi Melanchthon...*

³² *Eyn schrift Philippi Melanchthon...* CR. XX. 645.

törődő önbizalommal, a felsőbbség isteni törvényétől konkrét formáinak örökkévalóságát is remélve zülleni hagyjuk a közösségek³³ talpkövét és támaszát, az erkölcsöt s a kultúrát. A történelem elég példát szolgáltatott erre: „Die Assyryer, Syrer, Greken, Roma, Carthago sind alle verstoret worden, das Jüdisch königreich, das Gott selb geordnet und yngesetzt hatte, ist auch zergangen, das doch so grosse verheyssungen von Gott gehabt hatt, das die Jüden allweg gemeynt haben, es wurd stan bis zu ende der welt”.³⁴

A lutheri reformáció és a néptömegek szociális-politikai tapasztalatainak konfrontálása Melanchthonnál a humanista tradíciókhoz való visszatérést eredményezte, melyek későbbi törekvéseinek két, egymástól eltérő vonalú mozzanatát határozzák meg. *Egyrészi* — s ez majd a századforduló későhumanizmusának általános szimptomája lesz — az *inordinat*iotól való rettegés miatt a fennálló feltétlen védelmének retrográd gondolatát, a társadalmi haladásnak — egyébként még századunkban is nyomunkövesztető — utópisztikus elméletét, amely „megfeledekzik arról, hogy a körülményeket éppen az emberek változtatják meg, és hogy a nevelőt magát is nevelni kell. Ennélfogva szükségszerűen oda jut, hogy a társadalmat elkülöníti két részre, melyek egyike fölötté áll a társadalomnak”.³⁵ Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a német humanistáknak a feudális-klerikális ideológia elleni harca genezisében összefonódott a „polgárság első forradalmával”, a reformációval, s ha ettől később el is távolodott, a humanizmus, bár a jövő perspektíváin való lelkesedés leginkább a meglevő *rend* védelmévé válik, fő vonalában a korai polgári forradalomhoz vezet, amely — *Engels* szavaival — „sokkal európaibb” volt, mint az angol, és „sokkal hamarabb európai”, mint a francia forradalom. És *másrészt* ezt az előremutató, a polgárság racionális igényeit megszólaltató törekvést ismerhetjük fel Melanchthon munkásságában; azt, hogy a társadalmi viszonyokból fakadó érdekeket és valóságos mozgatóerőket nyilvánvalóan nem, de a fejedelmek gazdasági-politikai terveiből, a lutheri reformációból és a néptömegek forradalmi ideológiájából adódó morális indifferenciát felismerve — különösen és nyilvánvalóan Luther halála után — azon fáradozott, hogy elméletét elfogadhatóvá tegye a felvilágosult értelem számára. Tudományos lelkiismerete, valamint a konkrét társadalmi gyakorlat Luther eszményeitől való eltávolodásra kényszerítették, az embernek és a társadalomnak egy olyan értelmezése felé, mely az osztályok harcait kibékítő szándékkal a gondolkodásnak a skolasztika, de mind a lutheránus ortodoxia, mind pedig a merev kálvinizmus által megszabott határain túlvezettek. Miközben a vitás kérdésekben kompromisszumra törekedett — enyhítve a feleket elválasztó különbségeket — a szabadgondolkodás előtt nyitott távlatokat. A Pelagius és Ágoston szabadakarat-vitáját föllelevenítő harcban Erasmus és Luther között akkor nem foglalt nyíltan állást (előbb megakadályozni, majd lokalizálni, végül enyhíteni igyekszik a vitát, — amiként Erasmustól is olvashatjuk: „nunc Lutherus tacet, Melanchthon mitigat”), de voltaképpen mindvégig Luther oldalán marad, végsőkéig akarva az egységet, a humanizmus és a reformáció közötti szintézist.³⁶ Nem akarta, hogy a vita oly

³³ Hogy az evangélium hirdetőjeként és a közösségek lelki tanácsadójaként a vallás szerepét és jogait megőrizze, a közösségek tartalmát is meg kellett határoznia: eszerint kezdettől fogva a közösséghez tartoznak — mint legfontosabb összetevők — a helyi, valamint az országos felsőbb-ségek. Ld. G. Ritter: *Die Neugestaltung Europas im 16. Jahrhundert*. Berlin, 1950. 105. l.

³⁴ *Eyn schriftt Philippi Melanchthon ...* 210. l. Melanchthon történelemszemléletéről ld. Menck-Glückert. i. m.

³⁵ MEM. 3. köt. 8. l. — Az 1888-as kiadás Engels által módosított szövegét idézem.

³⁶ Erasmus és Luther akarat szabadság vitájában exponálódott a humanizmus és a reformáció programjának összeegyeztethetlensége: 1524-ben Erasmus a *De libero arbitrio*-ban arról írt, hogy az ember képes a *jó* és *rossz* között választani, — méltósága szabad akaratában van. Luther válaszá-

élessé válják, hogy áthidalhatatlan szakadékká mélyüljön az egyre nyilvánvalóbb feszültség; az egység érdekében — fokról-fokra látva reménytelenségét — gyakorta a szavak s a fogalmazás útvesztőjéig hátrálva — igyekszik összeegyeztetni az ellentétes véleményeket. Az elképzelt, s termékenynek remélt egység érdekében, — amiképpen ugyanez a gondolat (és nem jelleme, vagy hite gyengesége) vezette hitvallásiratait is, melyekben a békítő, középutas szándék azt a célt szolgálta, hogy lehetőleg meggátolja az egyház végeleges szakadását, mely nemzete széthullásával, katasztrófába torkolló viszályokkal fenyegette, ám ugyanakkor korlátozza Róma visszaéléseit, s hogy megteremtődjék a birodalom politikai egysége. Ugyanakkor — jóllehet formálisan melléte marad — alapvető kétségei támadnak Luther igazában. Mélyen megrendíti a vita, melyben — minden igyekezete ellenére — a humanizmus és a reformáció visszafordíthatatlan szétválását ismerte fel: Luther elutasította az utolsó lehetőséget, s világossá vált, hogy most már csak nélküle, sőt, ellenére fáradozhat összekapcsolásukon. Eltávolodik a teljes meghatározottság és a lutheri predetermináció gondolatától; 1530-ban nyilvánosan is elfordul az első „Loci” akaratról szóló tanításától. E fejlődésnek csomópontja volt Erasmus és Luther vitája, ám későbbi gyakorlati tapasztalatai méginkább korábbi véleményének modifikálását követelték: szászországi vizitációi közben látnia kellett, hogy a hirdetett tiszta vallási erő, mely a megigazulást kizárólag a hit által vélte s tanította elérhetőnek, és így az ember iniciativitását és aktivitását teljességgel tagadta, a nép körében nem volt elfogadott; a tanított normák összeütköztek a tömegek — s Melanchthon szemében egyáltalán az emberi értelem — alapvető igényeivel. Tapasztalatairól 1528-ban számol be³⁷, s közben — az írás 12. cikkelyében — az akarat szabadságáról is szól: „Der Mensch hat aus eigener Krafft einen Freien Willen, eusserliche werck zu thun oder zu lassen... Derhalben vermag er auch weltliche frömickeit und gute werck zu thun aus eigener Krafft, von Gott dazu gegeben und erhalten.”³⁸ Jóllehet az emberi szabadság korlátozott, hiszen szükséges az isteni „gaben” egyútt-hatása, mégis egészen mást, s főként egészen más relevanciájú — az embert egyáltalán saját történelmébe (ha nem is annak középpontjába) helyező — elméletet olvas-hatunk itt. Hasonlóképp beszél aztán a „Loci” második kiadásában,³⁹ ahol az akarat szabadsága, mint *együthható ok* a hívők megtérítésében, a korábbi váltózattól eltérően jelentős hangsúlyt kap. Etikája összefoglalásának igényével írott munkáiban („*Philosophiae moralis epitome*”, 1538. és „*Ethicae doctrinae elementa*”, 1550.) az ember korántsem teljesen meghatározott és passzív, miként egy szobor, avagy a lutheri „hátasló”. Azon — Luthertől is vallott — nézet ellen szól itt, miszerint az akarat eleve nem képes az erkölcsileg „jó”-ra irányulni. Az etika — „*pars legis divinae*” — kompetenciája az individuum *külső* cselekvéseire korlátozódik; az erények — az emberi végcél eléréséhez szükséges magatartás-szabályozók — az *akarat*tól függetlenek. A virtus: „*habitus, qui inclinat voluntatem ab obediendum rectae rationi.*”⁴⁰

Egységre törekvő, de az ellentétes pólusok szintéziskísérlete közben a rációnak

ban — *De servo arbitrio* (1525) — hevesen tagadja ezt: az ember önerejéből semmit sem tud elkövetni megváltása érdekében. Kizárólag isten kegyelme az, amit hitünk által elnyerhetünk. Az akaratnak semmi köze a megváltáshoz.

³⁷ „Unterricht der Visitatorn an die Pfarhern ym Kurfurstenthumb zu Sachssen.”

³⁸ Vö. *Philipp Melanchthonis evangelische Kirchen- und Schulordnung vom Jahre 1528. Mit einer historischen Einleitung und erläuternden Anmerkungen* herausgegeben von K. Weber Schlüchtern, 1844. 88. l.

³⁹ A „Loci...” tartalmi változtatásairól ld. P. Joachimsen: *Loci communes. Eine Untersuchung zur Geistesgeschichte des Humanismus und der Reformation*. In: *Jahrbuch der Luther Gesellschaft*, VIII. köt. 1926.

⁴⁰ Vö. CR XVI. 21. l.

mindvégig engedményeket tevő koncepciója helyütt is nyilvánvaló: külső és belső emberről beszél, de a két szféra kapcsolatát szorosabbá teszi; a szentlélek végső együttműködéséről, de az erkölcsi döntés szabad akaratot tételező autonómiáját elismeri. A lutheri fanoktól való elfordulása, az akarat szabadság, valamint az úrvacsora kérdésének központi szerepe semmiképp sem értelmezhető csak a teológia szférájában: Melanchthont a társadalmi gyakorlat különös szüksége készítette arra, hogy Luther irracionális, augusztinuszi Isten-élményét, az emberi értelem előtt fantasztikus hittanításokat egy természetes, az értelemből levezetett teológiával váltsa fel. Tulajdonképpen teológiája a „krízis” éveiben formálódik ki; az újdonság első bizonyítékai — Pál apostol rómaiakhoz írott leveleinek kommentárjai s a második „Loci” — 1532-ben és 35-ben jelennek meg. Azt a két alapelemet kell kiemelnünk, ami Luther-nél nem található, s amit humanizmusa inspirált: *a hagyományokhoz való visszatérést* — miképpen Reuchlin, ő is vonzódott az antikvitás szimbólumaihoz, s néme-lyeket, a Szentírást kiegészítendő, amellé emelt — valamint *racionalizmusát*, azt, hogy az írásnak, mint a kinyilatkoztatás forrásának autoritását racionálisan próbálta megalapozni. Az emberi ész és a kinyilatkoztatás feszültségét akarja — az ész nagyobb önállóságával — áthidalni: a kinyilatkoztatás — voltaképpen az evangélium — azt mondja, amit az észben bennefoglalt törvény követel. Isten léte és akarata tehát az ész előtt felismerhető és bebizonyítható. A kinyilatkoztatás az embernek és Istennek a megigazulásban való személyes kapcsolatára vonatkozik; a szabadság, mely *az ember eredeti lényegéhez tartozik*, az erkölcsi döntésben való autonómiát jelenti, s nem képezheti a megigazulás előfeltételét.

Tanítványainak és híveinek egy, a közép- és kelet-európai német nyelvterületen a polgári érdekeket antiortodox harcával segítő, Szászországban a századvégi politikában és művelődésben többízben jelentékeny szerepet kapott csoportjának, a „filippistáknak” szociális-politikai ellenzékiése kiváltképp az úrvacsora-tan — korántsem csupán, sőt, elsősorban nem teológiai érdekű — vitájában domborodik ki. Luther összekapcsolja Krisztus isteni és emberi természetét; mindenütt valóságosan jelenvalónak képzei, a megszentelt kenyérrel és borral így valódi testből és valódi vérből részesül a hívő. A svájciak racionális interpretációja viszont csupán emlékezésnek mondja az úrvacsorát Krisztus halálára, mikoris a hívő nem valóságosan, hanem hite által — „in promissione per fidem” — veszi testét és vérét. Mikor Melanchthonnak 1530-ban egyedül kellett képviselnie új hittanításukat Augsburgban a császár s a birodalom előtt, a „Confessio Augustana”-val a vitás kérdéseket enyhítendő a tanok közös vonásait igyekszik kidomborítani, s nem a különbségeket hangsúlyozza. Alig fél évtized múltán azonban — mikor Hesseni Fülöp a protestáns törekvések fő irányai között békülést követelt — össze-állítja a „Wittenbergi Concordia”-t, ahol fogalmazása az úrvacsora tan többféle értelmezésére ad lehetőséget, s közvetlenül inspirálhat helvét orientációra: Krisztus *szubsztanciális* jelenlétéről beszél; teste és vére valóságosan nincs ugyan jelen a kenyérben és a borban, de bizonyos körülmények között élő hatást kelthet. S ismét fél évtized múltán megváltoztatja a „Confessio Augustana” úrvacsora értelmezését is; az ortodox lutheránusoktól csakhamar üldözött „Variata” X. fejezetében így ír: „...quod cum pane et vino vere exhibeantur corpus et sanguis Christi vescentibus in coena Domini.”

A reformátorok között Melanchthon volt az egyetlen, aki mindvégig roppant energiával dolgozott a művelődésügy reformján, az állam kultúrfeladatain. A képzés megújítása, az oktatás átszervezése munkásságának — s hatástörténetének is — legszembevetőbb mozzanata. Még Wittenbergbe érkezte előtt megismeri a reneszánsz pedagógusok optimista lelkesedését, a könyveknek, a kultúrának új embereket formáló nagy jelentőségét (a friss humanista szellemtől áthatott tübingeni éveket

1552-ben „De Capnione Phorcensi” című beszédében életének „aranykora”-ként említi⁴¹), s később, az aktuális politikai eseményekkel való közvetlen találkozása méginkább elmélyíti a nevelésbe vetett feltétlen hitét. A világi tudományok ápolásában az itáliai „homo universale” eszménye vezette. Abban, hogy Róma véleménye többhelyütt eltér az írástól, Luther a pápa rosszindulatát látta, Melanchthon pedig a tudós képzés romlásának kikerülhetetlen következményét. Kora tudományainak nem volt olyan területe, amellyel — akár csak az ismertetés szintjén is — ne foglalkozott volna. Ha maga nem is volt képes több tudományágban — így főként a természet tudományaiban — elmélyülni, lelkesen pártolta az itt folyó kutatásokat, s az eredmények rendszerezésére törekedett. Ezért lehetett, hogy tanítványai köréből tudós Kopernikusz-hívek is kerültek ki.⁴² A szaktudományokból kiindulva — mondja — foglalkozni kell a humanista tudományokkal, avagy a filozófiával. E filozófia három részt ölel fel: scientiam naturale, morum rationes, valamint az Exempla, melyben a költészet s a történelem foglaltatik. Míg az olasz humanisták a történelmet nem a többi tudománnyal összefüggésben tárgyalták, Melanchthonnál a történelem rendszerezésének és elméleti megalapozásának első kísérletével találkozunk: mint az etika gyakorlati részét a többi tudományos diszciplína közé emeli. Szekularizálja a történelmet: önálló értékkel szerepel a teológia mellett, s ámbár a szentírás szükségszerű kiegészítéseként példatár (a példa miatt kell írni, s a példa miatt tanulni⁴³), mégis fölöttébb haladó volt ez a maga idejében.⁴⁴ Munkásságában a későbbi századok szisztematikus enciklopedizmusának alapvetésére ismerhetünk, mely egyrészt a tudás hallatlan jelentőségébe vetett hitéből származik, másrészt abból a — közvetlenül teológiai érdekű — törekvésből, hogy istent a makrokozmoszban megtalálja, s eközben bejárta a szellemi és fizikai világ sok területét.

A „chorus artium” régi alapját, a skolasztikus filozófiát nem fogadta el; Németországban az ifjú polgárság formálódó világnézetéből azonban még nem született olyan filozófia, amely a tudományok módszertani alapja, eredményeik általánosítása lehetett volna. De a tudományok és a filozófia helyzete megkövetelte a megismerés rendszerének újraalapozását. E feladatot Melanchthon — valódi filozófiai eredetiség híján — újracsak Arisztotelészhez visszanyúlva igyekszik megoldani. Luther a kritikailag megrostált Arisztotelészt is elvetette „merő naturalista pogányságáért”, Melanchthon viszont filológiaiailag megtisztított formában átdolgozza, s eklektikus — kifejezett platonista reminiscenciákat, a stoikusok és Cicero etikáját is integráló — filozófiájának középpontjába állítja. Hiszen „carere monumentis Aristotelis non possumus”. „Melanchthon hűvös, populáris filozófiát ír. Az ember maga akar benne megnyilatkozni, ez a legnagyobb ellentét az élettelen, száraz skolasztikával szemben” — írja Hegel⁴⁵, s amire utal, az a megismerés melanchthoni alapelveiből is olvasható: ez alapelvek részint az ész apriori — a benne foglalt törvény — tételei, részint pedig az általános emberi tapasztalat tényei. A filozófia — „methodus et forma orationis” — központi, egységalkotó kategóriáját a „lumen naturale”-ban találja meg, mely az eljövendő évszázad emberi szabadságra és egyenlőségre alapozott világképének döntő filozófiai argumentuma lesz.⁴⁶

⁴¹ CR XI. 1001. l.

⁴² E témához ld. Klaus Scholder: *Ursprünge und Probleme der Bibelkritik im 17. Jahrhundert*. München, 1966.

⁴³ CR XI. 58.

⁴⁴ Vö. Menke—Glückert: i. m.

⁴⁵ G. W. J. Hegel: *Előadások a filozófia történetéről*. 3. köt. Bp., 1960. 160. l.

⁴⁶ Vö. W. Dilthey: *Das natürliche System der Geisteswissenschaften im 17. Jahrhundert*. In.: „Diltheys Gesammelten Schriften.” Leipzig—Berlin, 1929. II. köt. 162. 171. l.

„A középkori egyházi szellemhez viszonyítva a magasabb képzési mód emancipációja, ennek modern, humanista szellemmel történt átítatása, valamint összforrásztása az új keresztény életprincipiummal: ez az ő te jesítménye” — írja H. Leser⁴⁷ — joggal. Melanchthon a tudomány és képzés skolasztikus egyházi formáját a filológiai-biblikus-teológiai formán keresztül — tanítványai s hívei egy jelentékeny csoportjának törekvéseivel — a tisztán világi formához vezette. A német szellemi életben az ő arisztotelianus protestantizmusa az a filozófiai közvetítő láncszem, amely az antik morálfilozófiai hagyományt, a humanizmus emberközpontúságát, a német reformáció világképét a XVII. és XVIII. század racionalizmusával összeköti.

A XVI. század, a reneszánsz és a humanizmus a polgárság harcának „még csupán ideológiai előjátéka, és a reformáció is csak politikai és ideológiai első felvonása. A döntő közdelem — Európának nyugati részében — a XVII. században következik: -l”, mely század Bruno megégetésétől Pierre Bayle Szótárának megjelenéséig tart: „a tudománynak való hadüzenettől a felvilágosodás hajnaláig.”⁴⁸ Philipp Melanchthon semmiképp sem lehetett részese e harcnak; a *felvilágosodás* — német viszonylatban is — részint már a XVII., de inkább a XVIII. századot fogja át; a magyar szakirodalomban kevéssé elterjedt „Frühaufklärung” etapjába sem sorolható⁴⁹; alakját s munkásságát nem lehet a felvilágosodással, vagy annak közvetlen előzményeivel tárgyalni. Mégis, erőszakolt apologetika nélkül — nem a *felvilágosodás* terminus elméleti tartalmát értve alatta — a *felvilágosult*, béklyóitól megszabadulni kezdő gondolkozást készíti elő korántsem homogén, ellentmondásos, de a közép-kelet-európai német nyelvterületen ellenzéki, nyugat-európai szimpátiát jelző recepciójával. Racionális teológiai és filozófiai törekvéseit befogadta a német felvilágosodás is: Leibniz teodicea-tana tudatosan Melanchthonhoz kötődik, s a wolffii filozófia is az ő alapvetésén nyugszik.

Melanchthon új távlatokat segített nyitni a gondolkozás előtt, megszabadítva azt a skolasztika szorításától, a fogalmak terméketlen halmazától, illetve a terméketlen fogalmak halmazától; ahogyan W. Dilthey mondja: „a középkor egész porától”.⁵⁰ Erasmusi ihletésű univerzális teizmusának alap gondolata egyrészt a „lumen naturale”, másrészt a minden területen oly igen akart egység előfeltétele, a „consensus gentium”. Ebből az alapvetésből indul ki a XVIII. század deizmusa, egy általános, Istent a ratióval összeegyeztetni törekvő filozófia, amelynek sem kinyilatkoztatásokra, sem dogmákra nem volt többé szüksége.

Philipp Melanchthon utolsó éveit megkeserítette a „rabies theologiae”, üldöztek az ortodox lutheránusok. 1560. április 19-én halt meg, évszázadokra sugárzó örökséget hátrahagyva. És noha igaz, hogy munkásságának és hatástörténetének értékelése inkább a szaktudósok, az irodalom, a művelődés, a vallás terrénuma, mintsem a filozófiáé, — kora közgondolkodását meghatározó szerepére, rendkívül széles hatástörténetére, a humanizmus és a reformáció szintézisét célzó embereszményére, a polgári érdekeket segítő racionális törekvéseire tekintve nem hiányoz-

⁴⁷ H. Leser: *Das pädagogische Problem*. München und Berlin, 1925. I. köt. 155. l.

⁴⁸ Mátrai László: *Az anyag szerkezetének atomista felfogása a XVII. századi magyarországi filozófiában*. In: „Gondolat és szabadság.” Bp., 1961. 185. l.

⁴⁹ Ld. Eduard Winter: *Frühaufklärung*. Berlin, 1966. — A szerző a XVI—XVII. század fordulójának Wittenbergjéről szólva említi csak meg Melanchthont: „Diese Universität war nicht nur Mittelpunkt der lutherischen Orthodoxie, sondern hier hatte, vor allem unter Melanchthon, der europäische Humanismus eine Lehr- und Wirkungsstätte gefunden.” I. m. 56. l.

⁵⁰ W. Dilthey: i. m. 187. l.

hat filozófiatörténetünk ítélete sem. Az igazi, „az új Melanchthon-kép nincs még megrajzolva”⁵¹, de — filozófiatörténeti kutatások segítségével — meg kell rajzolnunk. És szándékunk szerint ennek igényét szerettük volna itt felébreszteni.

Péter Ötvös

ADDITIONAL MATERIAL ON THE HISTORY OF THE EARLY ENLIGHTENED THINKING. SKETCH OF PHILIPP MELANCHTHON

With this work the author would like to contribute to the Melanchthon-picture in the history of Marxist philosophy, presenting some relations little discussed in Hungarian literature. Our real starting-point, not mentioned here, is the very important part of Philipp Melanchthon's effect in the contemporary German and Hungarian social life, the function of "philipism" in the next century after the death of the "master" (1560) in the ideological, political and cultural struggle of Middle and East Europe. This examination inevitably requires the knowledge of the original ideas; we try to recall Melanchthon's own words and so to give an illustration of the intellectual inspriation of his pupils' and followers's rational, civil social ideas.

Before the presentation of the years spent in Wittenberg this work touches upon experiences which determined Melanchthon's intellectual progress, describes in outline the peculiarities of German humanism, and mentions some of its outstanding figures.

Melanchthon arrives in Wittenberg as a Humanist and, accepting the initial programme of Reformation, works hard for the synthesis with Christian humanism; his relation is expected to be he Renaissance of Christianity. But he soon leaves the influence of Luther's God-experience: he realizes the moral indifference among the rulers' efforts, Luther-Reformation and the revolutionary theory of the masses, and to conciliate the fighting of classes he gives man and society a meaning where thinking gets rid of severity of both scholasticism and Lutheran orthodoxy and Calvinism. In the German intellectual life Melanchthon's Aristotelian is the link which connects the ancient moral philosophical tradition, the "human-centred" theory of Humanism and the world concept of Reformation with the rationalism in the 17—18th century. With this work (even if it is so contradictory and limited to the German-speaking world or at best to East-Middle Europe), he opens up new vistas for free thinking and in this connection he deserves attention in philosophical research.

Петер Эмсеи

МАТЕРИАЛЫ К ПРЕДЫСТОРИИ ЭПОХИ ПРОСВЕЩЕНИЯ. ОЧЕРК О ФИЛИППЕ МЕЛАНХТОНЕ

Подчёркивая некоторые, в отечественной философской литературе ещё недостаточно освещённые взаимозависимости, автор статьи хотел бы внести свой вклад в формирование более обстоятельной точки зрения на место Меланхтона в истории марксистской философии. Отправной точкой для этой работы (хотя в статье мы об этом и не говорили подробно) послужило то выдающееся влияние, которое было оказано Филиппом Меланхтоном на жизнь немецкого и венгерского общества того времени, та роль, которую играл «филиппизм» в эпоху после его смерти (1560 г.) в идеологической, политической и культурной борьбе Средней и Восточной Европы. Исследование этого вопроса необходимым образом выдвигает потребность найти те источники, из которых родились идеи, потребность показать идейную инспирацию рациональных, буржуазных общественных идей учеников и последователей Меланхтона с помощью слов самого учителя.

Перед тем, как писать о его виттенбергских годах мы стараемся показать те факторы, которые повлияли на формирование идей Меланхтона: в статье мы говорили об особенностях немецкого гуманизма и некоторых его выдающихся представителях. Меланхтон приезжает в Виттенберг как гуманист и, принимая первоначальную программу реформатства, старается синтезировать её с христианским гуманизмом, ожидая от этого возрождение христианства.

⁵¹ *Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft.* Tübingen, IV. köt. 1960. 842. l.

Однако иррациональное богоучение Лютера для него скоро становится чуждым: осознавая моральное несоответствие, существующее между княжескими стремлениями, реформацией Лютера, а также революционной идеологией народных масс, он склоняется в сторону такого понимания человека и общества, которое, намереваясь примирить классовые противоречия, переступает за рамки мышления, начертанные схоластикой, лютеранской ортодоксией и жёстким кальвинизмом. Аристотелианский протестантизм Меланхтона в немецкой культурной жизни является той философской цепью, которая связывает традиции античной моральной философии, человекоцентричность гуманизма и реформацию с рационализмом 17—18. веков. Своим творчеством, — хотя оно и не без противоречий, и ограничивается лишь немецкой языковой территорией, в лучшем случае территорией Восточной и Средней Европы — он открыл пути перед свободомыслием, и в этом отношении он завлуживает внимания исследователей — философов.

CROCE ESZTÉTIKÁJÁNAK MŰVÉSZETI ESZMÉNYE*

Kortársai között nem csupán az különbözteti meg Crocét, hogy szintetikus összefoglalást nyújtó esztéta, sőt filozófiai rendszerbe ágyazva dolgoz ki egyéni színezetű esztétikai koncepciót, hanem legalább annyira az az imponáló sokoldalúság is, amivel az esztétikát szinte *minden lehetséges formában* műveli. Esztéta a filozófia elvont szintjén: szintéziseket érlel és fogalmaz, hosszú pályája során többet is (*Esztétika* — 1902, *Esztétikai breviárium* — 1913, *Esztétika dióhéjban* — 1928, *A költészet* — 1936). Ezeket rész-összefoglalásoknak tekinthető tanulmányokban készíti elő, vagy polemizáló és interpretáló írásokkal támogatja utólag; öt kötetnyi anyaguk akár egy szerényebb életműnek is beillene. Az ilyen cikkek nagyrészt széles skálán vibráló irodalomtörténeti stúdiumok tanulságainak gyorsan végbemenő kikristályosodásai; s hogy a rendszeresen végzett kutatások nem csupán az elméletet megalapozni hivatott adatgyűjtések, hanem az ilyen irányú informálódás mellett a felnövő új polgári nemzet ideológiai formálásának céltudatos eszközei is, azt egyértelműen dokumentálja az olasz irodalom történetének tőle származó tizenhat kötetnyi mozaikhalmaza és a világirodalom több nagy alkotójára, illetve korszakára tett kitekintése. Saját korának művészetét, főleg olasz szépirodalmát az elvei alapján mindig határozottan ítélő, de a valóban kiemelkedő tehetségek esetében jól álcázott kompromisszumokra is hajlandó kritikusként igyekszik irányítani (legjobb tükre a *La letteratura della nuova Italia* hat kötete). Ízlésnevelő törekvéseinek energikuságát mutatja a *La Critica* négy évtizeden keresztül való, a háború és a fasiszmus éveit is folyamatosan megjelenése, személyiségének elvei hatásában is szerepet játszó volta mellett tanúskodik közvetlen tanítványainak még ma is jelentős köre. A művészzel ilyen sokféleképpen foglalkozó Crocét előnyösen kiegészíti a filozófus, a történész és a politikus Croce. Hozzá hasonlóan sokoldalú, a szellemi élet egyéb területeit is művelő nagy esztéta aligha van vele egy időben Lukács Györgyön kívül.¹

A sokoldalú és tevékenységét nagyon tudatosan irányító Croce pályájának hat évtizedén keresztül egyetlen *komplex feladat* elméleti és gyakorlati megoldásán fáradozik: az egykor még haladó polgárság Croce korában már letűnt eszményeinek *újraélesztésén* és *hatékony társadalmi erővé tételén*. A polgárság egy része szerint is *anakronisztikus* vállalkozás ez, de aki ennek nincs tudatában, teljes egészében erre áldozhatja az életét egy olyan országban, amely ugyan a reneszánsz időszakában „az első kapitalista nemzet” volt,² de intenzív polgári fejlődését az élvonalhoz képest

* Részlet egy nagyobb tanulmányból.

¹ Az utóbbi időben többen próbálnak párhuzamot keresni Croce és Lukács között: vö. G. della Volpe: *Critica del gusto*. Milano, (1964³), Feltrinelli. 14, 173. l. — N. Tertulian: *Introduzione all' Estetica di Croce*. In: Rivista di Studi Crociani, 1971. 2. sz. 138—139. l.

² K. Marx—F. Engels: *A Kommunista Párt kiáltványa. Az olasz olvasóhoz*. MEM. 4. köt. 578. l.

mégis több évszázados késéssel kezdte meg. Hazája sajátos helyzetének nem marxista helyzetelemzéséből nőhetnek ki Crocénak — az esztétikában is — olyan ideáljai, amelyeknek nem abszolút megvalósíthatatlanságuk, hanem a valaha mások által nem egészen jól, illetve az olaszok által még sehogy meg nem valósított voltak a szembetűnő. A polgári szemlélet keretei között megmaradtak számára az imperializmus előretörésének legfontosabb következményei (világháborúk, fasizmus, művészeti „izmus”-ok stb.) legalább annyira megerősítik ezen ideálok és megvalósítási törekvéseik jogosultságát, mint amennyire kétségeket támasztanak a bennük rejlő lehetőségek realitása iránt. Életformáját tekintve szorosan a polgársághoz, sőt származását tekintve az arisztokráciához kapcsolódó Croce nem tud leszámolni illuzórikus eszményeivel; elvontságuk helyett erkölcsi emelkedettségüket, anakronizmusuk helyett hiányukat veszi csak tudomásul, és így nem kíméli a megvalósításukra irányuló fáradtságot.

Az ebből emelkedő *korlátok között* váltogatja és formálja egymást munkásságában az elmélet és a gyakorlat. Egyéniségének és tevékenységének, programjának és elméletének erre a találkozására utalva írja a hetvenesztendős Crocét méltatva Karl Vossler: „Mármost — abban a hitben, hogy az ő szellemét követjük — egyetlen konkrét és objektív kérdést teszünk fel, és válaszolunk rá maximális rövidséggel: azt, hogy filozófiájának mely területén jön létre a dialektika és a jellem összefüggése és egysége? Én ezt az emberi szellem elméleti és gyakorlati aktivitásának különbségére és kölcsönhatására helyezném, arra a küszöbre, ahol ezek elkülönülnek és újra találkoznak: oda, ahol az elmélet a gyakorlat által és épp általa lesz gazdagabbá, s válik ismét — az előbbinél jelentősebb — elméletté, és ahol másrészt a teoretizált gyakorlat még gyakorlatibbá lesz. Más szavakkal: épp maga az elmélet és a gyakorlat szembenállása a dialektika, mert csak átalakulásuk folyamatában lehet és kell feltárni, minden egyes esetben, e két momentum igazi lényegét.”³ Általában ugyan nem egészen, de Crocéra vonatkoztatva majdnem teljesen helytálló ez a megállapítás: az ő elmélete valóban olyan, hogy benne — a saját maga programjának is tartott „adequatio praxeos et intellectus” jegyében (US, 55.)^{**} — a gyakorlatot megillető primátus nélkül, lényegileg dualisztikus módon kellene átmennie egymásba az elméletnek és a gyakorlatnak. De többnyire mégsem ez történik, vagyis elméleti tevékenységét nem az a gyakorlat inspirálja, amit ő tart gyakorlatnak, hanem az általa elemzett írók művészeti gyakorlata, valamint az ő saját „elméleti” gyakorlata (amit többnyire rosszul reflektál). A *végeredmény* azonban mégis az — s ezt Engels kifejezésének analógiájára a „materializmus diadalá”-nak nevezhetnénk —, hogy egészében véve *a gyakorlat uralkodik az elméleten*. Egész filozófiáját — annak profilját, méreteit, módosulásait — közvetlenül gyakorlati törekvéseinek megfelelően hozza létre.

A gyakorlati törekvések erővonalai határozzák meg *esztétikai ideálját*, illetve annak megvalósítása irányába tett lépéseit is. Mint minden jelentős esztétának, neki is meghatározott művészeti korszakokra orientált esztétikai koncepciója van, pontosan körülhatárolt ideállal. Csakhogy míg ez a legnagyobbaknál saját koruk haladó művészete (Arisztotelész esetében az antik tragédia, Hegelnél a német klasszika), Croce kénytelen a távolabbi múlthoz fordulni, a klasszicizmusig, sőt a reneszánszig visszanyúlni (Dante, Shakespeare, Goethe), hogy olyan művészetet találjon,

³ K. Vossler: *Dialettica e carattere*. In: „L' opera filosofica, storica e letteraria di Benedetto Croce.” [A cura di E. Cione e F. Laterza.] Bari, 1942, Laterza. 26. l.

^{**} A Croce műveiből vett idézetek forrásaira a szövegben történik utalás. Az idézet utáni zárójelben található betűk a művek rövidítései, az arab (néha római) számok pedig a lapszámok. A rövidítések jegyzéke a cikk utáni függelékben található.

amely dinamikusságában is harmonikus, sokféleségében is szervesen egységes, társadalmi hatásaiban is pozitív, s mint ilyen, eszménnyé emelhető. Nem jut el annak belátásáig, hogy a társadalom fejlődésének nem minden szakaszában képezheti az esztétikai ideál centrumát a szépség, és hogy a XX. században még a polgárság szükségleteit is csak olyan esztétika elégítheti ki, amelynek alapján nem csupán Goethét és Thomas Mann-t, hanem Kafkát, Picassót és Bartókot is meg lehet érteni, s értékének megfelelő helyre lehet tenni.⁴ (Nagyon szépen vall a felzaklató művészet korszerűségéről és értékéről Illyés Gyula *Bartók* c. verse.)

1. Az esztétikai elmélet művészetformáló funkciója

Croce irodalomkritikusként kezdi pályafutását, és élete egyetlen periódusában sem akar egyedül filozófiai szinten mozgó esztéta lenni. Mint rendszer felvázolására vállalkozó gondolkodó is szembekerül a túlzottan spekulatív, „metafizikus” filozófiákkal, és erre az oppozícióra legközvetlenebbül az készíti, hogy nem tudja belőlük kihámozni (különösen ha érdemben nincsenek is bennük ilyenek) a valóság megértéséhez szükséges módszertani elveket, éppen ezért nagyon hiányolja heurisztikus értéküket. Másféle, tulajdonképpen gyakorlatibb filozófia jogosultságát és szükségességét hirdeti, amit egy helyen — a filozófiai rangra emelt történetírásra vonatkozóan — így fogalmaz meg: „A filozófia, az új viszonyok következtében, amelyek közé került, szükségszerűen nem lehet más, mint a történetírás metodológiai momentuma: a történelmi ítéletek konstitutív kategóriáinak vagy pedig a történelmi interpretáció irányító fogalmainak megvilágítása.” (S, 136.) A filozófiai elmélet filozófiai módszertanná alakulásának imperatívuszát az esztétikára nézve is kimondja: „...látható, hogy az esztétika és az egész filozófia mindig létezik és nem létezik soha, vagyis *él*, és hogy a problémák, jóllehet mindig megoldódnak, de mindegyik megoldott más megoldandókat szül.” (NSE, 108—109.) Saját tapasztalataiból tanulja meg elég fiatalon az esztéta Croce, hogy az újramegoldások szükségességét, az esztétika „aesthetica perennis”-ként való létezését nem utolsósorban a művészet dinamikája követeli meg.

Szerinte az esztétikának a legelvontabb változatában is „*mozgó esztétiká*”-nak kell lennie. Tanúsítja ezt egész életműve, de félreérthetetlen vallomást is tesz róla a *Critic*-ban végzett munkásságának egy szakaszát értékelve Luigi Ambrosinihez 1908. október 11-én intézett és a *Marzocco*-ban közreadott nyílt levelében: „Az én kritikám a filozófiám, akció közben; és az egyes írók, akikről beszélek, számomra megannyi egyedi elméleti és gyakorlati tapasztalás.” (PS, I. 279.) Ez a program nemcsak az esztétika elvontabb, illetve gyakorlatba oldódó, konkrétabb művelésének nagyfokú összehangolását követeli meg, hanem magának a filozófiai szinthez tartozó esztétikai területnek sokrétű, más elméleti területekkel érintkező komplex kidolgozását is. Elsősorban erre utalva állapítja meg Luigi Stefanini, hogy Croce tulajdonképpen filozófiájának egészét szintetizálta az esztétikában, s ezért esztétikai elmélete mintegy a „szintézisek szintézise”.⁵

Ilyen típusú esztétikai elmélet birtokában nem alaptalanul vállalkozik az egyébként is kifinomult problémaérzékenységgel rendelkező Croce a *közelmúlt nagy*

⁴ Az esztétikai ideál jellegéről, a művészettel és a társadalmi fejlődéssel való kapcsolatáról vö. Szigeti József: *Bevezetés a marxista—leninista esztétikába*. Bp., 1974², Kossuth K. 22. l. —L. N. Sztolovics: *A szép kategóriája és a társadalmi eszmény*. (Ford.: Újhelyi Gabriella.) [Bp.], 1974, Gondolat K. 10—16. l.

⁵ L. Stefanini: *L' estetica di Benedetto Croce*. In: Studium, 1953. 1. sz. 24. l.

átértékelő vizsgálatára, s ennek során eszményeinek tisztázására, majd pedig azok megvalósítására. Így ír róla Ambrosininek: "...célul tűztem ki a modern olasz irodalom általános képének megrajzolását, és — egyáltalán nem gondolva arra, hogy kimerítsem a kritika századunk műveire való alkalmazásának feladatát — csupán arra akartam azt használni, hogy nagy vonalaiban megismerjem és megismertessem a mi közeli múltunkat, hogy aztán meg tudjuk alapozni a jövő kívánatos átalakítását. Meg akartam világítani a legváltozatosabb és legkülönbözőbb szellemi mozgalmakat; igazságot szolgáltatni a homályban maradt neveknek; helyükre tenni, amennyire tudtam, a szellemi példaképeket. Természetesen nekem is megvannak az egyes írókról a magam impressziói, de az impressziókból elméleti tanulságot akarok kihámozni. Minden individuum kapcsán igyekszem egy általános kérdést megoldani. Ebben van — szabad legyen ezt mondanom — a jelentősége és értéke az én kritikámnak." (PS, I. 280.) Ezt a törekvést már nemcsak mint célkitűzést, hanem mint annak megvalósulását nyugtázza évtizedek múlva a kritikus Crocét méltató Luigi Russo: „Egy kritikai cikk mindig összekapcsolódik egy 'dióhéj' formájú irodalomtörténettel...”⁶ A kritikájával és programjával egyaránt funkcionáló esztétika jelentőségét tovább fokozza az a méreteit tekintve mindenképpen grandiózus vállalkozás, amely révén Croce Itália egész szellemi életét meg akarja újítani, főleg a klasszicizáló művészet, az idealista filozófia és a liberális politika felújításával. Az Ambrosinihoz intézett levél évében publikált másik programadó írásában, *A filozófia újraéléde és az olasz kultúra c.* cikkében a filozófia totalitás elvének fontosságát emeli ki, és elméletileg jól megalapozott aktív fellépést sürget a kultúra megújítása terén. Az eredmény biztosítékát a cselekvés kellő átgondoltságában, a szellem különböző területein végzett munka összehangolásában és összefogásában látja, éppen ezért hangsúlyozza, hogy „a filozófia azzal szolgálja a gyakorlatot, hogy filozófia marad, sőt filozófiaként igyekszik tökéletesebbé válni, mert a tudomány (mint azt Leibniz nagyon jól mondotta) *mennél gondolatibb, annál gyakorlatibb*”. (CVM, 19.)

A jövő alakulását kell tehát szolgálnia a művészeti élet területén is minden történeti értékelésnek és kritikai mérlegelésnek, így a legelvontabb formájú kritikának, azaz a *legteoretikusabb esztétikának* is. Erről a pozitív kifejtésekben rejlő eszménynél is kifejezettebben a *polemikus* részek tanúskodnak, amelyek szinte mindig túlsúlyba kerülnek Croce írásaiban. Teljesen helytálló Katherine E. Gilbert némi ironiát is tartalmazó megállapítása: „Croce egyfelől élesen szemben állt egyes régebbi nézetekkel, s a művészet sajátos lényegét elválasztotta a tőle idegen, zavaró fogalmaktól, másfelől megalkotta a költői képzelet pozitív koncepcióját. Így végül sikerült a más tudományoktól elkülönült esztétikát mintegy 'dióhéjban' összefoglalnia.”⁷ De még a látszólag nem vitatkozó részeket is az oppozíció jellemzi vagy legalábbis az oppozícióval felérő különállás, mert Croce felfogása annyira eltér kora minden művészetelméleti és -történeti elgondolásától. Az a típusú művészet, amit véd, és amit eszménnyé akar emelni, egy korábbi fejlődési fok művészete, amit legfeljebb másodlagos tendenciaként lehet újra feltámasztani, ezért képviselik kevesen a jelenben, illetve utalnak léteire több esetben „homályban maradt nevek”.

Ahogy filozófiája egészében, úgy esztétikájában is (amely bölcsője a filozófiai koncepció egészének) két oldalról igyekszik elhatárolni felfogását Croce: a túláltalánosító *racionalizmustól* és a tényekbe ragadó *empirizmustól*. Esztétikatörténeti

⁶ L. Russo: *La critica letteraria contemporanea. [Parte] I. Carducci e Croce.* Bari, 1942, Laterza. 175. l.

⁷ K. E. Gilbert—H. Kuhn: *Az esztétika története.* (Ford.: Nyilas Vera és Székely Andorné.) [Bp.], 1966, Gondolat K. 441. l.

közhely ma már, hogy a pályakezdő Croce a pozitivizmus ellen, a miszticizmus ellen, a kísérleti pszichológia túlzásai stb. ellen emeli fel szavát; olyan tudományos törekvések ellen tehát, amelyek mintegy a lényegükénél fogva szélsőségesek, vagy legalábbis maximálisan alkalmasak arra, hogy valamilyen szélsőség felé gyors ütemben deformálódjanak.⁸ Ez természetesen mind igaz, de korántsem a teljes igazság. Croce ugyanis nem csupán önkritikusa — egyébként éber és szellemes önkritikusa — az arisztokratizmusba hajló polgári gondolkodásnak, de egyben kritikusa a *marxizmusnak* is. A marxizmust mind tudományos elméletként, mind politikai koncepcióként támadó *Történelmi materializmus és marxista gazdaságtan* c. tanulmánygyűjteménye aligha hagy kétséget afelől, hogy végső soron nem gnoszeológiai indítékok nyomán lép fel a kiválasztott ellenfelekkel szemben, hanem osztályszempontok által sugallt eszményeiből kiindulva. Ebből következően aztán nemcsak a marxizmust tekinti ellenfelének, hanem a *polgárság bizonyos haladó hagyományait* is: néhány múltbeli és nemegy olyan korabeli polgári törekvést, amely ugyan rejtetten és felemás módon, de tartalmaz progresszív mozzanatokot.

Két síkon folytatja a harcot Croce a művészet általa elképzelt eszmei tisztaságáért: az *elméleti esztétikában*, illetve a *művészettörténetben és a művészeti kritikában*. Mindkét síkon a legnagyobb körültekintéssel tartja számon a stratégiai, valamint a fontosabb taktikai feladatokat. A vállalt feladatok megoldásának aránya és üteme eléggé bonyolult képet mutat, de az az alapvető tendencia mégis kiolvasható, hogy noha a mindenkor legveszélyesebb ellenfelek kiválasztásakor elsősorban a történelmileg kialakult situáció szabja meg döntéseit, nem mellékes saját eszmei fejlettsége, az a másodlagos tényező sem — és erre leghatározottabban Emilio Agazzi hívja fel a figyelmet —, hogy gondolkodásának immanens fejlődése következtében is más-más érzékenységgel reagál a közben alig változott problémákra Croce fiatalabb, illetve érettebb korában.⁹ Indulásokor általában még — noha aktív irodalomkritikus — inkább áttételesebb formában kezeli, elsősorban *tudományelméleti* (esetleg tudománytörténeti) szempontból veti fel a problémákat, s ezen a szinten megoldásuk során is alig jut túl; később jóval gyakorlatibb megközelítés alapján és komplexebb módon vet fel és old meg — még a filozófia szintjén is — a szellemi élettel, nem utolsósorban a *művészettel közvetlenül is kapcsolatos* kérdéseket. Ez korántsem az elmélet eliminálását jelenti, hanem kizárólag azt, hogy elmélete gyakorlatibbá válik, jobban a problémák mélyére lát, többet észrevesz a bennük rejlő társadalmi tartalmakból.

A *filozófiai-tudományelméleti megközelítés* előtérben állásának periódusában válik a legjobban világossá számára nemcsak az ideológiáknak, hanem a művészeteknek is a dialektikával és a materializmussal összefüggő problematikussága. A racionalizmusban a már stabilitást igénylő polgárság szempontjából *veszélyessé is tehető dialektikát* vesz észre, az empirizmusban pedig a *materializmus lehetőségét*. Ezért lát mint esztéta legyőzendő ellenfelet a kísérleti pszichológiában és a szociológiában, különösen az utóbbiban. Félreérthetetlenül kimondja: „Az irodalom — amely ellen fellépek — se nem az eruditív vagy biografikus, se nem a retorikus vagy akadémikus (amelyet csupán a hozzá nem értők képzelhetnek még élőnek a tudomány világában), hanem valójában a *szociológikus*, vagy másként kifejezve esztétikán kívüli [extraestetica] irodalom — és művészettörténet-írás ellen.” (NSE, 164.) A szo-

⁸ R. Garbari: *Genesi e svolgimento delle prime tesi estetiche di B. Croce*. Firenze, (1949), Fussi. 10—11. l. — F. Focher: *Profilo dell' opera di Benedetto Croce*. Cremona, 1963, Mangiarotti. 21—22. l. — M. Abbate: *La filosofia di Benedetto Croce e la crisi della società italiana*. ([Torino, 1967], Einaudi. 115—127. l. — K. E. Lönne: *Benedetto Croce als Kritiker seiner Zeit*. Tübingen, 1967, M. Niemeyer. 16, 35. l.

⁹ E. Agazzi: *Il giovane Croce e il marxismo*. Torino, (1962, Einaudi). 553—554, 580. l.

ciológiában több kivetnivalót is talál. Az egyik a szociológia közismerten materialista — esetleg csak vulgármaterialista — tartalma. „A szociológia — írja —, történelmi jelentésben felfogva, vagyis mint a tényleges jelenkori szociológiai mozgalom, nem más, mint *pozitívizmus*: pozitívizmus, amely tényekké és cselekedetkékké változtatja az embert, úgy tárgyalja az erkölcsöt és a jogot, mint állattant és kémiaát. Ami a pozitívizmust illeti, tagadása az a szabadságnak a determinizmus által, a célszerűségnek a mechanizmus által, igénylése a materializmusnak, többé vagy kevésbé következetesen, többé vagy kevésbé burkoltan. Ilyen a szociológia történelmi létrejöttét (Comte) és éltető szellemét tekintve; és ez az az ok, amiért mindenki, akinek erőteljes idealista szelleme van, szembeszáll vele, és érzi a szembeszállás szükségességét a modern szociológia előfeltevéseivel, módszerével, végkövetkeztetéseivel, s végezetül, mondhatnám, a stílusával.” (PS, I, 377.) A pozitívizmus hibáit Croce szemében tovább tetézi az, hogy a materializmus mellett még a demokráciával is mutat bizonyos affinitást, a demokrácia pedig átmenet lehet a szocializmushoz. Személyes élményeit felidézve így ír erről: „...az olasz demokrácia, nem tudni miért (hacsak nem népszerűség-hajhászásból, ami elkerülhetetlen betegsége minden demokráciának) pozitívista volt; és az én gyomrom nem tudta megemészteni mindaddig, amíg nem fűszereződött némileg a marxista szocializmus által, amely viszont — ma már köztudott — a klasszikus német filozófiától részegült meg. Egyes olasz demokraták pozitívista frazeológiája még ma is fellelkesíti bennem a konzervatívot.” (CVM, 45.) A demokráciával szemben nem a felébresztett, hanem a mindig is nagyon éber konzervatív gondolkodónak és politikusnak vannak ellenvetései, illetve nagyon egyértelműen indokolt tanácsai arra vonatkozóan, hogy „ne sokat aggódjanak Demokrácia úrnő és Szocializmus úr miatt, akiket épp oly nehéz meghatározni eszmeként, mint amilyen nehéz — ahogyan ez kitűnik — megszemélyesülten fellelni a jelenlegi olasz életben...” (CVM, 197—198.)

Croce olyan filozófiai szinten álló, konzervatív liberalizmusával harmonizáló, világnézetileg a materializmusnak még a nyomaitól is mentes esztétika kidolgozásán fáradozik, amely általános és hatékony kritikája lehetne az ő ideáljaival nem egyező művészeti megnyilvánulásoknak, illetve ezen ideálok elfogadása irányában orientálná a közönséget. Az ilyen esztétika nemcsak más tudományágak közbeiktatásával képes hatni a művészeti életre, hanem közvetlenül is, hiszen — kezdetben legalábbis úgy véli Croce — a közönség ízlésének formálása nagyon egyszerű. „Az ízlés nem formálódik, de felébred” — írja. „Mintegy azt mondhatnám, hogy az ízlést nevelni annyi, mint nevelni a figyelmet.” (I, 36.) Az ízlés ilyenfajta nevelését főleg azért tartja lehetségesnek, mert nem széles tömegeket, hanem az uralkodó osztályok egy részét, viszonylag szűk körét szeretné műértőként befolyása alatt tartani. Carducci értékelése kapcsán így vall erről: „A költői szépség, akárcsak a filozófiai igazság, szilárd marad, akár kevesen, akár sokan veszik észre; és alapjában véve ott, ahol sokan vannak is a csodálók és a dicsérők, mindig kevesen vannak a hozzáértők, akik egyedül jogosultak csodálni és dicsérni, s a hozzáértők között szeretne forogni az én értekezésem.” (PNP, 335.) Természetesen minél érettebbé válik, minél sokoldalúbbá fejlődik Croce, annál jobban belátja — és ezt jogosan hangsúlyozza Jean Lameere —, hogy az esztétika mellett szükség van mind a *történeti* feldolgozásra, mind a művészeti *kritikára*, csak éppen általános elvi alapon művelve őket, s nem kizárólag az ízlés spontaneitására hagyatkozva.¹⁰ Az ízlésnevelésre hivatott esztétikának ilyen formában való gyakorlativá tétele képes csökkenteni valamennyit a közönség- és művészetformálás spontaneitásán és szubjektívizmusán, de nem küszö-

¹⁰ J. Lameere: *L' esthétique de Benedetto Croce*. Paris, 1936, J. Vrin. 278. l.

böli ki teljesen, mert — ha nyíltan be nem vallva, sőt nagyrészt nem is tudva — lényege szerint a spontaneitásra épül. Nyilván ilyen jellegű megalapozottsága miatt — és természetesen egyszerűsége meg közvetlenül pragmatikus igényei miatt is — látta olyannak ezt az esztétikát Eugenio Montale, amely úgy veti fel a költészet lényegének problémáját, hogy az az egyszerű embert is érdekelné tudja.¹¹ Croce pedantéria nélküli egyszerűsége, józan észre támaszkodó okfejtése — amit Gramsci az egész filozófiájára vonatkozóan kiemel — nem valamiféle akaratlanul is érvényesülő demokratizmus következménye, amely hallgatólagosan szemben áll ízlése arisztokratizmusával, hanem nagyrészt éppen eszméibe vetett hite biztonságának egyik kisugárzása.¹²

Crocét egyébként nem esztétikájának hatás-mechanizmusa érdekli elsősorban, hanem maga az *elérendő hatás*. Ez a célul kitűzött hatás pedig, aminek elérése nagyrészt tőle függ, s ezért programozható — mint ahogyan az előbbiekből szó esett róla — főleg néhány negatívnak ítélt *művészeti teória*, illetve a vele többé-kevésbé szorosan összefüggő *társadalmi tartalom* visszaszorítása, majd nem sokkal később ezzel egyenrangú, sőt egyre kiemeltebb feladatként az illető elméletekhez tartozó *művészeti törekvések* háttérbe állítása is. Arról a szándékaról, hogy az esztétikai koncepciók bírálását a nekik megfelelő fő művészeti irányzat kritikájával összekapcsolva végezze, tömör összefoglalást ad az *Esztétika* ötödik kiadásához, 1921-ben készült előszó: „Ennek az első értekezésnek a legerősebb részét a kritika képezte, egyrészt a filozófiai, a pszichológiai és a naturalista esztétika minden formájával, másrészt a metafizikus esztétikával szemben, az ezekből kialakított vagy általuk megerősített hamis fogalmaknak a művészetelméletben és kritikában való következetes lerombolásával együtt; velük szemben győzelemre vitte azt az egyszerű koncepciót, amely szerint a művészet kifejezés; kifejezés, feltéve, hogy már nem közvetlen és gyakorlati, hanem elméleti, vagyis *intuício*. Ezen a világosan rögzített koncepción — amelyet nem volt semmi okom elhagyni, mert szilárdnak és hajlékonynak mutatkozott számomra — azóta sem szüntem meg dolgozni, hogy egzaktabb módon meghatározzam; és a két fő változás, amit végeztem rajta: 1. a tiszta *intuício lírai jellegének* kimutatása (1908), 2. *univerzális* vagy *kozmosz* jellegének kimutatása (1918). Azt mondhatnók, hogy az első a hamis művészet minden olyan válfaja ellen irányul, amely utánzó vagy realista, és a második a nem kevésbé hamis, a zabolátlanul ömlengő, szenvedélyes vagy romantikusnak mondott művészet ellen. Természetesen az első és a második tan kezdetei vagy csírái megvoltak ebben a könyvben, de nem nagyobb mértékben, mint csírák és kezdetek.” (E, VII—VIII.) Alfredo Parente szerint Crocénak a művészet líraiságára és kozmikuságára vonatkozó felfedezése után volt még egy újabb esztétikai felismerése: az ellentétes irányú, háborgó érzelmek szintetikus és kontemplatív egysége az organikus műalkotásban.¹³

Amikor már nem a filozófia és a tudományelmélet, hanem a *művészet* síkján jelöli meg ellenfeleit, illetve közvetlenül nevezi meg művészeti eszményét — ami egyre többet foglalkoztatja az elvi alapozás éveit után —, a hagyományos, de átértelmezett művészettörténeti terminusokat felhasználva egyrészt *romantikáról* és *realizmusról*, másrészt *klasszikus művészetről* beszél. Rendkívül fontosnak tartja e három alapvető irányzat kritikai elemzését, mert tisztában van a művészet sokirányú társadalom-

¹¹ E. Montale: *L' estetica e la critica*. In: V. De Caprariis — E. Montale—L. Valiani: „Benedetto Croce.” Milano, 1963, Comunità. 40. l.

¹² A. Gramsci: *Levelek a börtönből*. (Szerk.: Komját Irén.) [Bp.], 1974. Kossuth K. 263—264. l.

¹³ A. Parente: *La terza scoperta dell' estetica crociana. Dialettica delle passioni e suo superamento nell' arte*. In: „Benedetto Croce.” A cura di F. Flora. Milano, [1953], Malfasi. 25—105. l.

formáló hatásával, s ezen belül nagyon jól tudja azt is, hogy esztétikai hatás híján minden más kívánt hatás elmarad; „A művészet nevelő, amennyiben művészet, de nem az, amennyiben nevelő művészet, mert ebben az esetben semmi, és a semmi nem nevelhet.” (CVM, 169.) Márpedig Croce Olaszországban a risorgimento, Európában a liberalizmus szellemében szeretne nevelni, amihez szerinte — nem úgy, mint másoknál — a művészet csak a sok eszköz egyike, hanem rendszere értelmében nagyonis döntő pont az eszközök rendszerében, hiszen a gyakorlatot mindig megelőzi az elmélet, s a művészet „egész elméleti életünk gyökere, és az a feladata, hogy gyökere legyen, s ne virága vagy gyümölcse; de gyökér nélkül aztán nincs virág és gyümölcs”. (PE, 15.) Ebben az értelemben a művészeti eszmény impliciten az egész társadalmi eszményt magában rejt; így emelkedik a pán-esztéticista Croce gondolatvilágában az egyébként sem mellékes művészeti preferencia lényegében mindennél fontosabb ideológiai és politikai problémává, illetve az ő részéről a klasszicizmus melletti döntés ideológiai és politikai állásfoglalássá. Ahogyan az *Esztétika* a legelvontabb „ars critica” szerepét kapja a romantika és a realizmus elleni harcban, ahhoz hasonlóan lesz az *Esztétika dióhéjban* a klasszicizmus feltámasztását elősegítendő ugyancsak elvont „ars poeticá”-vá: „Az esztétika aktuális problémája a klasszicitás restaurálása és védelme a romantizmussal szemben; a szintetikus, a formai és az elméleti momentumé, amiben a művészet sajátossága rejlik, szemben az affektívval, ami alap a művészetnek ahhoz, hogy feloldja önmagában, s amely napjainkban a művészet ellen fordul, és a helyét igyekszik jogtalanul elhódítani.” (AN, 28.) Nem csoda, ha Gramsci e sorok olvasása közben felteszi a kérdést: „Croce esztétikája kezd normatívvá, kezd „retorikussá” válni?”¹⁴ Az utolsó szintézis, *A költészet* már szétválaszthatatlan egységben tartalmazza a rendszerezést és a normativitást, hiszen a „poesia”, „non poesia”, „antipoesia” alapvető fogalom hármasan belül tulajdonképpen csak a kontradiktórius ellentét fejez ki rendszerezést, a központi „poesia”-hoz viszonyítva csak a „non poesia” az elsődlegesen különbség fogalom; a kontrárius ellentét már értékelve és hierarchizálva viszonyít, a „poesia” és az „antipoesia” olyan ellentét fogalmak, amelyek nem hagynak kétséget a klasszicitás normaként való felfogása felől. A realizmus fogalma mindvégig tisztázatlan marad, s amennyiben nem szélesedik „parttalan”-ná, másik két negatív minősítést kifejező kategóriaként a „l’art pour l’art” és a „tisztá költészet” társul hozzá. Az így kialakított fogalomkörrel az esztétika síkján is ki tudja fejezni Croce a polgári dekadencia, az ismeretelméleti irracionizmus, a fasizmus és a szocializmus minden lényeges művészeti következményével szembeni kisebb-nagyobb mértékű fenntartásait.¹⁵

2. A művészeti eszmény meghatározásának fogalmi apparátusa

A jövő művészete elé tárt eszményt nagyonis múltbeli fogalmak és koncepciók alapján alakítja ki Croce: elsősorban a német klasszika három nagy alakja, Kant, Hegel és Goethe elgondolásait követve, kissé módosítva, de lényegileg meg nem haladva. A kantii és a hegeli motívumok szerepére Edgar F. Carritt még e szemlélet formálódási folyamata során felhívta a figyelmet, s Croce minden kritikai észre-

¹⁴ A. Gramsci: *Letteratura e vita nazionale*. [Torino], 1954⁴, Einaudi. 19. l.

¹⁵ E. Montale: i. m. 44–45. l. — A. Caracciolo: *L’estetica dei B. Croce nel suo svolgimento e nei suoi limiti*. Torino—Genova—Roma, (1948), S. E. I. 75, 81. l. — R. Assunto: *La revisione critica del pensiero crociano e il problema della categoria estetica*. In: „Interpretazioni crociane.” (Convegno crociano, 1963) Bari, 1965, Adriatica. 65–68. l.

vétel nélkül idézi is e megállapítás summáját: „Valószínű, hogy Crocének (a szépség mint egyféle megindultság kifejezése elméletével) fel kellett ismernie Kantnak vagy méginkább magának Hegelnek egyik adósságát. Kant az alapvető problémák gondos tekintetbe vételével elsőként tette világossá, hogy a szépség se nem erkölcsi-ség, se nem érzékiség, és hogy az ízlésnek, amely egyébként szubjektív, megvan a maga tisztasága. És utólráhetetlen éleslátással különböztette meg minden szépség két alkotóelemét, a formát és az anyagot, a kifejezést és az érzelmet; ámbár elkövette azt a hibát, hogy nem úgy tárgyalta őket, mint minden szépség két elemét, hanem mint a szépség két fajtáját, vagy jobban mondva, mint a szó szoros értelmében vett szépséget, ami tiszta forma, míg a fenségest úgy fogta fel, mint ami teljesen forma híján levő érzelem, nem kifejezett és nem megtestesült, hanem lelkünk számára egyedül a formátlan és (mint ő maga mondja) ízléstelen tárgyak által sugalmazott, mint amilyen például a viharos tenger. Neki önmagától is fel kellett volna tárnia, hogy a forma érzelem nélkül üres, és hogy a formában ki nem fejezett érzelem vak.” (CC, III. 43–44.) Carritt ugyan a valóságosnál jóval közelebb hozza Kantot Crocéhez, és nem emeli ki kellően Hegel szerepét, de azt nagyon jól állapítja meg, hogy Croce művészetfelfogása olyan XVIII. századi eredetű koncepcióba ágyazódik, amely a művészi értékeket az érzelmi anyag megformáltságának sikeressége, a mindenképpen szellemi tartalom és az esetleg anyagi forma egységének mértéke alapján állapítja meg. A formálással tartalommal minősülő anyag Hegelnél ugyan már nem érzelmi, de a formálás aleplehetősége három, és a legértékesebb a klasszikus. Végeredményben Croce és a Kanttal korrigált Hegel művészet-rendszerezése — formai szembontból — figyelemre méltó analógiát mutat. Hegel szerint „a szimbolikus művészet a benső jelentésnek és a külső alaknak azt a tökéletes egységét keresi, amelyet a klasszikus a szubsztanciális individualitásnak az érzéki szemlélet számára való ábrázolásában talál meg, és amelyet a romantikus a maga kimagasló szellemiségében túllép”.¹⁶ Croce elméletében a *romantikus* az a kezdeti fok, amelyben az érzelmi anyag még nem kapta meg a kellő formát; a romantikusból kinövő magasabb az a szint, s ez a romantikust megszüntetve megőrző *klasszikus*, amelyik az anyag és a forma totális egységét nyújtja; s végül a „*l'art pour l'art*” és a „*tiszta költészet*” az a harmadik eset, a már visszaesést jelentő fok, ahol a forma túlnőni a tartalmat, üres kombinációvá válik. Mindehhez Goethe elgondolásai két mozzanatot tesznek hozzá kiegészítésként: egyrészt — mint erről bővebben is lesz még szó — a klasszikusnak a történelmi fejlődés egészére való kiterjesztését, másrészt a szimbólum és allegória fogalompárjának a probléma elvi megoldásába történő bevonását. Crocének az a véleménye, hogy „a művészet szimbólum, teljes egészében az” (BE, 25.), mert csak a szimbólum adja az eszme és kép szétválaszthatatlan, intuitív egységét. A szimbólum fogalma azonban nemcsak a művészet minősítőjeként szerepel, hanem pontos körülhatárolásának eszközeként is. „Meg kell mondani — írja Solger esztétikájának értékelése kapcsán Croce —, hogy csak az a szimbolikus azonos a költészettel, amelyiknek nem egy, hanem két elfajulása [perversione] lehetséges: az *allegorizmus* és a *realizmus* (a természet utánzása).” (CC, III. 167–168.) Az allegóriát a benne rejlő fogalom kellően nem asszimilált volta fordítja szembe a költőiséggel, „ezért az allegória nyíltan ellentmondásosnak mutatkozik, mert ha az allegória adva van, az lényegénél fogva mindig szemben áll a költészettel és vele szemben létezik; ha ellenben ténylegesen benne van a költészetben, elárasztja azt és azonosul vele, ez azt jelenti, hogy az allegória nem adott, hanem egyedül a költői kép, amely, mint tudjuk, soha nem korlátozódik anyagi és véges dologra, illetve mindig

¹⁶ G. W. F. Hegel: *Esztétikai előadások*. 1. köt. (Ford.: Zoltai Dénes.) Bp., 1952, Akadémiai K. 310. l.

szellemi értékű és végtelen". (D, 14.) A természetutánzó realizmus pedig képtelenség, mert végeredményben a természet utánozza az embert: „A fantázia előzetes esztétikai intuíciói nélkül egyet sem képes felébreszteni a természet. Az ember a természeti szépség előtt maga a mitológiai Narcissus a forrásnál.” (E, 108.) Ez már sokkal közelebb áll Schellinghez, mint Goethehez.

A terminusok bonyolultsága, illetve tartalmaik átértelmezése sem akadályozhatja meg annak belátást, hogy Croce a költőt, a művészi szempontból valóban értékeset és követésre méltót nagyrészt úgy próbálja azonosítani a konkrétan is megfogható művészivel, vagyis lényegileg a klasszikussal, ahogyan azt a múlt század kiváló német gondolkodói tették. Az azonosság melletti, s az azonosságnál jelentősebbnek ítélt különbségek azonban nagyon világosan mutatják, hogy ez száz év elteltével már lehetetlen. Hegel és Croce felfogásának különbsége részben objektív történelmi helyzetük, részben pedig a történelem gondolati felfogásának eltéréseiből adódik. A fontosabb differenciáló tényező természetesen az, hogy más-más „általános világállapot” közepette elmélkedhettek a megoldás kulcsát adó romantikáról. Hegel — aki ráadásul a keresztény művészetet is a romantikus művészetbe olvasztotta — még sokat várhatott a romantikától, annak szubjektivitást előtérbe állító törekvéseiben egyaránt láthatta a szellem újabb fokozatú kibontakozását, a személyiség nagyobb mértékű szabadságát, az ábrázolás mindennél jobban megvalósult totalitás elvét. Ezzel szemben Croce a polgári fejlődés olyan korszakában él, amikor a romantikát a dekadencia sokkal vitathatóbb értékű megnyilvánulásai váltják fel. Ő már a romantika kapitalizmus-ellenességének erőtlenségét, s ezért lázadásának öncélúvá sekélyesedését is konstatálhatja, amit így összegez Európa múlt századi történetének megírása során: „Veszélyt jelentett ez az érzelmességi kör minden eszményi forma és minden őszinte vallásosság számára; nem csupán a liberalizmusra, de mindenre, ami ezen érzelmességtől eltérő és vele szemben álló, mert ha felülkerekedik, mindegyiket fel tudta volna oldani: a gondolat minden erejét, a megtört és megromlott akaratot az érzékiségben, a szertelen vágyban, a féktelen szenvedélyességben, a tétlen képzelődésben, a játékos nyugtalanságban. Olyan veszély ez, amely szükségszerűen annál hatalmasabbá válik, minél kisebbek a vele szemben álló erők; olyan veszély ez, amely erkölcsi lényegét tekintve minden időben fennáll, de amely különös állandóságra a modern társadalomban tett szert, nagyságát és összetettségét tekintve kiterjedtebbesedett, és saját ellentéteinek növekedésével vagy azok méltóságának csökkenésével egyre rosszabb természetet öltött. Később valóban kiterjedt a művészetre, a gondolkodásra, az érzelmekre, a szokásokra, a nemzeti és nemzetközi politikára; és — ami egyre evidensebb és szörnyűbb tény — elnyerte s gyakran ékesíti magát a dekadentizmus elnevezéssel, ami egyébként nem más, mint az elkeseredett és megcsúnyult régi erkölcsi-romanticizmus, és annak alapvető motívumait ismétli kevésbé méltó anyagra alkalmazva és kevésbé választékos kifejezőmódot követve.” (SE, 56—57.) Már dekadens folytatása nélkül is olyanak látja Croce a romantikát, mint amit az ellágyulás és a kitörés szertelensége jellemez, érzelmi anyagának nincs kellő formája, és az ami belőle pozitívként létrejöhetne, szigorú korlátozást igényel.

Hegellel szembeni helyzeti előnyét mégsem tudja kihasználni Croce, mert historicista történetfelfogása messze elmarad Hegel sokkal tartalmasabb történet szemlélete mögött; és — ezt is nagyon jól vette észre Carritt — nála a szubjektív volta miatt kiindulópontként megtett romantika olyasformán viszonyul a klasszikushoz, mint Kantnál a fenséges a széphez. Formalista történelem-értelmezése következtében nem a romantika és a klasszika tényleges történelmi viszonyát tisztázza, hanem inkább a *művészi alkotási folyamat* bizonyos szakaszainak (anyaggyűjtés és megfor-

málás) történeti egymásutánját elemzi nagyon elvontan, illetve egybemos egy társadalmi fejlődési folyamatot egy individuális alkotási folyamattal. Az esztétika terén így bosszulja meg magát az, hogy nála a történelmi folyamatok „in indefinitum következnek”.¹⁷ Ezért aztán a „poesia”, illetve az azt legtökéletesebben megtestesítő klasszikus sem lesz történetileg valamennyire is meghatározott. Croce nem Hegelhez hasonlóan hozza közel egymáshoz a nembeli és az egyéni fejlődést a művészet „fenomenológiájának” értelmezésekor, hanem inkább Diltheyhez hasonlóan jár el, aki a világnézetek vizsgálatakor a tipizálás előtérbe helyezésével lényegében a történetiséget eliminálja.¹⁸

Az eszményinek ítélte művészet meghatározására Croce olyan fogalmi apparátust dolgoz ki elődeit is felhasználva és módosítva, amely több szempontból is a *klasszikust* teszi az első helyre, annak kánon jellegét húzza alá. A szellem rendszerén belül a költészettől a *prózá*t és a *szónoklattant* [oratoria] kell megkülönböztetni, mert az előbbi a *logika* nyelve, az utóbbi a *gyakorlat* eszköze. (Vö. CC, I. 62.) Saját birodalmán, az esztétikán belül két szélsőség fogja közre a költészetet [poesia]: a még nem költészet „*letteratura*” vagy „non poesia” és a már nem költészet „*antipoesia*”, vagyis a kiüresedett, illetve dekadens erkölcsi tartalommal telített művészet. A *szimbólum* és *allegória* fogalma — az eddigiekkel együtt — az igazi művészet melletti egyéb produktumok más szellemi területekhez való pontosabb viszonyítását segíti elő. Az *allegória* az olyan irodalmi termékek lényegére, valamint az igazi műalkotások egyes elemeinek olyan jellegére világít rá, amelyek racionális, *logikai* természetűek és a *prózához* vonzzák a költészetet. A *szimbólum* uralma alatt álló *költészetre* egyáltalán nem jellemző intenzív logika iránti affinitás. A költészetnek a gyakorlat, ezen belül is a *gazdasági* felé történő nem kívánatos eltolódása a „*letteratura*”, amely vagy okát vagy célját tekintve áll közel a gazdaságihoz, s erkölcsileg nézve közömbös. A „*letteratura*”, másként kifejezve „non poesia” tulajdonképpen egy alacsonyabb fokon megrekedt „poesia”, a maga módján sikeres kifejezés, a szépség alacsonyabb foka. A poesiának nem ez az igazi ellensége, hanem az „*antipoesia*”, amely esztétikailag sikertelen: nem alacsonyabb fokú szépség, hanem rútság, s ez a minősége annak következménye, hogy erkölcsi megítélés alá is eső törekvései vannak, és *esztétikai* negatívumai mellett *erkölcsi* értéke is *negatív*. A *l'art pour l'art*” és a „poesia pura” azért tartozik az „antipoesia” körébe, mert erkölcsi tartalma dekadens, antihumánus. A romantika lényegében egy korábbi változata ezeknek, s történelmi primátusa mellett az jellemzi még, hogy célja valamivel elmosódottabb, mint a dekadenciának, de érzelmi anyaga sokkal frissebb. Ezért tartja Croce formálhatónak a romantikát a purista művészettel szemben.

Az esztétika és a művészetelmélet síkján kidolgozott kategóriái is mutatják, hogy Croce az eszményinek tekintett művészetet elsősorban a *gyakorlat hatásaitól* félti. A logika allegorizálásra csábító veszélye ellen elegendőnek látja a műfaji szabálygyűjtemények [precettistica] fontosságába vetett hit elosztatását. Ezzel szemben nagyon szívós harcot hirdet a gyakorlat szította intenzív érzelmek *romantikus* szertelensége ellen, a művészetet a kellő erkölcsi tartás hiánya miatt lefokozó *dekadencia* könnyelmű purizmusa ellen és az ugyancsak gyakorlatilag fontos fogalmi fikciók [finzioni concettuali] révén teremtett természet *realista-naturalista* tükrözése ellen. E művészi törekvések mindegyike sokkal erőteljesebb Croce korában, mint a klasszicizmus, azonban egyiktől sem várható a reformokkal megszelídített kapitalizmus kifinomult apológiája.

¹⁷ C. Carbonara: *Benedetto Croce*. In: C. Carbonara: „Pensatori moderni.” Napoli, (1972), Libreria Scientifica Editrice. 239. l.

¹⁸ Lukács György: *Az ész trónfosztása*. Bp., 1974⁴, Akadémiai K. 339—340. l.

3. Fellépés a romantika túlzásai ellen

Koncepciója azon változatának kidolgozása után, amely szerint a művészet „lírai intuíció”, egy sajátosan kettős értékelésnek veti alá Croce a romanikát. Mivel a műalkotások tartalommal formálódó anyagának az érzelmeket tartja, hangsúlyozottan elismeri a romantika értékeit, hiszen nagyon jól tudja, hogy a romantikusokhoz hasonlóan egyik mozgalom sem emelte ki ilyen mértékben az emocionális és a szubjektivitás fontosságát. Bizonyos túlzó általánosítással romantikának nevezi el a mű szubjektív élményanyagát, és ilyen alapon állva kijelenti: „Ha (hogy mi is használjuk a magunk módján ezeket a híres szavakat), a műalkotáshoz szükséges a tökéletes ábrázolás vagy kifejezés *klasszikus* mozzanata, nem kevésbé szükséges az érzelem *romantikus* mozzanata sem; a költészet és általában a művészet nem lehet kizárólag *naïv* vagy *szenimentális*, hanem együttesen kell *naïv*nak és *szenimentális*nak lennie.” (PE, 20.) Ezt tekintetbe véve Croce nem csupán a romantikusnak tekintett *művészetet* értékeli igen magasra, hanem az annak igazolására törekvő, hol „romantikus”-nak, hol „misztikus”-nak nevezett *esztétikai* törekvéseket is, amelyeket saját intuíció elmélete közvetlen előzményének tart. A romantika elevenségének és érzelme gazdagságának elismerésében látja azt az alapot, azt a semmiképpen sem elégséges, de mindenképpen szükséges fix pontot, amelyből kiindulva egyaránt megindíthatja mind a jövő életképes művészete kritikai ráhatás révén történő kialakítását, mind a múlt irodalomtörténeti feldolgozás útján végrehajtható átértékelését. „Az elméleti és gondolati romanticizmus — írja az egész európai romantikát átfogóan értékelve — lázadás, vita és kritika az irodalmi akadémizmussal és a filozófiai intellektualizmussal szemben, amely a felvilágosodás korában uralkodott. Felébresztette tehát az őszinte és nagy költészet érzését, és hozzá adta a fantázia új tudományát, amit esztétikának neveznek; [...] érezte az életet a maga aktív és küzdő értéke szerint, és megteremtette a liberalizmus elméleti alapjait.” (SE, 47—48.) Az életre és az érzelmeire támaszkodó művészeti magatartás tehát nemcsak a mindennapiság elszürkülése ellen védhet, hanem a racionalizmus ellen, annak allegorizáló „próza”-ja ellen is.

Másrészt azonban az sem kerüli el Croce figyelmét, hogy a romantika túlzott érzelmességéből milyen *tényleges hibák* adódtak már, illetve milyenek *következhettek* még a kellő formálás elmaradása esetén. Hazája közelmúltbeli történetéről szerzett ismeretek, sőt részben személyes élmények alapján tudja, hogy milyen elsőkélyesítő hatása lehet a frázisok görögtüzének, és egyáltalán hogyan manipulálhatók az érzelme hazafias vagy éppen fasiszta frázisokká. Mint legfőbb inspiráló ez sarkallja a hol „ömlengés irodalmá”-nak (LP, 132.), hol „kitörés irodalmá”-nak (P, 49.) nevezett szélsőséges romantika ellen. S az elfajulások láttán óvatosan kezeli a romantikus esztétikát is; nem késik kimutatni affektivitását igazoló szubsztanciájának bizonyos történelmi korlátait. Vagyis arra hívja fel a figyelmet, hogy „amikor a sajátos *esztétikai* formát nem ismerték jól, és igyekeztek az esztétikai tényt megmagyarázni, akár intellektualisztikusan, mint a filozófia alacsonyabb rendű formájánál nem egyebet, akár hisztoricista módon, mint történelmi vagy társadalmi tény reprodukcióját, akár utilitarisztikusan, mint bizonyos akarati szükségletek kielégítését (hedonisztikus elmélet), akkor nagyon jó volt, hogy a művészetet olyan formának kezdték tartani, amely nem vezethető vissza sem az intellektusra, sem az érzékelésre, sem az akaratra, és a legmegfelelőbb volt az *érzelmekhez* utalni.” (FP, 18—19.) Azonban az érzelme formálásának crocei esztétikája már elutasítja a nyers érzelmeket és az őket igazoló elméletet, s korántsem fenségesnek, hanem inkább alantasnak látja őket.

Különösen attól kezdve fordul szembe élesen a szertelen érzelmekkitörés irodalmi megnyilvánulásaival, ahogy újabb lépést tesz a műalkotás mivoltának felismerése terén, s a művészetet „kozmosz intuitív”-nak tekinti. A totalitásnak e címszó alatt összefoglalt elmélete — a szubjektív idealista megközelítésmód következtében — lehetőséget nyújt arra, hogy a művészet szerveségéről szóló felfogást összekapcsolja az emberi integritás eszményítésével. A műalkotás konkrétságának alapja ugyanis nem más, mint a maga gazdagságában felfogott, érzelmi differenciáltsága felől megközelített emberi élet. „A költő mindegyik hangsúlyában, fantáziája mindegyik teremtményében benne van az egész emberi sors, minden remény és illúzió, a fájdalmak és az örömök, az emberi nagyság és nyomorúság, a valóság igazi drámája, amely önmagából fejlődik és önmaga fölé nő, szenvedve és örülve.” (NSE, 126.) Ezt az igazi művészethez egyedül méltó humanitást és sokoldalúságot sérti meg állandó jelleggel a szélsőséges romantika a maga hol elsősorban tartalmi, hol inkább formai egyoldalúságával, mint amilyen a részlegesség, a túlzott privatizálás, a patetikus szertelenség stb. Mint e hibák reprezentánsait mellőzi a nagy művészek közül Byront és Hugót, illeti némi kritikával Schillert és Manzont, kerüli a Hölderlinnel való szembenézést, illetve azért értékel igen nagyra néhány velük kortárs író, főleg Goethét és Leopardit, mert azok nemcsak mint alkotó művészek nem estek a romantizmus hibájába, nagyon tudatosan kerülve el azt, hanem még kritikusként is felléptek a romantikusság betegsége ellen. A kivételnek tűnő Shakespeareat az menti Croce szemében, hogy a szélsőségekig élezett érzelmekből nemesítő harmóniát komponál. „Shakespeare túllép az egyes érzelmeken, de nem lépi túl, sőt kifejleszti az érdeklődést a rossz és a jó, a fájdalom és az öröm, a végzet és a szükségszerűség, a látszat és a valóság iránt.” (ASC, 94.) Költészete a szenvedély fűtötte küzdelem harmóniájának képe.

A legkiválóbb művészek az érzelmeket valamilyen módon korlátozó *módszerük* révén formálnak olyan képet, amely egyaránt megfelel a szépség és a humanitás kritériumainak, vagyis igazi „poesia”. Ezzel szemben a romantizmus valamiféle *pszichológiai naturalizmusnak* tekinthető, amely csak a „letteratura” különféle változatainak egyik típusát hozhatja létre. „Ez a feldolgozás a reflexió segítségével megy végbe, amely elold egy bizonyos érzelmet a fantáziától, ami már áthatotta és idealizálta azt, és az érzelmet visszaállítja a maga valóságában, olyan valóságában, amilyenként meg akarja tartani az emlékezetben olyanként, mint amilyen az a saját egyedi alakjában, és ezért reális képet ad neki. Ezzel a megoldással egyáltalán nem részesül az érzés közvetlenségében, az öröm mámorában, a fájdalom mámorában, nincs része a sírás okozta kéjben és a jajgatás édességében, ami oly kedves az érzékeny és szentimentális lelkeknek...” (P, 40.) A naplók, emlékiratok stb. irodalma ez, amely az egyénhez kötöttsége miatt nem művészet, csak „monumentum” nélküli „dokumentum”. (Vö. AN, 31.) Képalkotása még az allegóriáig sem emelkedik, mert tartalma nem szélesedik a fogalomig, sőt a tudomásul vett emóciót sem öltözteti képbe, megmarad a szellemi kultúra egyszerű mozzanatának. Az alulformálás, a módszer eme gyengesége éppen a *tartalom és forma egységét nem engedi létrejönni*.

A romantika túlzásaiban a kellő formáltság hiánya a szembetűnő Croce szerint, azonban azt is nagyon jól látja, hogy a forma problematikusága bizonyos tartalmi gyengeségek kikerülhetetlen következménye. Az érzelmeket szerinte a gyakorlat váltja ki, mégpedig úgy, hogy a gazdasági oldal hatását nem ellensúlyozza az erkölcsi. Innen, vagyis a gazdaság egyéni célokat ébresztő jellegéből következik a romantista irodalom elszűrítő *privatizálása*, s ugyancsak ennek letörülhetetlen nyomát viseli magán a *politikai irodalom*, vagyis a „letteratura” egy másik, „szónoklattani” [oratoria], retorikus variánsa.

Az újabb kori irodalomban Rousseaut tekinti az *érzelmes vallomások* nagy áradata megindítójának. „Ez az említett vallomás jelleg személyes, részleges, gyakorlati, önéletrajzi motívumokban való bővelkedést jelent, amit az előbb kitörésnek neveztem, megkülönböztetve azt a „kifejezéstől”; a teljes igazság viszonylagos gyengeségére vall, s ezért gyengeségére vagy hiányosságára annak, amit stílusnak szokás nevezni.” (NSE, 133—134.) Az ilyen érzelm valójában nehezen tud az általános emberi rangjára emelkedni, de ugyanakkor — egy objektívebb mérlegelés során — történelmi indokoltságát sem jogos megtagadni, mert ebben a kitörésben van valami szembeszegülés, konvenciók elleni lázadás, „érzelmi forradalom”, amit azonban Croce nem lát, sőt nem is akar látni, mert a lényege elsősorban a feudális kötöttségekkel szembeni bizonytalan fellelés ugyan, de mégis fellelés valami hagyománnyá szilárdult rend, valami féltett stabilitás ellen. A romantikát mint a művészet egyik fejlődési korszakát részben e történelmileg indokolt lázadás elutasítása miatt nem hajlandó elismerni. Sőt ezen túl — ami majd a dekadenciába hajlott romantika elemzéséből fog kiderülni — a romantikát mint a formabontással új utat kereső, kísérletező korszakot sem tekinti viszonylag önálló fejlődési periódusnak. Történetiszemlélete csak „örök” esztétikai érték elismerését engedi meg; a „korhoz kötött” értékeket — mint esztéta általában, mint kritikus egyes esetekben — teljesen kizárja a művészet köréből.

Semmiel sem tartja esztétikailag értékesebbnek az ugyancsak gyakorlat által inspirált *politikai költészet szónokias célzatosságát* („oratoria”, „retorica”). Az érzelmek általi elragadtatás miatt látja a romantikát a partikuláris tárgyválasztás veszélyének kitéve, s nemcsak lehetséges veszély volt szerinte az egyik vagy másik politikai eszméhez való csatlakozás, hanem sokkal inkább olyan valóság, amelyben tipikusan megtestesült a költészet idegen célok szolgálatába állítása, annak minden méltánytalanságával együtt. Már mint történelmi probléma elemzése során rosszul hívja fel a figyelmet arra, hogy a népköltészetet nagyon sokszor azonosították a politikai költészettel, sőt a politika legadekvátabb költői kifejezéseiként kezelték. A népköltészet egyszerűségével még valamennyire összhangban állhat a politikus gyakorlatiassága, viszont a műköltészet már nehezebben asszimilálhatja a maga kiforrottabb, szellemibb elméletébe a politika egyéni-gyakorlati tartalmát. Ugyanis a népköltészet „olyan lelki mozgásokat fejez ki, amelyek előtt nincsenek ott közvetlen előzményekként a gondolat és a szenvedély nagy gyötrődései; egyszerű érzelmeket fejez ki nekik megfelelő egyszerű formában. A magas költészet emlékek, élmények, gondolatok, bonyolult érzelmek és azok fokozatainak, árnyalatainak tömegét mozgatja meg és kavargatja fel bennünk; a népköltészet nem terebélyesedik ilyen nagyívű fordulatokká és szárnyalásokká, hogy célját elérje, hanem rövidebb úton és gyorsabban éri el azt.” (PPPA, 5.) A műköltészet lényegéhez tartozó nagyobb fokú áttételesség és bonyolultság általában ki kell, hogy zárja a politika praktikusságának mint közvetlennek a beépülését, de ugyanakkor az áttételesség eleve azzal a veszéllyel is jár a politikai érzelmek költőivé transzponálásakor — és itt kapcsolódik a tartalmi-tematikai mozzanathoz a formai —, hogy uralkodó szerephez jut a retorika a maga formális előírásaival, konvencionizált fogásaival. Az átlagos tehetség számára ez biztos buktató, csak a zseni számára nem válik azzá a retorika. Csupán annál, aki nem pusztán művész („artista”), hanem költő („poeta”) is — hangsúlyozza De Sanctis megkülönböztetését¹⁹ felhasználva Croce — maradhat veszélytelen elem a retorika, s néhány akceptált eleme legfeljebb vitatható

¹⁹ F. De Sanctis: *La storia della letteratura italiana*. (A cura di B. Croce, riv. da A. Parente.) Bari, 1939, Laterza. I. köt. 257. l.

árnyalatokat eredményez, mint Manzoni, Shakespeare vagy Petrarca művészetében. A tehetséget, az eredetiséget egyebek mellett épp az mutatja a nagy költőnél, hogy asszimilálni tudja a retorika elemeit, homogenizáló vagy éppen kontrasztív tényezőkké teszi őket, s így alkotásaikban dinamikus egyensúlyba kerül az erény és a bravúr („virtù e virtuosità”), mint például Dante *Divina Commediájában* vagy Petrarca verseiben, akinél „az elegancia és a művesség általában nem eredményezi kompozícióiban a költőiség elfojtását, hanem szembetűnővé teszi, és ellentétesen mutatja meg eredeti erejében s kedves erőteljességében.” (PPPA, 79.)

A politikai eszmék retorikus költői eszközök iránti affinitását jól-rosszul felhasználni nagy hibának tartja Croce, de az ennél is nagyobb veszélyt abban látja, hogy maga a műbe került *politikai gondolat* deformálhatja az alkotást. Ez esetben ugyanis a művészettől idegen allegorizálás áll elő: a gondolat képzetekbe öltöztetése. Az pedig sem a gondolatnak nem használ, hogy képek útján próbálják elfogadtatni, sem pedig a művészi képnek nem válik javára, hogy a fogalom idegen eleme teszi inhomogénné. Ilyen megfontolásból kiindulva nagyon szigorúan ítél Croce, és a politizáló művészetnek mind közvetlen művelőit, mind teoretikus védelmezőit határozottan elítéli, már-már politikai hovatarozásuktól függetlenül. Így például nem siklik el Manzoni politizáló, sőt moralizáló „árnyoldali” felett, illetve megrója Mazzinét azért, mert a költőben a kor gondolatának közvetlen kifejezőjét és a tömegek hatékony mozgósítóját látja. Nagyon jól tudja Croce, hogy a politikai költészet előbb-utóbb a tömegek mozgalmának költészetévé, sőt a forradalom költészetévé válik, márpedig ő a Risorgimento forradalmi és nemzeti függetlenségi törekvéseit is praeteritum perfectumként szeretné történelemmé tenni, ezen túlmenően kora proletár, sőt még polgári forradalmi mozgalmaitól is mindennél jobban fél. Egyforma aggodalmat vált ki benne az a lehetőség, hogy a politikai költészet a „horogkereszt”, illetve a „sarló és kalapács” művészete lesz. (Vö. P. 120.) Részéről nagyon természetes tehát, hogy fellép Leninnek a művészet pártosságáról szóló felfogása ellen, akinek ismeri — francia fordításban — *A párt szervezete és a pártos irodalom* c. cikkét, s természetesnek tartja, hogy a benne leírt program „annyi botrányt váltott ki a mi nyugati országainkban.” (P. 217.) Az elutasítás oka nem kizárólag a lenini elgondolás marxista tartalma, hanem a művészet politikai befolyásolásának általában vett veszélyessége, vagyis az, hogy — koncepciója szerint — ilyen elvekből vezethető le logikailag „minden kormány különböző módokon abszolutisztikus gyakorlata a művészet elnyomására és irányítására; jöllehet ezen az úton végülis nem sikerülhet életet adni sem a szép művészetnek, sem a szívből jövő szónoklatnak.” (P. 217.) A fasizmus ilyen természetű hatásaira a dekadenciát értékelve tér ki.

Az érzelmek parttalan áradásának szentimentális, romantikus művészete több minőségében is aggasztja, de ugyanakkor *aktivizálja* is Crocét: mint politikust a liberalizmus melletti további kiállásra ösztönzi, mint irodalomtörténészt és kritikust a fokozottan affektív művészet visszaszorítására inspirálja, mint esztétát pedig arra figyelmezteti, hogy eddig kidolgozott kategóriáit tovább kell árnyalni és pontosítani. Megerősödik benne az a tudat, hogy a nem kívánatos érzelmek ellen harcolni csak az érzelmek létrejöttének jobb megértése alapján lehet, s ez történelmi meghatározottságuk fontosságára irányítja figyelmét. Ezzel az idealista Croce lépést, bár nagyon bizonytalan lépést tesz a *materializmus mint módszer* felé (talán felidézve fiatalkori marxista stúdiumait, amelyek során eljutott a történelmi materializmus egyik lehetséges módszerként való elfogadásáig²⁰), amennyiben a régi olasz irodalom feldolgozásakor, annak népköltészeti alkotásait elemezve egyebek

²⁰ E. Agazzi: i. m. 37—43, 575—584. l.

mellett azt igyekszik bemutatni, „hogyan lehet visszavezetni történelmi tárgyalásukat azokra az eszmékre és szükségletekre, amelyek alapjukat képezik.” (PPPA, XII.) Ezenkívül azt is szem előtt tartja a továbbiak során, hogy a már kész alkotások megértésében, főleg a jelenkoriak kritikai mérlegelésében, de az egyszerű műélvezőként való megközelítésben is az ízlésnek van nagy szerepe. A korábban inkább ösztönszerűnek ítélt ízlés egyszerű felébresztése helyett (vö. I, 36; E, 18.) a már nagyrészt történelmi termékként felfogott ízlés kiművelését kezdi többre becsülni, mégpedig különösen a kritikus tevékenységében látja nélkülözhetetlennek a racionális elemek tekintetében is biztos ízlést. Végeredményben a romantika túlzottan spontaneitásra hagyatkozó művészetelméletével szembeni követelményként kap hangsúlyt az ízlés nagyobb fokú racionalizálása, kissé a Kanthoz való visszatérés formájában. Ezt írja Croce: „A fogékonyság soha nem téved; az ízlés, avagy a szép öröme — vagy van, vagy nincs; a maga módján a rút öröme sem téved, mert öröme valami olyan, ami tetszik, és ami a maga számára nem rút; azonban az ítélet, ami nevet ad a dolgoknak, ami kimondja róluk az igazságot, a tévedés lehetősége előtt áll.” Ugyanakkor azonban „a költészet alkotásairól ítéletet mondani biztos tudatot követel. A tudatnak ez a biztossága, amely a fogékonyság és az ízlés gondos megfigyeléseit vezérli, vezérli egyben a kategóriák legszigorúbb elgondolását is, amelyek az ítélet másik elemét képezik, s amely elgondolás az ítélet saját és konstitutív része.” (P, 113—114.) A filozófia mint fogalmak rendszere éppen azzal játszik igen fontos szerepet, hogy a művészi megítélésnek is biztos támogatója. A romantícizmus ellen tehát egyrészt azzal harcolhat a filozófia, hogy túlhaladva korszerűtlenné teszi a romantikus művészetet minden fölé emelő „ősdi” filozófiát és a vele harmonizáló „misztikus” esztétikát, másrészt azzal, hogy a nem eléggé kiérlelt művészi alkotások megkülönböztetéséhez és értékeléséhez a maga korszerű kategóriarendszerével biztos alapot ad.

Az egyoldalúan romantikusnak (néha szentimentálisnak) nevezett művészet sokoldalú bírálatát, vagyis túlhajtott és privatizáló érzelmességének, a gyakorlat jegyében moralizálásra és politizálásra való nagyfokú hajlamosságának, általában a totalitásigény szertelenségével és abból következően partikularitással való felcserélésének, illetve az alkotásban és az elméleti minősítésben az ízlés spontaneitására való hagyatkozásának szigorú megrovását — hosszú pályafutása alatt különböző intenzitással és élességgel — általában annak reményében végzi Croce, hogy kitartó munkával visszaszoríthatók a legkárosabb kinövések, és ez a művészi típus — egy esetleges újabb felvirágzás esetén — közel fog kerülni a klasszikushoz. Ennek lehetőségében bízva írja az első világháború megpróbáltatásai közepette: „A betegség csökkenni fog és csaknem el fog tűnni az új hitű európai lélek megerősödésével, összegezve végre annyi elviselt szorongás, annyi véghezvitt fáradozás, annyi vérontás eredményeit; csökkenni fog és el fog tűnni ugyanúgy, ahogyan szembeszegült vagy győzött, s lehetett szembenálló és győztes egyes különálló művészekben, filozófiai-etikai-vallásos jellemük egészséges fordulata, vagyis személyiségük, művészetüknek — mint minden más dolognak — eme alapja következte. És ha nem csökken, és ha tovább erősödik és bonyolódik a közeljövőben, azt kell mondanunk, hogy feltétlenül, szükséges egy még hosszabb próba a kínlódo és kínzó emberi társadalom számára; és az igazi művészek mindennek ellenére mégis el fogják érni a teljes igazságot és a forma klasszikusságát, mint ahogyan a XIX. század folyamán, a kór dühöngése közepette ezt tudták tenni a nagyok, akikre büszke a modern irodalom: Goethe, Foscolo, Manzoni, Leopardi, Tolsztoj, Maupassant, Ibsen és Carducci.” (NSE, 138.)

4. A dekadencia és a modernség együttes elutasítása

Történetiszemléletének lényegéhez ragaszkodva Croce soha nem egy meghatározott művészeti korszak produktumaiként kritizálja a legtöbbször romantistának, egyes esetekben szentimentalistának nevezett irodalmi alkotásokat; és bár a XVIII—XIX. század írói között keresi mind a romantika érzelmek rabjainak megmaradt, mind az érzelmeket kellő erkölcsi és azzal szorosan összetapadó művészi formálással klasszikussá nemesedő képviselőit, a *romantika* fogalma *tipológiai* fogalom marad, s egy alacsonyabb fokon megrekedt típus minősítését szolgálja. Valamennyire is történeti jellegű, noha csak a hisztoricizmus szintjén álló megkülönböztetést a *romantika két fejlődési foka* között tesz: külön tárgyalja — nemegyszer „romanticizmus”-ként emlegetve — a *tényleges romantikát*, illetve a romantika elfajulásának felfogott „*dekadenciáit*”, aminek két esztétikai szempontból vett variánsa a „l'art pour l'art” és a „tisztá költészet” [poesia pura], de ezeken túl egyéb megjelenési formái is vannak, noha azok éppen esztétikailag nem értékesek, viszont átlagosan sikeres művészi formájukkal mégis a művészethez számítják őket, s művészeként funkcionálnak elsősorban nem ízlésromboló, hanem demoralizáló hatást fejtenek ki negatív erkölcsi tartalmukkal. A dekadencia neve alatt összefoglalt művészeti inklinációkat mind *tartalmi*, mind *formai* szempontból kritikával illeti Croce, mert nem tudja elfogadni sem erkölcsi tartalmuk hedonizmusát, szabadosságát, pesszimizmusát stb., sem formai keresettségüket, funkció nélküli virtuozitásukat. A dekadencián belüli, mégpedig éppen a tartalom és forma viszonyát szem előtt tartó differenciálás lehetőséget ad az egész újabb kori polgári művészet olyan elemzésére, amely megkülönbözteti az eltérő mértékben dekadens, illetve a velük összefonódó és különböző mértékben progresszív törekvéseket, elsősorban tartalmi kérdésként kezelve a dekadenciát, s utalva egyben arra is, hogy a dekadencia *nem feltétlenül azonos a formalizmussal*, hiszen dekadens tartalom hagyományos formában is jelentkezhet, és a formai újítás haladó mondanivalók útkeresésének megnyilvánulása is lehet. Például Mario de Micheli — igaz, hogy valamivel később — ezen elgondolás vonalán halad²¹, maga Croce soha nem aknáztta ki ezt a lehetőséget. A differenciálás lehetőségének ki nem használása nála ahhoz vezet, hogy az elsősorban *tartalmi* negatívumok (nyilván csak azok, amiket ő tart annak) tekintetbevétel alapján minden új utat kereső törekvés eredménye torznak minősül. A tartalom és forma viszonyát annyira merevnek fogja fel, hogy kizártnak tartja mozgásuk relatív önállóságát, ezen belül a régi tartalom új formában való megjelenését éppúgy, mint az eltérő tartalmak lényegileg azonos új formában történő bemutatását.

A modernizmus értelmezésében sokkal közelebb áll Croce — minden fenntartása ellenére is — Hegelhez, mint az olyan vele inkább kortárs interpretátorokhoz, mint Théophile Gautier és Oscar Wilde. Croce a dekadenciában látja a „művészet halálát”-t, a forma túlradását a tartalmon. Természetesen míg Hegelnél a művészet nem nyomtalanul hal el, hanem beolvad a még szellemibb tudatformákba, addig Croce aggályai szerint a klasszikus feltámasztása nélkül, a dekadencia megjelenésével a művészetet olyan pusztulás fenyegeti, amelynek bekövetkeztével a művészet csak rossz emlékeket hagyyna maga után. Hegelnél a forma úgy fejlődik túl a tartalmat, hogy közben a tartalom fejlődése sem áll meg, Croce viszont épp azt konstatálja, hogy a tipikus romantika dekadens folytatásában maga a tartalom esett vissza, a *művészet tartalma veszítette el meghatározott tárgyát és humánus eszméiségét*, s ezért állt elő a forma túltengése, sőt a tartalom megsejített elszegényedése.

²¹ M. de Micheli: *Az avantgardizmus*. (Ford.: Szabó György.) Bp., 1965, Gondolat K. 62—71. l.

miatt a forma szándékolt túlbonyolítása. Hazája egész kulturális életére vonatkozóan érvényesnek tartja ezt a kórképet, s lényegét így foglalja össze tömören a századvég által elválasztott két korszakot szembeállítva: „Carducci *heorikus paganizmusa*, a *verizmus*, a *pozitivizmus* és az *erudicionizmus* volt abban a korábbi korszakban az olasz szellemi élet néhány alapvető formája; előregedett formák ma már ezek, amelyeknek nem találjuk más, legfeljebb csak kimerült képviselőit. Jelenleg (vagyis a következő és még most is tartó korszakban) egészen másféle pszichológiai típusok tűnnek fel a művészetben, a filozófiában és a történelmi tudományokban. Nem patriótáink, veristáink, pozitivistáink vannak, hanem *imperialistáink*, *misztikusaink*, *esztéticistáink* vagy egyebeink, ahogyan a sokféle és változatos nevekkkel illetni szokták még őket.” (LNI, IV. 193—194.) A dekadens művészetnek tehát nem csupán saját tartalma problematikus, hanem e művészet egész és rá hatást gyakorló ideológiai környezete is.

A művészeti dekadencia szűkebb értelemben vett változataira általában a *formalizmus* jellemző Croce szerint. Eltérés mindössze annyi mutatkozik az e hibában szenvedő két variáns, a „l'art pour l'art” és a „tisztá költészet” között, hogy az előbbi még szélsőségesebb formalizmust mutat, mint a másik. A „l'art pour l'art” egyik képviselője sem tud — Boileutól és Popetól Gautieren át D'Annunzióig — szerves és homogén alkotást létrehozni, műveiket a *mozaikszerűség* jellemzi. A részletek csak egyedi képek, amiket nem fog át semmilyen általános. A túlcsiszoltág nem összefűzi, hanem izolálja az elemeket, s az ezekből összeállított mű soha nem lehet nagy alkotás, csak „hűvös utánzás és költői formák tákolmánya, s lehet erőtlen, sikertelen képszerűség”. (P, 53.) A forma kedvéért keresett forma nem hordozhat érdemleges tartalmat. A „tisztá költészet” annyiban mégis más, hogy egyáltalán van valamilyen, bár megfoghatatlan, többnyire misztikus vagy csak *misztifikálható* tartalma. A purizmusra törekvők — mint Mallarmé, Valéry, Rimbaud, Stephan George és mások — nem akarnak sem az intellektualizmus, sem a szentimentalizmus, sem a praktikizmus hibájába esni, megpróbálják mindentől izolálni a művészetet, s csak egy lehetőségük marad: „a sugalmazás [suggestione], amit artikulált hangokkal végeznek, amelyek semmit vagy (ami ugyanaz) semmi meghatározottat nem jelentenek, viszont arra ösztönzik az olvasót, hogy ezeket úgy fogja fel, ahogy neki a legjobban tetszik, és arra hívják fel, hogy magától és a saját felelősségére olyan képeket formáljon, amilyeneket akar és amilyenek az érzelmeinek megfelelnek.” (P, 56.) Ez a kétféleképpen formalista művészet már nemcsak megfogható formáltságot nem mutat, de a szellem többi formájához való vonzódás sem jellemzi, tehát — Croce felfogása értelmében — nem tud beilleszkedni a társadalmi életbe. Egyaránt jellemző minden formalista alkotásra a műtárgyak két attributív tulajdonsága: a *túlcsiszoltág* és a *feleslegesség*. Az ilyen művészetnek csak programja ellenére lehetnek megbecsülést érdemlő vívmányai. „Az viszont, ami nem a sajátjuk és bennük eredeti — jelenti ki Croce —, csupán egyes versek, egyes versszakok, néhány kis alkotás, ami Mallarméban, Georgében, Valéryben érthető, érezhető, csodálható és élvezhető, s ami megjegyezhető. Ezek nem öhozzájuk, nem is elméleteikhez tartoznak, hanem az ősi és kifejező, tisztátalan költészet titkos műveihez, vagy még inkább a minden jelző nélküli örök költészethez, amely végesbe gyűjti a végtelent.” (P, 58.)

A formával mitsem törődő *dekadens* típus, az esztétikán kívüli („extraestetica”) ág olyan érzelmi anyagot ad közre *látszólagos* művészetként, amely a romantikáénál is szélsőségesebb, és formálásában nem az erkölcs vesz részt, hanem a politika, a vallás vagy esetleg a teljes gátlástalanságot akceptáló etika. Európában Oscar Wilde, az olasz irodalomban a legnépszerűbbek között számontartott D'Annunzio, Fogazzaro és Pascoli testesíti meg tisztán ezt a típust. Croce nem habozik kijelenteni,

hogy „ami nekem hármukban nem tetszik az az, amit mások csodálnak: a hősi morál, illetve a polgári és nemzeti líra D'Annunzionál; a neokatolicizmus és az erotikus morál Fogazzaronál; a hivatásos költővé, illetve a pacifista és humanista missziót magára vállaló vátelessé fuvalkodottság Pascolinál: a csipkézett hazugság, ami az üresség retorikáját viszi így be valóban artisztikus műveibe, miközben lelkének eredeti hűrjai szólalnak meg. Ha Giosuè Carduccitól e háromra térünk át, úgy tűnik néha, mint egy egészséges embertől három idegbeteghez való átlépés.” (LNI, IV. 199.) Itt a különböző extrémítások által erősített antihumanizmusra irányul elsősorban a kritika. Jogosan hangsúlyozza G. N. G. Orsini, hogy a dekadenciában a *fasiszmus előzményeit* és előkészítőjét látja Croce — akár D'Annunzio erotikájáról, Papini vallási fanatizmusáról vagy Marinetti futurizmusáról legyen is szó —, azért áll velük szemben az elutasítás álláspontján.²² Míg a *formalizmus* csak a *művészetet* kezeli amorálisan, itt az *ember* amorális kezelhetőségét mutatja megengedhetőnek a művészet. Az előbbi a tartalmatlan forma, az utóbbi a művészivé nem formálható tartalom következtében nem reprezentál művészi értéket és marad „antipoesia”.

A művészeti dekadencia elemzése során végülis nem érvényesül az általában fontosnak tartott különbségtétel „a rossz költők és a nem költők” között (AN, 31.); szinte képviselőinek differenciálása nélkül a lebecsülés sorsára jut az egész alekszandrianizmus, petrarkizmus és barokk, illetve a parnasszizmus és avantgardizmus. Ettől csak a nagyon egyoldalú elemzés menti meg Baudelairet, de Proustot már az sem, és a figyelem horizontján kívül esik Joyce, Lorca, Pirandello és sok hasonló számottevő alkotó. A szembetűnő formai újításokra is törekvő írók egy része valóban polgári művésznek is gyenge és szélsőséges, más része pedig a szocialista művészethez csatlakozik, s e két út mindegyikét idegennek tartja Croce — elsősorban nyilván tartalmukra való tekintettel — a művészettől. Ilyen természetű fenntartások miatt alakul esztétikája már indulásakor a *mértéktartás* művészetfilozófiájává, benne az éppen formálás révén nagy szerepet játszó intuícióval, hiszen „a tiszta intuíció tana a művészet értékét az intuitív erőben állapítja meg, úgy felfogva, hogy mennél konkrétabban és tisztábban szemléljük, annál jobban birtokunkban lesz a szépség és a művészet.” (PE, 17.) Ez az esztétika kritikaként funkcionálva nyilván a dekadens művészettel szemben a *legkevésbé megértő*: vagy tartalmát látja formálhatatlannak vagy formáját tartalmatlannak, éppen csak észrevett szabad tárgyválasztási lehetőségét pedig nem tekinti többnek irracionalista „sugalmazás”-nál. A még megnevesíthető romantika itt már minden lehetőségét elvesztette.

5. Törekvés a realizmus ignorálására

Míg a romantika érzelmgazdagságában a „még nem” formált jelleget veszi észre Croce, addig a realizmusban az általában vett nem formáltságot. A realizmusnak mintegy szubsztanciális jegyeként tűnik fel nála a *szükségszerű alulformálás*. Ezt koncepciójának egésze is kimondja, és több konkrét elemzése is igyekszik megmutatni. A realizmussal mint a legnagyobb művészeti ellenféllel szembeni harcát annyira elmélyíti Croce, hogy vizsgálata egészen az ontológiai alapokig hatol.

A *realizmus* fogalma — a romantikáéhoz és a dekadenciáéhoz hasonlóan — szintén *tipológiai* fogalom; jelentéskörébe elsősorban mégis a *nagy polgári realizmus* és a *naturalizmus*, illetve ez utóbbi olasz változata, a *verizmus* tartozik, s ezek mind-

²² G. N. G. Orsini: *Benedetto Croce. Philosopher of Art and Literary Critic*. Carbondale (Illinois), 1961, Southern Illinois Univ. Press. 275—281. l.

egyikére a pontos történelmi meghatározottság a jellemző és csak azon belül bizonyos strukturális jellegzetességek. A típuson belüli változatok között nem lát említésre érdemes eltérést, márcsak azért sem, mert realizmusnak tulajdonképpen azt tartja, amit általában naturalizmusnak szoktak nevezni, s egyébként őt a legjobban a századforduló olasz naturalizmusa érdekli. Ez nemcsak Croce fejtegetéseiből derül ki, hanem az őt értékelő tanítványok érveléseiből is: például Alfredo Parente úgy látja, hogy az érzelmek dialektikájáról szóló öregkori fejtegetések elsősorban a verizmus történeti értékelése kapcsán aktualisak, Carmelo Sgroi szerint pedig olyan kritika inspirálója lehet Croce esztétikája, amely a neorealizmus lényegi költőietlenségét leplezi le.²³

Mind a szó szoros értelmében vett realizmus, mind a naturalizmus olyan erőteljes, értékes és népszerű irányzata XVIII–XX. századi művészet fejlődésének, hogy semmilyen konzervativizmus vagy vélt modernség alapján nem lehet efemer tendenciákként lebecsülni. A „realizmus” visszaszorítására Croce két úton tesz kísérletet: *teoretikusként* nagy gonddal cáfolja hibásnak tartott elméleti alapjait, illetve hasonló egyoldalúságban szenvedő fegyvertársait, *gyakorló kritikusként* megpróbálja figyelmen kívül hagyni.

A realizmussal való szembenézése az *elmélet* síkján kezdődik, s mindvégig ez a nagyobb jelentőségű.

A pályája kezdetén elsősorban tudományelméleti vizsgálódásokból kiinduló Croce a művészet realizmusával összefüggő olyan *esztétikai koncepciókat* bírál, amelyek valamilyen formában elismerik a természet *visszatükrözését* a műalkotásokban. Ezek tulajdonképpen nem is a szó szoros értelmében vett realizmus támogatására irányuló esztétikák, hiszen a realizmushoz csak annyiban kapcsolódnak, hogy művészetfelfogásukban nem tagadják a művészet valamilyen formájú valóságtükrözésének elismerését. Két ilyen teóriának szentel különösebb figyelmet az *Esztétikában*: a *hedonizmusnak* és a *fizicizmusnak*. A hedonizmus esetében — amelynek ilyen változatait sorolja fel, mint az érzékszervek kifinomulásának elmélete, a játék-elmélet, a szexualitás elmélete stb. — az esztétikai viszony *szubjektumában* rejlő *anyagi mozzanatoknak* az esztétikum létezésében játszott szerepét vonja kétségbe, ami részben a bírált koncepciókra vonatkoztatva nem is jogosulatlan, de a nála előforduló, karikírozásig szélsőséges változatában már az. A fizicista felfogás — amelynek adekvát megjelenése a természeti szép elismerése — az esztétikai viszony *objektuma anyagiságának* hirdetése miatt kap kritikát, amiben szintén van meg-szívlelésre érdemes momentum, de a materialista esztétikát megsemmisítő célzata nem az, pedig Croce szándéka szerint ez benne a döntő. Mindkét felfogással szemben az az általános és egyben leghatékonyabbnak szánt érv, hogy az ilyen nézetek nem hagynak helyet az ember *alkotó* aktivitásának.

A fizicista-naturalista felfogás szerint az ember nem alkot, mert a *másolás* nem alkotás, hanem passzív megnyilvánulás. Ezért kell vele szemben kiemelni, hogy „a szép nem fizikai tény, és nem tartozik a dolgokhoz, hanem az ember aktivitásához, a szellemi energiához”. (E, 107.) Amennyiben újra visszatér ehhez a gondolathoz Croce, kibővített formában mondja el ugyanezt a bírálatot. Például a műalkotás megismétlését hirdető kritikai elv kapcsán tett kitérőben ezt írja: „Az így megjelölt eljárás az abszurdumig vinné azt, ami az esztétikában úgy ismert, mint „a természet utánzása”, és az ismeretelméletben általában mint Abbild vagy „képmás” elmélet. Abszurd két oknál fogva (amelyek aztán eggyé válnak), vagyis:

²³ A. Parente: i. m. 81–85. l. — C. Sgroi: *Benedetto Croce. Svolgimento storico della sua estetica*. Messina, (1947), D’Anna, 48. l.

mert az eljárás felesleges volna, mivel felesleges minden megduplázás, s amennyiben felesleges, úgy lehetetlen, mert a valóságban semmi sem ismétlődik; és mert egy eljárás, amely lemásolja vagy visszatükrözi az adottat, nem aktivitás, hanem passzivitás lenne, és a passzivitás irreális.” (NSE, 225—226.) Nagyon sokszor visszatér nála a visszatükrözést elutasító gondolat: még 1948-ban is felbukkan az *Alkalmazhatatlan kritikai fogalmak* c. írásában: „A nagyjából hagyományos előítélet az, hogy léteznek egy 'természet', amit lehet utánozni, vagy amitől 'el lehet távolodni'. Nem: az, ami a művész számára létezik nem 'a külső világ valósága' — amiről a filozófusok vitatkoztak, és amiről a közülük legnagyobbak kimutatták, hogy amennyiben 'külső', úgy egyik alkotása az emberi szellemnek —, hanem a számára létező csak a saját lelke, amit nem tud sem utánozni, sem elutasítani, hanem csak művészi vízióvá, vagyis a szépség formájává átalakítani.” (QCr, XI. 123.) Valóban a naturalista esztétikákkal szemben kell hangsúlyozni, hogy a művészet „tisztá” intuíció, „lírai” intuíció, „a lét nem-tükröző intuíciója”, s hogy a műalkotás „alkotás és nem tükrözés, monumentum és nem dokumentum”. (AN, 31.)

Míg a fizicista-naturalista esztétikák azt nem látják Croce szerint, hogy a művész nem másol, hanem alkot, addig a hedonista esztétikákból az nem derül ki, hogy mint *szabad* ember alkot, hogy önmegvalósító tevékenységet végez. A naturalizmus tanulsága szerint az érdekeset leíró művészet — a téma népszerűsége miatt — a művész érvényesülésének eszköze. A művészetet játékként felfogó esztétika azt nem ismeri fel, hogy az ember valójában miben szabad, vagyis hogy a művészet a játéknál kisebb fokú, de értékeesebb szabadság. Jogos aggodalmat fejez ki Croce amiatt, hogy ha a művészetet játéknak tekintjük, ennek analógiájára előbb-utóbb minden emberi megnyilvánulást játéknak lehet felfogni. (Az 1902-ben még csak Schillerrel és Grooss-szal polemizáló Croce aligha sejtette, hogy ezt a következtetést Huizinga le is vonja 1939-ben.) A művészetet a játéktól elvitatni soha nem felesleges, de ugyanakkor a művészetet játékos hedonizmusként a realizmushoz vagy akár a naturalizmushoz kapcsolni nem lehet nagyfokú spekuláció nélkül. Croce esztétikájának ez az egyik olyan gyenge pontja, amelyik elárulja, hogy a társadalmi valóságot tükröző realizmussal — vagyis nem a legrosszabb természetutánzó naturalizmussal — szemben *nincsenek hatékony érvei*.

A realizmus elméleti megvilágítása során több *félig helytálló* megállapítást tesz Croce; és megállapításainak felemás jellege úgy áll elő, hogy a többnyire helyes tényfelismerést elfogadhatatlan értékelés követi. Ez jellemzi elemzése központinak tekinthető megállapítását is, amely a *realizmus, a visszatükrözési elmélet és a materializmus* elválaszthatatlanságára vonatkozik. Analóg és kauzális viszonyt egyszerre sejtetve közöttük ezt írja: „A művészet kifejezi a valóságot; igen, amikor valóságon az egyetlen valóságot, a lelket, a szellemet értjük, de a fenti mondatnak nincs semmilyen logikai értelme, amikor valóságon a naturalista elgondolás által 'természet' néven külsővé tett és sematizált valóságot értjük. [...] Az esztétikai gondolkodás mozgása, amely a görög filozófia mimézisétől a modern lírai intuícióig jutott el, ugyanaz a mozgás, ami a filozófiai materializmustól vagy a dualizmustól az abszolút spiritualizmusig halad.” (P, 197.) A materializmustól és a mimézis elmélettől való eltávolodást haladásnak minősíti, ilyen alapon utasítja el a materializmusa miatt „anakronisztikus” naturalizmust. A szerinte hedonista realizmus létrejöttében — a naturalisták biologicizmusát látva —, Darwin szexualitásfelfogásának tulajdonít fontos szerepet, illetve annak a naív vulgarizáló nézetnek, amely szerint a művészi tevékenység a gazdasági önfenntartás közvetlen eszköze. Ezt a tévedést még a marxizmus meghamisítására is kiterjeszti, mondván: „E következtetés és megállapítás nem hiányzott a történelmi materializmus néhány túlbuzgó neofita hívének

létrejöttéhez.” (E, 93.) A marxizmustól már teljesen eltávolodott Croce nem tud elmélyülni annak meglátásáig, hogy a naturalizmus a külső anyagi világ létének elismerésével, illetve az ember természeti oldalának megmutatásával önmagában véve nem követ el hibát, és hogy a marxizmus létrejöttében mind a gazdasági szempontnak, mind a darwinizmusnak más a szerepe, hanem csak annyira markol bele az ezekkel kapcsolatos problémák rengetegébe (etikája alapján szigorúan elítélve a naturalizmus szexualitás kultuszát, esztétikájának megfelelően pedig az ízléstelen rútság részletezéseit), amennyire az elvei igazolásához nélkülözhetetlen.

A naturalisták programja szerint létrejött naturalizmus, illetve a Croce által felfogott — és ettől a gyengébb naturalizmustól meg nem különböztetett — realizmus kívül áll a „poesia” birodalmán, hiszen meg sem közelíti annak szimbolikus típusú ábrázolásmódját (vö. CC, III. 167—168.), legfeljebb a „letteratura” sikertelenebb változata lehet, de annak is olyan perifériális helyén áll, ahonnan részben átterjeszkedik az áltudomány területére. Nem „próza”, mert nem a tudományt testesíti meg részben, így tehát még allegorizálásra sem képes: Érthető, hogy Croce rossz szemmel nézi az ilyen karakterű művészeti kísérletek nagyfokú terjedését, de sokkal jobb véleménye valóban nem lehet a századelő olasz verizmusának képe láttán, amikor Verga, Capuana és a fiatal Pirandello mellett valóban csak erőltet nekifutásokat lehet tapasztalni.

Croce elsősorban az olasz művészetet szeretné fellendíteni, értékrendjét is ennek megfelelően alakítja ki. Ezért nemcsak a hazai hagyományokkal is rendelkező klasszikus (Foscolo, Leopardi, Carducci) értékeit hangsúlyozza szüntelenül, hanem a nagyon sok színvonalatlan eredménnyel járó olasz verizmus és francia naturalizmus programjának elfogadásától is óva inti a művészeket. A szabálygyűjtemények elvetésével a *naturalista másoló szabályainak* elutasítását is hirdeti, és örömmel mutat rá minden olyan művészi eredményre, amelynek alkotója függetleníteni tudta magát a döntően empirikus utánzás személy szerint talán szimpatikusnak tartott követelményeitől.

Mint gyakorló kritikusra, éppen az jellemző Crocère, hogy a *valóban értékes* verista és realista műveket nem utasítja ki a számottevő esztétikai értékek tartományából. Eleve szűk realizmus koncepciója mellett csak a kivételt tevő minősítést választhatja, mert abba a koncepcióba az olyan nagy realisták, mint Balzac vagy Maupassant eleve nem férnek bele, hiszen Croce realizmusa nem több a „részletek hűségénél”, márpedig az igazi realistáknál legalább ennyire fontos a „tipikus jellemek tipikus körülmények közötti hű ábrázolása”, meg néhány más kritérium is. Nagy művészeknek aztán csakis úgy láthatja Croce a kiváló realistákat, hogy a realizmustól különállóként kezeli elméletileg is a realizmus legértékesebb jegyeinek többségét (tipizálás, evokatív jelleg stb.), illetve ezen kívül azt teszi még, hogy kiemeli az elemzett művészek alkotásainak járulékos *nem realista* vonásait, s magukat a realista sajátosságokat teszi meg *alárendelt*, gazdagító elemeknek.

Ilyen — természetesen nem tudatosan átgondolt — értékrend-módosító felfogásmód szerint még a tipikusnak naturalistáktól sem vitat el *minden* lehetőséget. Akkor helyezkedik velük szemben a megértés álláspontjára, ha műveikben legalább részben érvényre jut a totális látásmód. Fiatalabb kori terminusaival ezt úgy fejezi ki, hogy — s ezzel megint a formán van a hangsúly — műveiknek van egysége, egyéni arculata. Ezt írja a megkülönböztető kritériumról: „...az egyéniségnélküli művészet példáiban, a regényekben és a naturalisztikusnak nevezett drámákban könnyű volt kimutatni, hogy ezeknek is megvan a sajátos egyéniségük, ha művészi alkotások; még ha ez az egyéniség nem is nyilatkozik meg másban, mint az életről alkotott értékeket illetően egy zavaros vagy fonák gondolatban, illetve a természet-

tudományokba és a modern szociológiába vetett vak hitben. Ahol mégis hiányzik minden egyéniség, és helyét emberi dokumentumok gyűjtésének pedáns fontoskodása és bizonyos társadalmi osztályok állapotainak leírása meg bizonyos betegségek egyéni vagy általános lefolyása foglalja el, hiányzik a műalkotás is, és helyébe lép egy többé-kevésbé nagyképű tudományos mű, amely nélkülözi a szükséges ellenőrzést és bizonyítékot. Nincs az egyéniségnélküliségnek egyetlen védője sem, aki az aprólékos tapasztalatokon alapuló valóságot legpontosabban ábrázoló mű előtt, vagy a képzetek szorgalmas és szenvedély nélkül való halmozása előtt ne érezne unottságot, vagy ne tanácsolná a szerzőnek, hogy fogjon más mesterséghez, mert a művészet nem neki való.” (PE, 18.) A naturalizmus olyan művészeti iránynak mutatkozik itt, amelynek szabályai alól még kivételként is nehéz kitűnni.

A naturalizmust a maga egészében, vagyis kivételei nélkül úgy próbálja interpretálni Croce, mint részleteiben *érdekes* nyersanyag rossz feldolgozását; ahogyan a romantika szinte érintetlenül kifejezi az érzelmeket, ahhoz hasonlóan kommunikálja a naturalizmus a *tapasztalatokat*, mégpedig a mindennapi élet árnyoldalaira vonatkozó benyomásokat. Ez az anyag formálható, de a megfelelő formáláshoz más anyaggal is elegyíteni kell, mert önmagában túl profán. Az önmagához hű naturalizmus a legjobb esetben is csak „a művészet egyik irányzatának felfedezése” lehet. (LNI, IV. 316.) Úgy látja Croce, hogy a naturalizmust csak a mondanivaló ürügyének, néhány vonását csak színező anyagnak használták a rajta mindig felül-emelkedő nagyok. Ilyen felfrissítő anyagnak tekinti az új nyelvi elemek bevonását a veristáknál, s ezt elismeréssel nyugtázza. A Manzoni értékeléssel kapcsolatban Edmondo Cione hívja fel a figyelmet²⁴ arra, hogy elveitől eltérően azért értékeli Croce nagyra Manzont, mert munkásságával sokban hozzájárult az olasz köznyelv kialakításához. Részben ehhez hasonlóan állapítja meg a következőket Vergának a verizmushoz való viszonyáról: „A verizmus nála nem egyik divat volt a másik helyett, mint a felületes lelkeknél lenni szokott, akik végigpróbálnak minden irodalmi divatot; csupán felszabadító ösztönzés volt.” (LNI, III. 14.) Balzacot is a realizmus vélt feladása miatt értékeli többre Zolánál: „A ’társadalmi regény’, amely szerencsére nem sikerült Balzacnak — szenvedélyes lelke és költői lendülete következtében, ami által hagyta vitetni magát —, annál jobban sikerült Emile Zolának, akinek képességei sokkal nyugodtabbak, higgadtabbak voltak, s nem csalták lépre a költői motívumok.” (PNP, 280.) Engels közismert Balzac értékelésével szemben itt a „realizmus diadalá”-nak hiánya a pozitívum, mintegy a csatavesztés számít diadalnak.

Világnézetének egésze és kifinomult ízlése kezdettől fogva távol tartja Crocét a realizmus elfogadásától, kora olasz irodalmának *erőtlen* realista tendenciája pedig nem inspirálhatja véleménye megmásítására. A valóban színvonalas polgári realistákat — mint Stendhal, Balzac, Tolsztoj, Ibsen és mások — már inkább az „egészséges”, „klasszikus” művészet reprezentánsainak tekinti. Náluk nem fedez fel kicsinyes utánzást, művészettől idegen kritikai hangvételt, de nekik sem bocsátja meg a demokrácia iránti szimpátiát. Ez utóbbit a szellemessége miatt nagyrabecsült Heinével kapcsolatos egyik megjegyzése mutatja: „Tréfálgató lelke volt; ez, és nem a szabadság, nem a demokrácia, nem a panteizmus vagy a teizmus volt szellemének alapvető, állandóan megőrzött formája.” (PNP, 175.) A demokrácia egyébként is, minden változatában a gyakorlati élethez tartozik, mint politikai kategória idegen a szellem esztétikai területétől, s ha a romantikának hibája az, hogy a kettőt meg-

²⁴ E. Cione: *Benedetto Croce ed il pensiero contemporaneo*. Milano, (1963), Longanesi. 215—216. l.

engedhetetlenül közel hozta egymáshoz, ugyanezt a realizmusnak sem lehet megengedni, különösen akkor nem, ha a demokrácia a szocializmussal mutat azonosulási lehetőségeket. Nagyon jól tudja Croce, hogy a realisták sokkal közelebb állnak a demokratikus törekvésekhez, mint a liberalizmus, amelyik csak nagyon szigorú feltételek mellett hajlandó átmeneti szövetségesének elfogadni bizonyos polgári demokratizmust. „Szemben is áll vele — mondja ki Croce a liberalizmus demokráciához való viszonyáról —, amennyiben a demokrácia a külsőséges és mechanikus egyenlőségeszme imádatában akarva-nemakarva az autoritarizmus, a megmerevedés, a túlvilághit felé sodródik, egyszóval: amennyiben a demokrácia szocializmus vagy szocializmust tartalmaz. Másrészt együtt halad és azonosul a demokráciával a liberalizmus, amennyiben a demokrácia egyéb tekintély-igényeknek ellenszegül, és így maga is liberális magatartást tanúsít. [...] Így például a demokrácia szabad-elve (tehát szabad és kritikus) magatartást tanúsít a teokráciákkal és az abszolút monarchiákkal szemben, viszont nem felel meg az ilyen értelemben vett liberális magatartásnak az az elfogult előszeretet, amellyel bizonyos szocialista köztársaságokkal szemben viseltetik, nem látván meg, hogy ezek az államalakulatok nem kevésbé teokratikus és dogmatikus jellegűek, csak éppen materialista alapon.” (TSz, 37—38.) Egyáltalán nem csodáltnivaló tehát, hogy Croce sehol sem ejt szót a realizmus szocialista realizmusnak nevezett változatáról vagy annak bármelyik képviselőjéről.

Croce közvetlen műveket elemző tevékenységéből is azt lehet kiolvasni, amit filozófiájának egésze mutat, vagyis azt, hogy a külvilág realiztikus visszatükrözésének elismerésétől való félelem minden gondolatsorán végighaladva a materializmustól való félelemmé szélesedik és a szocializmus kéréllhetetlen visszaütésévé konkretizálódik. Ezért ignorálja Croce a realizmust mint realizmust. A művészet autonómiájára való gyakori hivatkozás ennek csak félig tudatos leplezése.

6. Harc a „klasszicizmus diadalá”-ért

Az ideálshoz képest alacsonyabb szintű, a helyes alkotási módhoz viszonyítottan deviáns művészeti tendenciák kritikai mérlegelése mellett nagy gondot fordít Croce az általában *klasszikusnak* nevezett és egyedül „erőtéljesnek”, „őszintének” tartott (PNP, 332.), a nehezen megvalósítható és ritkán megvalósuló, de azért mégsem fiktív *eszményi művészet* sokoldalú bemutatására. Elgondolásának központi tétele az, hogy „a klasszicitás nem valamely egyedi tény vagy történelmi korszak, hanem a költészet és a művészet a maga igazi és belső lényege szerint, a maga tökéletességében, abban a teljes feloldásban, amiben a szenvedély anyaga részesül a szép forma által.” (LP, 320.) Croce mint esztéta és mint műélvező számára teljesen problémamentes lehet így is ez a felfogás, az irodalomtörténész Croce azonban már nem mindig igazodhat csak ehhez; ezért aztán a klasszicizmus értelmezésekor támadt nehézségek során — akárcsak a romantika, a dekadencia és a realizmus vizsgálatakor — szintén elő-előbukkan az általános és a különös kellő meg nem különböztetésének több hátránya. A legnagyobb probléma nyilvánvalóan az, hogy — amennyiben egyáltalán hallgatólagosan mégis elismeri Croce — a klasszicizmus mint *történelmileg meghatározott művészeti korszak értékén aluli* minősítésben részesül. Moliére vagy Lessing egyetlen elismerő szót sem kap, Boileau pedig az elítélt szabályszerűségek gunyorosan emlegetett iskolapéldáinak egyike. Corneille, Fiasco és Goethe már a *korok felett álló klasszicitás* vitathatatlan reprezentánsa. A klasszicizmus választékosága, szónokiassága Croce szerint könnyen megöli az érzelmet, így lesz egyes

dramáiban (*Stuart Mária, Tell Vilmos*) Schiller „nem más, mint egy kihült Alfieri” (PNP, 14.), és így marad meg sok író retorikát követő klasszicistának. Ez az elgondolás csak azzal folytatódhat, hogy sem a romantika, sem a klasszicizmus nem lehet egy-egy viszonylagosan elkülönült történelmi periódus, még egymást hullámmzás-szerűen váltó két korszak-típus sem (mint például H. J. C. Grierson szerint, aki úgy látja, hogy a klasszicizmus és a romantika a szív szisztoléja és diasztoléja a történelemben²⁵), hanem csak egy bonyolult szintézis két nélkülözhetetlen *mozzanata*. Önmagában mindegyik csak a másik antitézise lehet: „...tendenciák közötti legnagyobb fokú szembenállás, amelyenhez más hasonló nem volt a művészet területén (és nem csupán a róluk elnevezett korszakokban, amikor uralkodtak), a *romanticizmus* és a *klasszicizmus* közötti szembenállás. A romanticizmus — általánosan meghatározva, ahogy itt szükséges — mindenekelőtt az érzelmek, a szeretet és a gyűlölet, a szorongás és az örvendezés, a reményvesztés és a fellelkesülés spontán és erőteljes kitörését követeli meg a művésztől; kielégül és gyönyörködik a homályos és határozatlan képekben, a töredékes és sejtető stílusban, a kedves sugalmazásokban, a homályos kifejezésekben, a hatásos és zavaros vázlatokban. Viszont a klasszicizmus szereti a higgadt lelket, a tudós rajzot, a jellegzetességeik szerint kidolgozott és pontosan körvonalazott alakokat, a megfontoltságot, az egyensúlyt, a világosságot; határozottan az *ábrázolásra* törekszik, míg a másik *érzelmek* elérésére. És akár az egyik, akár a másik álláspontra helyezkedünk, találni fogunk az egyiket védélmező és a másikat cáfoló érveket. Mert (mondják a romantikusok) mit ér a világos képekben gazdag művészet, ha nem szól a szívhez is, és ha a szívhez szól, mit számít, hogy a képek nem világosak? — És az ellenpárt azt mondja: kinek jó az érzelmek felkeltése, ha a szellem nem tud megpihenni egy szép képen; s ha a kép szép, és ízlésünk kielégítetlen, mit ér akkor az érzelmek jelenléte, amiket a művészetten kívül is megkaphatunk, hiszen az élet nem késik még nagyobb számban biztosítani, mint szeretnénk?” (BE, 26.) Ezt a dilemmát csak úgy lehet a valóságnak megfelelően eldönteni Croce szerint, hogy olyan körülmények között elméletet alakítunk ki, amelynek értelmében az igazi művészet *egyesíti* a két követelményt. A művészet alakulása ennek megfelelően olyan szintézist hoz létre, amelyben az érzelmi-romantikus motívum a kezdeti tézis, de végül mégsem ez, hanem a formaadó-klasszikus antitézis emelkedik a fejlődés csúcsára. Aligha szabad tehát — mint Joseph Gantner teszi — Burckhardthoz hasonló „görög klasszicistának” tekinteni Crocét²⁶, mert az ő szemlélete korántsem tartalmaz annyi történetiséget, mint a Burckhardté, tipológiája pedig még annyira sem akar konkrét és materialista lenni, mint a Wölffliné (vö. NSE, 255—261.). Nagyon félreérthetetlenül kimondja Croce, hogy nagy művészet mindig csak az érzelmeket megnevesítő klasszikus lehet: „Az alkotó költészet és az ömlengés irodalma, a férfias stílus és a nőies stílus egymástól való megkülönböztetésének egyetlen kritériuma a 'klasszikus' fogalma, de nem a felületesen, a romantika ellenlábasaként felfogott klasszicizmus, hanem az erőteljes klasszikus, amely magában foglalja a romantikát, mivel belőle táplálkozik.” (LP, 132.) A klasszikus tehát kötve van az *összinte érzelmekhez* és a *szép formákhoz*, de valamely korszak lényeges társadalmi problémáihoz egyáltalán nem kötött. Ez a művészetfelfogás olyan esztétikával harmonizál, amely a legjobb esetben is csak az elsősorban „kifejező” vagy nagyon áttételesen „ábrázoló” típusú művészet többé-kevésbé elfogadható

²⁵ Idézi E. Fischer: *A romantika lényege*. (Ford.: Beck Erzsébet.) Bp., 1964, Gondolat K. 145. l.

²⁶ J. Gantner: *Schönheit und Grenzen der klassischen Form. Burckhardt — Croce — Wölfflin*. Wien, 1949, Schroll. 87. l.

magyarázatát képes nyújtani; szinte csak a szó legszorosabb értelmében vett költészetet, azon belül is a lírát interpretálja némi eredetiséggel.

Croce klasszicizmus koncepciójának az a tétele, hogy a klasszikus nem korhoz kötött, részben szemben áll a Hegelével, mert vele ellentétben Croce épp azt tekinti klasszikusnak, amit „általában” szoktak annak nevezni. Ezen a ponton inkább Goethe véleményét visszhangozza az övé, aki szinte definíciószerű pontossággal így jellemzi a klasszikust: „Mikor és hol áll elő klasszikus nemzeti író? Ha nemzete történelmében szerencsés és jelentős egységben találja együtt maga előtt a nagy tényeket és következményeiket; ha nem nélküli honfitársai érzületében a nagyságot, élményvilágában a mélységet, tetteiben az erőt és következetességet; ha a nemzet szellemével áthatottan, a benne lakó géniusznál fogva alkalmasnak érzi magát arra, hogy mind a múlttal, mind a jellel rokonszenvezék; ha nemzete, a kultúra magas fokán állva, megkönnyíti az ő művelődését; ha sok anyagot lát összegyűjtve maga előtt, és az előtte járók sok, részben tökéletes, részben fogyatékos kísérlettel törtek utat számára; s ha annyi külső és belső körülmény találkozik, hogy neki nem kell súlyos tandíjat fizetnie, hanem élete java éveiben módja nyílik valamilyen nagy mű áttekintésére, rendezésére és egyértelmű megalkotására.”²⁷ Croce elsősorban a *múlttal* és a *jellel* való *együttes* rokonszenvezés gondolatát viszi tovább, nála a nemzeti keretek között megnyilvánuló állatársadalmi előnyökből mindössze a „konkrétság” — pontosan meg nem határozott — követelménye marad. (Vö. PNP, 332.) Hegeli gondolatként — a tartalom és forma egységének már említett rendszerező elve mellett — a *formálás* szempontja kap hangsúlyt; az, amit Hegel úgy fejez ki, hogy „a klasszikus művész *átformálja* a jelentést az alakká, mintegy csak az oda nem illő mellékességektől szabadítva meg a már meglevő külső jelenségeket.”²⁸ Csakhogy míg Hegelnél, bármilyen elvontan is, a nyers természeti korlátok szimbolikusban még meglevő mozzanatait szorítja vissza a klasszikus, addig Croce érzelmes romantikájából nem a természetiséget, hanem a két lehetőséget — az esetleg forradalmiságba átsapó anarchizmust és a lamentáló önelemzést — kell a mértéktartó formának visszaszorítania. Ha Croce csak a Lafcadióban, illetve Oblomovban szemléletesen megjelenített típusok ellen emelné fel szavát a klasszikus mértéktartás kánonjával, akkor felfogása konkrétabb és korszerűbb lenne a Hegelénél, s ha csak a nacionalizmus miatti óvatosságból nem hangsúlyozná a nemzeti keretek fontosságát, időszerűbb volna még a Goetheénél is. Ha Croce legalább az igénye megvolna erre a korszerűsége, akkor mint polgári gondolkodónak, mint Thomas Mannhoz hasonló citoyennek nem kellene fellépnie a művészet és az esztétika racionalizmusa ellen az irracionális időszerűségben. Azonban Croce egyáltalán nem törekszik a művészetben megszüntetve megőrzött gondolatosság védelmére olyan mértékben, mint amekkora védelmet a kiindulópontnak megtett érzelmeknek nyújt, mert különben aligha írhatná ezt, már idős fejjel, törekvéseinek erről az oldaláról: „Gondolataim vonala állandóan az antiintellektualizmus és a szenvedélyesség romantikus motívumai elfogadásának vonala volt; de csak hogy visszadjam a klasszikusnak a maga életnedvét és életerejét, megakadályozandó annak klasszicisztikussá és akadémikussá válását, nem pedig hogy megszégyenítsem a költészetet, egyfajta szellemi szegénységre vagy éppen infantilizmusra ítélve.” (PPPA, XI.) Azt soha nem ismerte fel, hogy az elszíntelenedő művészetet nem bármilyen, s főleg nem múlt századi érzelmekkel lehet felfrissíteni, sőt elsősorban nem is érzelmekkel.

²⁷ J. W. Goethe: *Irodalmi sansculotte-izmus*. In: „A klasszicizmus.” (Ford., szerk. és bev.: Rónay György.) Bp., 1963, Gondolat K. 235. l

²⁸ G. W. F. Hegel: i. m. 2. köt. 15. l.

Mivel Croce elsődlegesen — sőt majdnem kizárólag — *esztétikai* kategóriának tekintti a klasszikus fogalmát, bizonyos fokig jogosan érzi magát felmentve a történelmi jellemzés feladata alól, illetve tarthatja elégségesnek az általános, csak a fő vonások kiemelésére szorítkozó elemzést. Ezért lehet nála a klasszikus az egészséges, erkölcsileg elfogadott érzelmi tartalom organikus és harmonikus formába öntése, e tartalom és forma totális egységének megtestesülése, kortól független és a maga konkrétságában utólérhetetlen, tökéletesen megvalósult esztétikai érték hordozója. Az ilyen, csak *formális* szempontok alapján jellemzett művészetnek eleve nem lehet szoros kapcsolata egyik vagy másik művészeti korszakkal; és a romantika „ellenlábasa” is csak annyiban lehet, hogy mentes annak „betegségétől” és „kitöréseitől”. Ilyen alapon állva jelentheti ki az irodalomtörténész Croce: „És felesleges felhívni a figyelmet arra, hogy a költői vénával rendelkező zseniális művészek, a nagy művek és a nagyszerű részletek — vagyis mindaz, ami egyedül számottevő a *költészet történetében* — nincs alávetve a betegségnek vagy az általános tendenciának. A nagy költők és művészek a ragyogás szférájában egyesülnek, ott vannak mint összegyűlt polgárok, és testvérekként ismerik fel egymást, akár a Krisztus előtti nyolcadik, akár a Krisztus utáni huszadik századból valók, akár görög palást van rajtuk, akár firenzei kabát, akár angol öltöny, akár a keletiek fehér lenvászna; és mind *klasszikusok*, a szó legnemesebb értelmében, ami — véleményem szerint — a primitív és a kulturált, az inspiráltság és az iskolázottság különös egyesülésében áll.” (NSE, 136.) Az ilyen szempontok szerint múltat kutató és a jelent kritikailag mérlegelő Croce nagyon kevés alkotót tisztelhet meg a klasszikus jelzővel; a monografikus méretű tanulmányokkal kitüntetett írókon (Dante, Ariosto, Shakespeare, Corneille, Goethe) kívül a többiről két kötetnyi tanulmányban (*Poesia antica e moderna, Poesia e non poesia*) ki tudja fejteni a véleményét úgy, hogy a „non poesia” képviselőiről is ott ejt szót. A világirodalom vitathatatlan nagyságai mellett hazafiúi büszkeséggel emeli ki az olasz klasszikusokat: a már említettek mellett Petrarcat, Foscolót, Leopardit, Manzont. Saját kora par excellence költőjének, a szerinte „utolsó klasszikus”-nak tekintett művész — Carducci. „Carduccinál nemcsak a stílus, hanem a világ átérzése is lényegretörő és integrális, ezért vezettem egy másik alkalommal költő-vátesznek, heroikus költőnek, az „utolsó és hamisítatlan homéridának”. A csata, a dicsőség, az ének, a szerelem, az öröm, a bánat, a halál minden alapvető emberi húr megszólal és egybehangzik az ő költészetében, amely valóban ahhoz tartozik, amit Goethe tirtaioszi költészetnek nevezett; alkalmas felkészíteni és megerősíteni az embert az élet küzdelmeire emelkedett és férfias hangjának hatékonyságával.” (PNP, 341.) Carducci valóban nagy költő, s mindez valóban jellemző is rá, de benne Croce — ha ez teljesen nem is tudatosul nála — elsősorban a Risorgimento költőjét szereti, a költő nagyságába a-kor nagyságát is belevetítve látja őt monumentális óriásnak.

Carducci elemzése és értékelése nagyon világosan megmutatja Croce művészi eszményét, művészi megjelenési formája felől éppúgy, mint társadalmi tartalmát tekintve. Carducci a tipikusan olyan költő, akinél a patetikus emelkedettség látótávolságon kívül helyezi a mindennapok szürkeségét és ellentmondásosságát, illetve a forradalmak hevességét; a választékosság és a mértéktartó archaizálás elérékenyít vagy legfeljebb lelkesít, de nem buzdít, s az ilyen tónusban kifejezett állásfoglalás a nemzet függetlensége és haladása mellett elsősorban nem előrelépésre, hanem inkább visszanyerésre inspirál. A feudálkapitalista olasz fejlődéssel, a fasizmussal és az imperialista világháborúkkal mit kezdeni nem tudó Crocének ez a művészi attitűd felel meg a legjobban, illetve ennek — valóságos vagy csak vélt — megnyil-

vánulásait igyekeznek a vitathatatlanul nagy művészek elemzése során a felszínre hozni és hangsúlyozni.

A liberalizmus politikai koncepcióját ugyanis csak a klasszicizmusban megtestesülő művészi ideál egészítheti ki, csak az harmonizálhat vele a konzervatív Croce gondolatvilágában. Mert Croce olyan sajátos, részben romantikusan antikapitalista, részben reformista módon polgári álláspontot képvisel a kibontakozó imperializmus időszakában, amely álláspontnak megfelelően a feudalizmus néhány vonását is idealizálja (például a királyságot Olaszországban), és elfogadni elsősorban a klasszikus kapitalizmust tudja, de — mint történetírói munkássága mutatja — klasszikus forradalom nélkül képzei el helyesnek a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet, és polgári demokratikus forradalom nélkül a klasszikus kapitalizmusból az imperializmus néhány mozzanatának kialakulását. Ez a reformista politikai és evolucionista történetfilozófiai koncepció úgy válik saját immanens logikája szerint teljessé, hogy — és ezt már a Croce sok vonatkozásban nagyra becsülő Piero Gobetti kiemelte²⁹ — az egyenletes, szerves nemzeti fejlődés érdekében el kell vetni az ellentétek túlzott kiélezése irányában ható marxizmust és az ellentéteket gyakorlatilag az összezsapásig kiélező osztályharcot. Csak garantáltan polgári törekvések férnek meg a liberalizmusnak sokat emlegetett lényege szerinti sokszínűségében; csak ezek mértéktartó változatára vonatkozik a következő megállapítás: „Abban, amit liberális világnézetnek nevezünk, az újkor egész filozófiája és vallása tükröződik; az a filozófia és az a vallásosság, amelynek középpontjában a dialektikus fejlődés eszméje áll. Ez az eszme ad szemünkben célt és értelmet az életnek, felfokozza ritmusát és megneemesíti tartalmát, a szellemi erők ellentétét és összezsapását használván fel hajtóerő gyanánt. Ebből az elméleti alpból táplálkozik a liberalizmus gyakorlati magatartása, amely semmi jót nem vár az erők megrendszabályozásától, gúzsbakötésétől és minél szűkebb korlátok közé szorításától, hanem inkább bizalommal fogadja és örömet támogatja az erők és irányok sokféleségét, s szívesen bocsát teret rendelkezésükre.” (TSz, 33.) Ennek a liberális koncepciónak egyedül lehetséges perspektíváit — főleg politikai oldala felől — nagyon világosan látta Gramsci: „A történelem számos paradox megnyilvánulásának egyike (Vicóval szólva, a természet csele) lehetne, hogy Croce, meghatározott aggodalmaktól hajtva, végül is hozzájárult a fasizmus megerősödéséhez, miután segített megtisztítani néhány másodlagos, felületesen romantikus, de a goethei klasszikus mértéktartás szempontjából mégis zavaró jellemvonásától. Az ideológiai hipotézist így lehetne megfogalmazni: passzív forradalomra kerülne sor oly módon, hogy az állami törvényhozás beavatkozása és a korporációs szervezet révén többé-kevésbé mélyreható módosításokat eszközölnének az ország gazdasági szerkezetében a 'termelési terv' elemének jelentőségét hangsúlyozandó, azaz hangsúlyoznák a termelés társadalmasítását és kooperációját, de nem sértenék (vagy legfeljebb szabályoznák és ellenőriznék) a profit egyéni és csoportos elsajátítását. Az olasz társadalmi viszonyok konkrét keretében ez lehetne az egyetlen megoldás arra, hogy fejlesszék az ipari termelőerőket a hagyományos uralkodó osztályok irányítása alatt, versenyben a nyersanyagokat monopolizáló és tekintélyes felhalmozott tőkékkel rendelkező országok leghaladottabb ipari alakulataival.”³⁰ Nyilvánvaló, hogy ilyen politikai elképzelésekkel csak egy olyan sajátossá preparált klasszicizmus állhat összhangban, amely osztályok helyett csak nemzetekről, forradalmi fordulatok helyett csak általános emberi szenvedélyekről, fejlődési korszakok antagonisztikus ellentmondásai

²⁹ P. Gobetti: *La rivoluzione liberale. Saggio sulla lotta politica in Italia*. (Torino), 1964, Einaudi. 49—50. l.

³⁰ A. Gramsci: *Filozófiai írások*. (Ford.: Rozsnyai Ervin.) [Bp.], 1970, Kossuth K. 242—243. l.

helyett csak a sokféleség harmóniájáról szólal meg, és pártos állásfoglalás helyett az Olymposz semmire sem kötelező magaslatát választja, az időfelettség megfoghatatlanságában és funkcionálküliségében akar lebegni.

Végeredményben — elsősorban bármennyire nem ezt akarva — mégis a *történelmileg meghatározott klasszicizmus* az, aminek alapján Croce az *általa klasszikusnak tartott* művészetet értelmezi, csak az ilyen szemüveg biztosítja azt az optikát, ami a *liberalizmus reformizmusának* és a *valódi l'art pour l'art pártatlanságának* megfelelően mutatja be nemcsak Cœurneillet, Foscolót és a többi klasszicistát, hanem a romantikus Manzoni és a dekadens Baudelairet a realista Tolsztojjal együtt, illetve minden nagy alkotót Homérosztól Maupassantig. Mert hiába utasítja el Croce a racionalizmust mint allegorizmust, a műfaji kereteket mint szabálygyűjteményt, a tényleges művészeti fejlődésben — amelyből Croce a maga ideálját nem kis egyoldalúsággal absztrahálja — a forma zártságának és harmonikusságának kritériuma soha nem kapott olyan nagy hangsúlyt, mint a klasszicizmus korában, és nem szolgált annyira feudális és polgári szimbiózist az ilyen forma, soha nem volt annyira a művészi mértéktartás az osztályerők egyensúlyának apologetikus kifejezője, mint a XVII—XVIII. században. Lényegében Crocénél sem üzetik ki e felfogással a ráció a művészetből, csupán a progresszívebb tartalom területéről a *forma konzervatívabb területére* kerül át, s az ellenálló szerepe helyett a testőr szerepét kapja. A kirobbanásokra hajlamos érzelmek kontrollálójává válik, azokat oldja békés harmóniába. Ha mégis marad belőle valami a tartalom területén, akkor — mivel a művészet „lírai” — gondolati líra lesz belőle; a romantikus érzelmek szint ad neki, a gondolatosság általánosítja az érzelmet, a gondolat és érzelmek korrelációja pedig — hiszen mind az érzelmek, mind a gondolatok a *szubjektum* objektív valósága — eltereli a figyelmet a *külvilág* objektív valóságáról. Croce eléggé elhanyagolja az objektivitást fokozottan kiemelő művészeti ágakat és műfajokat (építészet, regény stb.), aránytalanul előtérbe helyezi a művészet líraiságát, így aztán a közvetett, többszöri áttételes valóságtükrözés helyébe úgy lép nála a stilizált, vagyis fokozottan formált valóságtükrözés, hogy a formálás, különösen érzelmek és gondolatok formába öntése eltakarja teljesen a tükrözés tényét. Nem az élethez igazodik a művészet, hanem az emelkedett művészet mutat példát az élet számára; a „monumentum”-ról lecsiszolódott a „dokumentum” minden feleslege, sőt minden a művészet létezésének értelmet adó dokumentumszerűség. Ezzel az „ábrázolás” esztétikája teljesen a „kifejezés” esztétikájának adja át a helyét a művészettörténet és a kritika mozgásterületén is.

Az így sajátosan preparált klasszicizmus nagy vonalaiban tökéletesen megfelel Croce elveinek, de aligha lehet törekvéseinek hatékony eszköze. A legnagyobb nehézséget természetesen az okozza a korabeli művészet általa várt, sőt befolyásolni vélt alakulásában és társadalmi hatásaiban is, ami az elméletben logikai ellentmondásként mutatkozik: a *szépség* egyedüli minőségkategóriaként³¹ való elismerése egy olyan művészetre orientált esztétikában, amelyet valójában sokkal inkább a *fenségesesség* jellemez. A kimunkáltság és örökérvényűség „monumentum”-ként kezelt művészete csak akkor felel meg önmaga ars poétikája követelményeinek, ha a társadalmilag már asszimilált emberi tartalmakat ideális felfokozottságukban reprezentálja, mert másként nem keltheti azt a megtorpanás-élményt, ami egy dekadens kor embereiben „erényes készségek” kialakulási folyamatát elindítani képes. Croce — saját véleménye szerint — olyan korszakban rehabilitálja (legalább elméletileg) a klasszikust és emeli eszménnyé, amikor nem bármilyen méretű elemek harmóniája válthat

³¹ Az esztétikai minőségkategóriák értelmezéséről vö. Szigeti József: i. m. 147—213. l.

ki katarzist, hanem *csak a fenség élményét* adó mozzanatoké, kevés- tehát a szépség harmóniája, párosulnia kell vele a *nagyság* fenségességének is. A formát hallgatólagosan többre becsülő Croce a *harmónia* és az általa megvalósuló *szépség* mellett dönt, inkább beéri a művészet harmóniája és elvont humanizmusa által kevesek számára is vonzó voltával, mintsem vállalná a felkavaró tartalmak esetleg túlzottan és sokakat mozgósító hatásának kockázatát. Nem csupán a fenséges kiüresedésétől fél („akadémikus” művészet), hanem rúttá válásától is (avantgard „antipoesia”). Szerinte a polgári humanizmus érintetlenül is eléggé imponáló és vonzó tartalom, s elégséges tartást tud adni a forma szépségének.

A saját felfogása szerint klasszikus, de valójában módosítottan klasszicista művészet egyedüli minősítő szempontjának tehát azért a szép jelenlétének mértékét tartja, mert annak éppen ez a művészet a legadekvátabb megtestesítője, vagyis ebben alkot megbonthatatlan egységet a legmagasabbrendű *művészi* és a legmagasabbrendű emberi érték. Gondolkodása következetességére vall, hogy a klasszikustól eltérő művészeteket is szépségük, csak töredékes vagy éppen hiányzó szépségük alapján mérlegeli. És következetességének tanújele az is, hogy a szépség, a tartalom és forma totalitásának hiányát kéri számon kora művészetétől, e hiány vélt alapjaival és következményeivel együtt: „A szépség nemcsak nem egységes és feloszthatatlan többé, de már összetevője sem a drámai és a lírai, a naív és a szentimentális, a klasszikus és a romantikus, mert noha ezek akaratlagosak, legalább célzatuk szerint általánosan emberiek. Az összetevők most a népek és az osztályok, amelyek ügyével a költészet művelése azonosul, s ebből következően aztán a megítélés kategóriája hol „Németország”, „Franciaország”, „Anglia”, „Oroszország”, „Olaszország”, vagy hol a „polgárság”, a „demokrácia”, a „sarló és kalapács”, a „horogkereszt” és így tovább. Mindennél határozottabban meg kell tehát erősíteni a megítélés egyetlen szempontja, a szépség feloszthatatlanságának tételét, addig, amíg azok az összetevők, amelyekből most összeáll, nem csupán az emberi nem esztétikai egységét törik széjjel, mint azt a régebbiek tették, hanem szétdúlják magát az emberiséget, egymástól idegen, illetve egymás számára kibékíthetetlenül és örökké ellenséges körökbe zárva.” (P, 120—121.) Ez a kitétel nem hagy kétséget afelől, hogy milyen tartalmat nem szabad befogadnia az elegánsan zárt formának, illetve minek kell magasan föléemelkednie az igazi művészetnek.

A politikai konzervativizmus talaján nőtt esztétikai egyoldalúságokon és az esztétika spekulatív elvontságainak politikai elméletre gyakorolt visszahatásain túl mindenképpen figyelmet érdemel az az erőfeszítés, amellyel Croce — részben bírálva, részben követve Hegelt (vö. H, 80—81.) — azt próbálja tisztázni, hogy miért a művészet az ember *legsabaddabb* alkotó tevékenysége. Csakhogy míg Hegelnél az eszme az anyag feletti uralom formájában emelkedik szabaddá, addig Croce szerint mindössze a szélsőséges individuális érzelmeket korlátozza a szép forma, és ezzel nem az alkotás szabadságát ragadja meg ténylegesen Croce, hanem mindössze a műalkotások *objektíváció* mivoltát hangsúlyozza némiképpen. Azonban míg egyrészt a kimunkáltság, a szervesség, a zártság stb. kiemelésével a figyelem valóban az objektíváció jellegre terelődik, addig másrészt az érzelmi tartalom szubjektivitása és affektivitása az objektíváció *nembeli* jellege felé zárja el a kilátást. A művészet társadalmi-nembeli voltának ezt az ellentmondásos értelmezését csak kis mértékben korrigálja az etosz kritériummá tétele, illetve a művész iskolázottsága szerepének felismerése (vö. NSE, 136.), a primitív és a kulturált olyan dialektikus egységének feltételezése a klasszikusban, mint amihez hasonló Friedrich Gundolf elemzéseiben az őslélmény és a kultúrelmény viszonya.³² Az eredmények részlegessége

³² F. Gundolf: *Goethe*. Berlin, 1922¹⁰, G. Bondi. 27. l.

akkor szembetűnő igazán, ha Lukács Györgynek a művészet magáértvaló nembeli objektiváció mivoltáról elkészült fejtegetéseivel³³ vetjük egybe.

Nagyon jól látta Della Volpe, hogy a klasszicizmusnak a romantikával történő kiegészítése, illetve az örök életű klasszikus művészet valóságtükröző jellegének kizárása olyan két feloldhatatlan ellentmondást rejtő vállalkozás, ami a tisztánlátás nagyfokú hiányára vall, és eleve kudarcra van ítélve.³⁴ Croce mint esztéta nem tudta elfogadhatóan megmagyarázni az örök klasszikust, mint kritikus pedig — legalábbis elvei alapján, engedmények nélkül — Carducci után senki művészetében nem tudott ilyen klasszicizmust felismerni.

7. A normativitás és történetiség konfliktusa

Croce esztétikájának sajátosan kettős arculatú, egyszerre normativista és antinormativista jellege³⁵ már az elvontabb, művészetfilozófiai szinten is jól felismerhető logikai ellentmondásokhoz vezet, de a művészetelmélet és kritikai princípiumokká konkretizálódó szinten még szembetűnőbben megmutatkoznak ezek az ellentmondások. Egyrészt ugyanis a szükségszerű, a romantikus elem érzelmi frissesége és gazdagsága ellene hat a formáló szabályoknak, mert az élettel való közvetlenségük-ből adódik — Croce szerint is — minden eredeti elevenségük és a művészetet is éltető dinamikájuk; másrészt viszont csak a formálás által válnak anyagból tartalommal, a forma hozza őket harmonikus viszonyba, és a forma harmóniája ad nekik további életet. Mivel a forma szépsége a harmónia által létezik, a harmónia alapvető normaként jelenik meg; és ezt tekintve Croce esztétikája szigorúan normatív. A harmónia azonban az élet, sőt a gyakorlat által kiváltott érzelmek harmóniája, s ha a gyakorlat nem képes — márpedig Croce szerint nem képes — formájukat tekintve primer módon determinálni az érzelmeket, akkor hogyan képes keretek közé szorítani a művész, akinek ráadásul még nem is szabad a műfaji keretektől álló szabálygyűjteményekre támaszkodnia, ha igazi művész? Az érzelmek eleve dinamikus jellegét és a művész formaadó tevékenységének kötetlenségét figyelembe véve Croce esztétikája nem normatív. Hangsúlyozza, hogy a művészet területén az érzelmeket nem korlátozó, „tisztá” romantika nem igazi művészet, mert alkotó módszerében antinormativista, de ezzel ellentétben azt is kimondja, hogy a klasszicisztikus művészet meg a l'art pour l'art éppen a normativizmus fő módszerbeli elvének szigorú betartása miatt nem képes a legértékesebb művészet szintjére emelkedni. Abból viszont, hogy Croce az ideálisnak tartott klasszikus művészetet a formálás eredményessége alapján minősíti, és a kellő forma kritériumait elsősorban a (történeti) klasszicizmus legjellemzőbb vonásaival egybehangzóan állapítja meg, csakis arra lehet következtetni, hogy a végeredmény egy nagyonis *normatív művészetfelfogású esztétika*. Az érzelmek kultuszának szubjektívizmust akceptáló antinormativizmusa olyan motívumként van benne jelen, ami nem annyira lazítja, mint inkább *alcázza* ennek a normativizmusnak a szigorúságát és korszerűtlenségét.

A szélsőséges esztétikai normativizmus — akár leplezetten, akár nyíltan jelenik meg — az alapvető hibát a művészet *történetiségének* értelmezése terén követi el,

³³ Lukács György: *Az esztétikum sajátossága*. (Ford.: Eörsi István.) Bp., 1965, Akadémiai K. I. köt. 528—570, 592—620. I.

³⁴ G. della Volpe: *Schizzo di una storia del gusto*. (A cura di I. Ambrogio.) (Roma, 1971), Editori Riuniti. 62—78. I.

³⁵ A normativista és antinormativista művészetfelfogás lényegéről vö. M. Kagan: *Ismerkedés az esztétikával*. Bp., 1974, Képzőművészeti Alap K. 21—23. I.

ami természetesen korántsem zár ki valamilyen formájú hisztoricizmust, viszont annál inkább magában foglalja egyrészt a különböző irányzatok mereven rangsoroló megközelítését, másrészt a jelenkori és múltbeli fejlődés viszonyának leegyszerűsítő megítélését. Croce felfogásában ez úgy nyilvánul meg, hogy a művészet fejlődésének egész gazdagságából csak három alapvető irányzatot ismer el: a mindenek fölé emelt klasszikust, illetve a romantikát és a dekadenciát, ezeken kívül minden más irányzatot — mint nem igazi művészetet („non poesia”) — besorol egy alacsonyabb szintű kulturális szférába („letteratura”), ahogyan ezt a realizmussal (naturalizmussal) teszi; továbbá ennek folytatásaként normának kiáltja ki a múltban (sőt még a közelmúltban is) virágzott klasszikust, mert úgy gondolja, hogy a jelen nehézségein a múlt követése fog átsegíteni.

Croce normativizmusának legfőbb megnyilvánulásai eléggé nagyfokú analógiát mutatnak mind az objektív idealista esztétika jelenkori maradványainak bizonyos koncepcionális mozzanataival, mind a marxista esztétika története legdogmatikusabb időszakának néhány szemléleti sajátosságával. Nagyon gondos részletkutatások alapján lehetne csak megbízható pontossággal konstatálni, hogy mely pontokon áll fenn kauzális összefüggés és hol csak pusztán analógia Croce, illetve az említett irányzatok e szempontból fontos képviselőinek nézetei között, azonban az eredmények — mint többé vagy kevésbé különböző okok okozatai — közötti hasonlóság önmagában is van annyira szembetűnő, hogy így is megérdemel egy vázlatos összehasonlítást és néhány tanulság levonását. Az ugyanis már most sem kétséges, hogy bizonyos egyezések a német klasszika nagyjainak (Kant, Goethe, Hegel) forrásként való felhasználásából adódnak, azok hibáinak mintegy paradigmatiszmaszerű folytatásaként. De ezen túlmenően néhány más konkrét részlet is ismert, például az, hogy Hans Sedlmayrhez Julius Schlosser közvetítette Croce elgondolásait.³⁶ Az pedig igen nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy a marxista esztétikát, különösen a polgári gondolkodókkal szemben fokozottan gyanakvó dogmatikusokat, ilyen jellegű viszony nem fűzi Crocéhoz. E megemlített néhány tényező viszonylag kevésbé befolyásolja a dogmatikus művészetszemlélet értékével kapcsolatban levont — alapvetően formai — megállapításokat.

A jelenkori objektív idealizmus esztétikai normativizmusára a múltbeli és a jelenkori művészet fejlődése viszonyának eltorzító értelmezése a jellemző elsősorban. Náluk a normatív eszmény a múlt, az avantgardista törekvéseket megelőző nagy művészet, amely tartalmas és szépen formált, s azzal áll szemben, ahhoz képest esett vissza a jelen lényegében egész, de különösen új utakat kereső művészete. Nagyon jól láthatóan illusztrálja ezt a felfogást az esztétának is nagyon színvonalas művészettörténész, Hans Sedlmayr, akinél az idealizmus merevségét bizonyos mértékű vallásság még tovább fokozza. A modernizmus hibáinak esztétikai természetű alapvető okát — *Verlust der Mitte* [„A közép elvesztése” — 1948] c. munkájában elemezve — abban jelöli meg, hogy képviselői letértek az évszázadokon át kikristályosodott emberi és művészi hagyományok kereszténység által is megerősített útjáról, nem léteznek számukra az érzékiség, illetve a szellemiség túlzásaitól mentes „közép”, a maga stabil és áttetsző normarendszerével. Másik átfogó jelegű műve, a *Die Revolution der modernen Kunst* [magyarul: „A modern művészet bálványai” — 1960] a modernizmus fenomenológiáját is adva újraelemzi a problémát, és a következő perspektívát vázolja fel: „A modern művészet [...] a régi és örök művészet szubsztanciájából és szelleméből sarjad ki, a forradalom szülte gondolatok, szemléletek, formák

³⁶ J. von Schlosser: *La storia dell' arte nelle esperienze e nei ricordi di un suo cultore*. Bari, 1936, Laterza. 162. l. — H. Sedlmayr: *Kunst und Wahrheit*. Hamburg, 1958, Rowohlt. 8. l.

művészi átalakítása által. Arról lehet felismerni, hogy komolyan veszi a látható alak és a jelentés, a forma és a feladat egybehangolását, nem hajlandó alávetni magát nem-művészeti hatalmoknak, nem adja fel az emberi tartalmat, elismer egy értékrendet, s ahhoz tartja magát.”³⁷ Véleménye megerősítéséhez — vagyis annak a nézetnek az alátámasztásához, hogy az új művészeti forrongás szélsőségeit csak a hagyomány korrigálhatja — idézi a hasonló állásponton levő Hans E. Holthuset: „Amit sok kritikus restaurációnak vagy kapitulációnak ítél, az valójában új előrehaladás volt: a múltnak — a régi igaznak — meghódítása a forradalom által.”³⁸ Nagyon könnyen belátható, hogy mennyire ehhez, mégpedig tartalmilag is ehhez hasonlóan gyógyíthatja ki a konzervatív Croce szerint is a klasszikus a jelenkor művészetét a modernizmus és a dekadencia betegségéből, bár Sedlmayr szerint néhány mozzanatot megtart a modernségből is.

Ilyen típusú felfogást a magyar szellemi életben — a megújulást is a klasszikusban látva — Horváth János „nemzeti klasszicizmus” koncepciója fejez ki, illetve a *Nyugat* írói egy részének legjobban Babits által megfogalmazott elgondolása.³⁹

A *marxista esztétika dogmatikus periódusának* egyes képviselői, többnyire vezető teoretikusai nem sok figyelmet fordítanak a modernizáló művészeti törekvések értékelésére, sommásan elvetik őket, mint dekadens polgári és formalista megnyilvánulásokat, annál nagyobb érdeklődéssel fordulnak viszont a művészeti eszmény, illetve a többi művészeti irányzat attól történő elválasztásának esztétikai problémái felé. A szocialista művészet győzelméért folytatott harc érdekében olyan szelekció formájában végrehajtott elekcíót hajtanak végre, amelynek eredményeként a *realizmus* kerül a vitathatatlanul és kizárólagosan eszményi művészet magaslatára, minden más vagy a realizmus egyik történelmi variánsa vagy a realizmus kibontakozása ellen ható antirealizmus lesz. E koncepció alapjainak megfogalmazása, logikai ellentmondásaiból szükségszerűen következő állandó átformálódása és egészen feladásáig menő korszerűsödése a húszas évek közepétől a hatvanas évek elejéig tartott. Croce hatását itt soha senki sem feltételezte, az olasz marxisták közül is csak Galvano della Volpe utalt az analógiára, és siettetten, részben Croce nézeteinek olaszországi elterjedtségére való tekintettel, e koncepció dogmatikus vonásainak felszámolását.

Nem hanyagolhatók el természetesen azok a fontos különbségek, elsősorban az ellentétes világnézetből adódó *tartalmi eltérések*, amelyek Croce és a dogmatikus marxisták megoldásait elválasztják. Crocénél az idealizált klasszikus alapvetően érzelmeket tartalmaz, szubjektív élményanyagot fejez ki a szép formában, a szóban forgó marxisták szerint a realista művészet objektív valóságot tükröz, elsősorban külvilágot ábrázol és csak másodsorban fejez ki érzelmeket meg állásfoglalást. Alapjaiban nem eltorzított marxizmus ez, csak egyes részleteiben, megfogalmazásainak pontatlanságaiban az; a marxizmus klasszikusainak kiegészítése terén tett kísérletei során elsősorban a hegeli szellem nyomaival nem tud mit kezdeni, mint ahogyan Croce sem tudott. A marxista esztétikának a polgári teoretikusoktól való óvakodása kizárta a Kanthoz való visszanyúlást, ami — mint Carritt kimutatta — nem fordult elő Crocéval.

A mereven normatív szemlélet mindkét félnél kialakítja a *túláltalánosításból* következő — és a másik felfogásához formálisan hasonló — strukturális vonásokat. Croce a klasszicizmust kiáltja ki egyedül ideális és lényege szerint kortól független

³⁷ H. Sedlmayr: *A modern művészet bálványai*. (Ford.: Terényi István.) [Bp.], 1960, Gondolat K. 130. l.

³⁸ Uo. 133. l.

³⁹ Erről kissé részletesebben Kaposi Márton: *Croce esztétikája feldolgozásának szempontjai és problémái*. In: *Acta Philosophica* XV. Szeged, 1974. 73—74. l.

művészetnek, a dogmatikus marxisták a realizmust, mégpedig mind a kettő úgy, hogy nem differenciálja kellően az *esztétikai általánost* és a *történeti különöst*, továbbá szinte kizárólag a *történeti különös alapján* határozza meg a művészi általános kritériumait, majd a különöst mint jelenséget az általános mint lényeg egyik, legjobb esetben is csak a *legadekvátabb* megjelenési formájának mondja ki. Croce szerint „a klasszicitás nem valamely egyedi tény vagy történelmi korszak, hanem a költészet és a művészet a maga igazi és első lényege szerint, a maga tökéletességében...” (LP, 320.); csak az igazi művészet az, amely „erőteljes, őszinte, konkrét és klasszikus...”. (PNP, 332.) G. A. Nyedosivin ezt írja 1953-ban: „A művészet, a tudományhoz hasonlóan, tükrözi a valóságot, amelyben semmi olyan nincs, ami elvileg ne lehetne művészi visszatükrözés tárgya. [...] A művészet elveszti minden tartalmát, amint elszakad a valóságtól.” Ugyanis a *Literaturnaja Enciklopedija* 9. kötetének „realizmus” címszava szerint: „A realizmus az az irányzat a művészetben, amelyben a művészetnek mint a megismerési tevékenység különös formájának a természete a legvilágosabban fejeződik ki.” Az igazi művészet Nyedosivin szerint is csak a realizmus lehet, amennyiben a realizmus lényegét így fogja fel: „Realizmusnak nevezünk minden olyan művészetet, amely többé-kevésbé objektíven, híven tükrözi az életet, a valóságot.” Nem mulasztja el ehhez hozzáfűzni: „Véleményünk szerint hiba lenne, ha a realizmust a klasszicizmus, a romantika stb. mellett csak az egyik művészet-történeti stílusnak tartanánk.”⁴⁰ Croce szerint a nem klasszikus, illetve Nyedosivinél a nem realista művészet mellett csak efemer megnyilvánulásokról lehet még szó a művészet történetében.

Az uralkodó irányzat azonban mégsem áll egyedül: Crocénél a *romantika* kíséri a klasszicizmust, esetenként a *realizmus* (*naturalizmus*) és a *dekadens formalizmus*; a dogmatikus marxista esztétikában a realizmussal az antirealizmus áll szemben, illetve közrefogja a *romantika* és a *naturalizmus*; a különféle formalista irányzatok többnyire az antirealizmus történelmileg adott megnyilvánulásaiént nyernek említést. Croce esztétikájában a romantika nem antagonisztikus ellentéte a klasszicizmusnak, hanem anyaga a klasszikus tartalmának, viszonyuk a „különbségek” [distinti] viszonya; „ellentét”-ként [opposti] a klasszikus és dekadens áll szemben egymással, de csak meghatározott történelmi időszakokban; a realizmus mint, pusztá művészeti aspiráció, kívül esik a művészet körén, „irodalom”-nál [letteratura] nem több. Croce a maga logikai fogalmai alapján rendezi el így, *művészettörténeti* keretek között maradvá, a klasszicizmust és a még elismert két-három irányzatot. Az *esztétika* szintjén más, *speciális* kategóriák segítségével rendszerez. Az igazi (a sikeres és szép) műalkotások körét „poesiá”-nak nevezi, és — bár különösebben nem hangsúlyozza — ezzel azonosítja a klasszikust; ennek kontrárius ellentéte az „antipoesia”, vagyis az esztétikailag rút és erkölcsileg destruktív művészet, amelyet a különféle dekadens változatokban vél megtestesülni. Ami a művészi színvonal alatt marad, az a „non-poesia”; ez már nem a szépséghez, hanem egy annál alacsonyabb fokhoz viszonyul, ezt — bár Croce nem mondja — kellemességnek nevezhetnénk. Croce a maga módján — vagyis csak *formálisan* — jól megkülönbözteti a *történeti* és az *esztétikai* szempontot, *külön kategóriacsoportokkal* jellemzi őket, és a két szempont szerinti eredmények egymásra vonatkoztatása is eléggé következetes. Természetesen formalista szemlélete megakadályozza abban, hogy lényegileg elfogadható megállapításokat tegyen, de ezt a nézőpontot jobbal felcserélni csak annál tudományosabb világnézet alapján állva tudná, mint amilyen az ő eklekticizmusba oldódó szubjektív idealizmusa.

⁴⁰ G. Nyedosivin: *Művészetelméleti tanulmányok*. (Ford.: Doroghy Miklós.) [Bp., 1955], Képzőművészeti Alap K. 13, 111, 112. l. — Világirodalmi Figyelő, 1963. 4. sz. 408. l.

A dogmatikus marxista esztétika *nem tesz különbséget* a történeti és esztétikai szempontok között: nem használ olyan minőségkategóriákat mint a szép, a rút stb., hanem a *realizmust* használja olyan *kitüntetett minőségkategóriaként*, ami a Croce típusú esztétáknál a szépnél felel meg, illetve részben minőségkategória szerepet kap még a realizmust két oldalról határoló romantika és naturalizmus. A művészet fogalmának — egyébként több szempontból is jogos — kiszélesítése érdekében ez a marxizmus nem differenciál a művészeti „szubkultúra” és „magaskultúra” között, nincs valamiféle „non-poesia” fogalma, csak olyan formalizmus fogalma van, amelyikben válogatás nélkül kap helyet a művészileg gyenge, az erkölcsileg retrográd és a politikailag reakciós, bármelyik történelmi korszak terméke legyen is az. S ha a művészet lényege a képszerű valóságtükrözés, akkor az eredmény *értéke* a *valóságghűség*, alapvető ellentmondása pedig a realizmus és az antirealizmus közötti ellentmondás lehet, továbbá „a művészet története egyben a realista irányzatok és a különböző formában jelentkező antirealista irányzatok között vívott harcnak a története.”⁴¹ Az ilyen antirealizmus mintegy összevonva jelenti a crocei „anti-poesiá”-t és „non-poesiá”-t, bár mégis inkább az előbbit. Különösen az az újabbnak számító lépés enged erre következtetni, amely merevnek tartja a művészetnek csak realizmusra és antirealizmusra való dichotomikus felosztását. V. R. Scserbina így vélekedik 1955-ben: „Az a koncepció, amely azt állítja, hogy csak realizmus és antirealizmus van, figyelmen kívül hagyja a valóság sokszínű ábrázolásának történelmi tényét. S egyben összekeveri a realizmusnak mint meghatározott történelmi körülmények közt kialakuló és a továbbiakban változó fejlődő művészeti módszernek kérdését azzal az általános kérdéssel, hogy hogyan tükrözheti a valóságot minden korok és népek művészete. Nem szabad összekeverni az élet hű ábrázolásának legkülönbözőbb formáit a realizmussal.”⁴² Ez a mások, köztük olyan nagy művészek, mint Aragon és Fagyjev véleményével harmonizáló elgondolás az *esztétikai* minősítés fokozottabb érvényesítését szorgalmazza közvetetten, illetve egy „non-poesia” szerű fogalom számára készíti elő a helyet. A későbbiek során — ha egyáltalán használják még — az antirealizmus az esztétikailag rút és a politikailag reakciós művészet megnyilvánulásainak értékelő fogalma marad, és fokozatosan helyet kap egy olyan — adott terminushoz pontosan nem kötött — elsősorban történetiséget kifejező fogalom, amely a szűkebb értelemben véve nem realista, de *színvonalas* alkotásokat jelöli (mint például Dante, Lorca és mások művei), illetve a „szocialista realizmus” kifejezés mellett kezd teret hódítani a „szocialista művészet” megjelölés. Ezzel azonban még nem szűnik meg a romantika és a naturalizmus érték kategóriaként való használata, mégpedig másodlagosan, esetlegesen pozitív voltának elismerése, olyanként való feltüntetése, amit a *realizmus asszimilálhat*. Különösen a romantika, mégpedig a reakciós romantikától elválasztott „forradalmi romantika” részesül ilyen értékelésben. Nyedosivin így ír erről: „A forradalmi romantikának megvan az az előnye, hogy utat akar építeni a jövőbe, de megvan az az alapvető hibája, korlátozottsága is, hogy ez többé-kevésbé csak elvont álmodozás számára. Az ilyen forradalmi romantikát esztétikai utópizmusnak nevezhetnénk. [...] Ilyenformán a forradalmi romantikát úgy tekinthetjük, mint a realizmus egyik formáját a múlt művészetében.” Ez a fél-realizmus nem marad minden esetben különálló, a „múlt sok nagy művészeti alkotásában a romantika a realizmussal gyakran szinte összeolvadt.”⁴³ Így vélekedni

⁴¹ G. Nyedosivin: i. m. 119. l. — Vö. még Lukács György: *A realizmus problémái*. (Ford.: Gáspár Endre.) [Bp., 1948], Athenaeum. 9—10. l.

⁴² V. R. Scserbina hozzászólása a budapesti realizmus kongresszuson. In: *A realizmus kérdései a magyar irodalomban*. Az Irodalomtörténeti Kongresszus vitái. 1955. november 1—2—3. (Sajtó alá rend.: Klaniczay Tibor.) Bp., 1956, Akadémiai K. 381. l.

⁴³ G. Nyedosivin: i. m. 162, 163—164. l.

vagy csak a történelmileg meghatározott romantika és realizmus viszonyáról lehet, vagy az örök realizmus mintájára öröknek kell tekinteni a romantikát is. A dogmatizmus — ha nem is teljes következetességgel — inkább az utóbbit választja. A. V. Karaganov még 1960-ban is így ír: „Bár a romanticizmus meghatározott művészeti irányzatként jelent meg a XVIII—XIX. században, a romantikus elem, a romantika végigkíséri a realizmust történelmi fejlődésének egész pályáján. [...] A művészi fejlődés különböző szakaszain, különböző realista művészek munkásságában más-más módon jelenik meg a romantikus elem.”⁴⁴ És ahogyan a romantika a realizmus egyik kétarcú szomszédos tartománya, így a hozzá hasonlóan problematikus másik maga a naturalizmus. Croce is (vö. PE, 18; PS, I. 377.) elfogadhatna egyet-mást a naturalizmusról adott alábbi jellemzésből: „A naturalizmus mindenekelőtt a valóság prózaian lapos felfogása, és „a tények előtti szolgálai megalázkodást”, az aggályoskodó pedantéria védelmezését, a forradalmi átalakulással szemben ellenséges önelégülést jelenti. Nem megy tovább a fennálló tények megállapításánál, és nem meri sem magasztalni, sem elítélni az élet jelenségeit. A tényekbe való alázatos beletenyugvás mögött az húzódik meg, hogy nem akarnak és nem is tudnak a dolgok mélyére hatolni, és ezt azzal leplezik, hogy nem a „fantáziához”, hanem a „realitásokhoz” kívánják tartani magukat. Ebben az értelemben véve a naturalizmus a művészetben ugyanaz, mint a reakciós burzsoá pozitivizmus a filozófia történetében.”⁴⁵ Lukács Györgynek is hasonló volt a véleménye 1936-ban, amikor a szovjet művészet bizonyos tendenciáit vizsgálva ezt írta: „A naturalizmus és formalizmus csökevényei, a megfigyelés és leírás módszerei kicsinyesítik, külsőségesítik az emberiség nagy átalakulási folyamatát.”⁴⁶ A naturalizmusban tehát ezen vélemény szerint *kevésbé lehetőség* rejlik — ha rejlik egyáltalán — a realizmus magaslataira emelkedést illetően, mint a forradalmi romantikában. Ez a megállapítás szintén a történeti és történetlenül normatív megközelítés spontán egybefonódásából adódik, igazságtalanságának mértékéről nem is beszélve. Ugyanis csak a történetileg adott irányzatként létező naturalizmust lehet olyan művészetnek felfogni, amely egy korszak haladó és reprezentatív művészetének dekadens elfajulása, s közvetlenül a rossz módszerrel végzett alulformálás következtében olyan. Talán fölösleges túlzottan hangsúlyozni, hogy Croce is a naturalizmussal (verizmussal) azonosított realizmust tartotta — főként annak módszere következtében — kevésbé alkalmasnak arra, hogy a „poesia” szintjére emelkedhessen.

Az eszményi művészetét „balról” határoló romantika, illetve „jobbról” határoló naturalizmus olyan két másodsorban értékes irányzatnak tűnik itt, amelyek mindegyike mutat bizonyos affinitást az ideális művészettel, és legjelentősebb képviselőit (mint például Manzoni és Zola) némi kivételezéssel a kiváló művészek sorába lehet emelni. Ezzel szemben a *formalizmus és dekadencia* képviselői sem Croce, sem a dogmatikus marxisták minimális elismerését sem tudják kivívni. Az persze csak mindkét fél tisztánlátására és progresszív humanista gondolkodására vall, hogy a modernizáló tendenciákat a fasizmussal való rokonságuk miatt utasítják el mindenekelőtt (még leggyakoribb példái is azok: D’Annunzio és Marinetti). Esztétikai szempontú ellenvetéseikben is — ami szintén egyformán pozitív — a totalitás feladása, a részlegesség kultusza a legsúlyosabbnak talált hiba. Croce fejtegetéseivel (vö. P, 53.) egy időben azokhoz sokban hasonló módon — csak még elmélyültebben — érvel Lukács György is: „Az elvontan megragadott társadalmiság semmiképpen sem

⁴⁴ *A marxista—leninista esztétika alapjai*. [Szerk.: F. V. Beresztnev és G. A. Nyedosivin.] [Bp.], 1961, Kossuth K. 587. l. (A realizmusról szóló rész A. V. Karaganov munkája.)

⁴⁵ G. A. Nyedosivin: i. m. 161. l.

⁴⁶ Lukács György: *A realizmus problémái*. Id. kiad. 282. l.

ölthet testet eleven emberekben, szegényes, száraz, elvont, költőietlen marad. És másfelől a dekadens irodalomban a nyárspolgári világ érdektelen, eleve abnormis privát semmiségei kozmikus világsorssá fúvódnak fel. Mindkét végre ugyanaz a szegénység és gyors írói kifulladás jellemző. [...] Így jön létre a reakciós burzsoázia-tól pártfogolt irodalom nyíltan apologetikus realizmusellenessége és álrealizmusa mellett az irányok hosszú sora, amelyek alapvetően 'radikálisan', 'avantgardisztikusan' elvből arra törekszenek, hogy a realizmust véglegesen felszámolják. Akármilyen volt is ez irányok képviselőinek szándéka, objektíve a burzsoáziának segítettek az igazi realizmus elleni harcában. Objektíve ez a hanyatlás korabeli egész irodalom társadalmi funkciója a naturalizmustól a szürrealizmusig."⁴⁷ Tartalmatlansága, vagy legalábbis tartalmi sekélyessége, illetve misztifikálható tartalma miatt részesül megrovásban mind Croce, mind Lukács és mások részéről a modernizmus, s kap olyan értékrendbeli helyet, ahonnan semmiféle felemelkedési lehetősége nincs. Még mint nagyon vegyes eredményekkel járó formai kísérletektől sem várnak tőlük semmit. Irracionális „sugalmazásainak” elítélésén túl Croce azzal intézi el az egész modernizmust: „Egy rajongás a többi rajongás között, egy szerelmi szolgaság a többi szerelmi szolgaság között.” (P, 54., ill. 56.) A puszta forma iránti szerelemből való kigyógyulást nem tartja lehetségesnek, csak megelőzhetőnek magát a rajongást. A forma más, pozitív tartalom kifejezéséhez való felhasználását intuíción alapuló elméletének formalizmusa alapján tekinti kizártnak: a művész a formát és tartalmat együtt intuálja. Lukács a formát annyira a tartalomtól függő másodlagos tényezőnek tartja, hogy a csak partikuláris szemléletű, absztrakt tartalmú modernizmusról távolról sem feltételezi, hogy többet meglát, jobban előrelát a hagyományos formájú realizmusnál, mondván: „'Profétikus alakok' megteremtéséhez, későbbi fejlődések igazi előzetes megformálásához az 'avantgardizmusnak' semmi köze, nem is volt soha köze.”⁴⁸ A modernizmus progresszív lehetőségeit illetően nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a realizmus mellett létező egyéb utak rugalmasabb értékelésére — a jelzett aggodalmak ellenére is — hajlandóak mutatkoztak néhányan a harmincas években, mint például a Lukácshoz nagyon közel álló Anna Seghers, aki legalább medítál: „Az ilyen válságidőket a művészettörténelemben mindenkor hirtelen stíluskitörések, kísérletezések, különös formavegyülések jellemzik, aztán a történész majd megmondja, melyik út bizonyult járhatónak. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a kudarcok és meddő járatok szükségszerűek. Csak abban kételkedem, hogy sok kísérlet valóban meddő járat volt-e?”⁴⁹ A történelem Anna Seghersét igazolta, Lukácsot álláspontja módosítására kényszerítette, Crocénak erre már nem volt ideje.

A még esetleg tovább sorolható azonosságok és különbségek nélkül is kirajzolódott már az a néhány alapvető sajátosság, amely a — néha egymástól igen távol álló — mereven *normativista* esztétikai koncepciókat a *művészet mint eleven folyamat* értelmezése terén jellemzi. Általában véve a *történeti szemlélet nem érvényesül* az őt megillető mértékben, mert a normatív ideálhoz való szigorú ragaszkodás, a deskripciót elhanyagoló preskripció az ideál történelem fölé emeléséhez vezet, mégpedig — s ez a megtévesztő — nem az eszményinek tekintett klasszicizmus vagy realizmus közvetlen dehistorizálása formájában (azt így vagy úgy fejlődőnek ismerik el), hanem a tőle eltérő irányzatok értékének és az ideálhoz való viszonyának történetietlen megítéléseként (azok általános fejlődéshez való viszonya rosszul megvilágított).

⁴⁷ Uo. 186. l.

⁴⁸ Uo. 207. l.

⁴⁹ Uo. 322. l.

Természetesen eleve más mértékben lehet eredménytelen a klasszicizmus, illetve a realizmus eszénnyé nyilvánítása. Crocének mindig több félmegoldással kell beérnie, mint a legdogmatikusabb marxistáknak, mert ha klasszikusnak csak a legnagyobb alkotók (Homérosz, Dante, Shakespeare, Goethe stb.) művészetét veszi, *esztétikailag* semmit sem tud róluk mondani konkrétizálás nélkül, mert annak pusztá kijelentése minden esztétika szerint kevés, hogy a szépség és az emberség megtestesítője a zseni klasszikus művészete. Legalább a szépség fogalma követel további jellemzést, konkretizáló magyarázatot; itt viszont már a művészet egész történetét figyelembe vevő általánosítás formalizmusra csábít, aminek Croce nem is tud ellenállni, még részbeni (szándéka szerinti) ellenállási kísérlete is eredménytelen, mert amikor nem absztrakt-formális szempontok szerint keresi a szépet, a nem túl távoli múlt *szépen formáló* korszakához, a klasszicizmushoz jut el. Lényegében mégis egy korszak alapján szemléli nemcsak a művészet egész történetét, hanem lényegét is, mert abban a korban (a klasszicizmusében) találja meg *legszebb* a szép formát, aminek antik eredete rokonítja a klasszicizmust az antikvitással és a reneszánszsal, sőt néhány antikizáló törekvéssel is (Carducci). Az a látszat keletkezik így, hogy a történeti és a logikai nagyrészt fedik egymást, hogy a szépség *minősítő* kategóriájának tartalmában koncentrálódott az egész *történelmileg* értékes. Ezért lehet Crocének az az illúziója, hogy a szépségben az ember *nembeli lényegének* egyik lényeges aspektusa fejeződik ki (vö. P. 120.), tehát minden új egyedül jogos mércéje. Ezt a hegeli hagyományt csak erősíti azzal, hogy a szépségen kívül nem különböztet meg lényegesként más esztétikai minőséget, sőt részben magában foglalja másikként a kanti fenségést („a fenségesség szimbolikája”), ezt a „még nem szép” jelentésű kategóriát.

Sokkal termékenyebb — főleg további lehetőségeit tekintve — a dogmatikus marxizmus realizmust normává emelő koncepciója. Filozófiai alapja — ha sematikus is — eleve a művészet tükörkép voltára hívja fel a figyelmet, a lényeg és jelenség dialektikus felfogása pedig e tükrözés sokrétűségének fontosságát húzza alá. A *művészi* tükrözés *specifikumának* feltárása viszont fokozottan megköveteli az esztétikai minőségkategóriák egész rendszerének árnyalt kidolgozását, viszont a marxista esztétikának abban a fejlődési fázisában helyett még a szépről való lemondás is végbemegy (annak közismert kanti, hegeli, parnasszista és egyéb ráakódásai miatt). A helyesen értelmezett szép funkciókörét magára vállalni kénytelen realizmust olyan historizálásnak vetik alá, amit a szép fogalma sem bírna ki, hiszen a szép önmagában nem fejezheti ki azt, amit a történelmileg változó művészet esztétikuma mutat. A dogmatizmus felszámolása egyebek mellett az esztétikai minőségkategóriák kidolgozását vonja maga után, s ezzel összefüggésben egy olyan új, de tulajdonképpen a realizmus fogalom örökösének tekinthető kategória beillesztését a hagyományosak közé, amit „művészi igazság”-nak neveznek. A megoldásnak ez az iránya kedvező hatást fejtett ki a marxista esztétika részéről mind a speciális művészettudományokra, mind a kritikára.

Croce nem tett ilyen jellegű szemlélet-módosítást (sőt tanítványai sem); *A költészet* után már nem is árnyalta tovább *esztétikai elméletét*. A benne foglalt elvont és korszerűtlen norma nem sok követőre talált, azonban ezek között fordultak elő olyanok is, akiket Croce nem szívesen látott. (Edmondo Cione szerint Croce esztétikája az érzelmek fontosságának hangsúlyozásával nem zárja ki a művészet dekadens, futurista ars poétikák szerinti értelmezését.⁵⁰) Az esztétikai szintézisekben a *lehetőség* szintjén mégis benne van a mértéktartóan öncélú művészet szolidan irracionalista alapokról történő támogatása, főleg más esztétikai elméletek elleni

⁵⁰ E. Cione: *Benedetto Croce ed il pensiero contemporaneo*. Id. kiad. 183. l.

védelve, s ez a lehetőség a körülményektől függően aktualizálható, művészetpolitikai és kritikai alapelvekké tehető. (Különösen ezt veszi észre benne a tanítvány Francesco Flora, s látja olyan teoretikusnak Crocét, „aki realizztikussá tudta tenni az idealizmust és egyben ideálissá a realizmust, klasszicitással tudta felruházni a romantika mozgalmát és fel tudta tárni a klasszikus költészet líraiságát.”⁵¹) A szó szoros értelmében vett művészettörténet-írást azonban nem teszi lehetővé ez az esztétika, hiszen a túl magasztosnak felfogott és sokoldalú társadalmi fejlődéstől elszakított klasszicizmus koncepciójával kizárja a történelmi szemléletet, kétségbe vonja még a történetiség olyan formális mozzanatát is, mint a folytonosság. Jól mutatja ezt Croce Goethe értékelése kapcsán tett egyik általánosító megjegyzése: „Minden költő kezdeményező, de minden költő mindig valami olyant kezd, ami őbenne ér véget, mert a kezdet és a befejezés az ő saját személyisége. Aki utána jön, az szintén költő, ezért új személyisége van, s befut egy új és személyes ciklust; vagy nem költő, és ez esetben jól utánozhatja és ismételheti amit talál, de tudjuk, hogy az utánczók nem számítanak az igazi költészet történetében.” (G, 127—128.) Croce hasonló megállapításokon nyugvó irodalomtörténeti művei a kronológia fonalára fűzött szellemes analízisek, a szintézis beteljesedése nélkül. Lényegében ilyen szempontokat követő *kritikusi* működése is csak kevés eredménnyel járhat: teoretikus megalapozottsága ellenére sem képes kora forrongó olasz irodalmát a kívánt eszmény felé mozgósítani. (A „crepuscolari” nem az ő bírálata nyomán tűntek el, a hermetizmus nem emelkedett klasszikus magaslatra, az avantgardizmus nem halt el nyomtalanul, a neorealizmus szép eredményeket ért el, és így tovább.) Ez az esztétikai elmélet legfeljebb csak „phyrrusi győzelmet” arathatna a kritikai gyakorlat felett.

Nem csupán a fasizmussal szembeni rejtett oppozícióként jegyzi meg, hanem rezignált önkritikaként is írja a már idős Croce a harmincas évek végén: „Az, ami igazán fontos: jó könyveket létrehozni, vagyis egészséges és erőteljes szellemi utódokat hozni a világra, világos igazságokat kimondani, amelyek kifejtik hatásukat az értelemre és megtisztítják a hibáktól.” (PS, III. 144.)

Annak felismeréséig soha nem jut el, hogy a művészet lényegére vonatkozó bonyolult igazságokat nem lehet a szubjektív idealizmus paradox ontológiája és az irracionalizmus reménytelen gnoszeológiája alapján állva kimondani.

CROCE IDÉZETT MŰVEINEK RÖVIDÍTÉSEI

AN	<i>Aesthetica in nuce</i> . [Esztétika dióhéjban — 1928.] In: <i>Ultimi saggi</i> . Bari, 1935, Laterza.
ASC	<i>Ariosto, Shakespeare e Corneille</i> . Bari, 1920, Laterza.
BE	<i>Breviario di estetica</i> . [Esztétikai breviárium — 1912.] In: <i>Nuovi saggi di estetica</i> . Bari, 1920, Laterza.
CC, I—V.	<i>Conversazioni critiche</i> . Serie I—V. [Kritikai értekezések — 1903—1938.] Bari, 1924—1951 ² , Laterza.
CVM	<i>Cultura e vita morale. Intermezzi polemici</i> . [Kultúra és erkölcsi élet — 1904—1925.] Bari, 1926 ² , Laterza.
D	<i>La poesia di Dante</i> . [Dante költészete — 1920.] Bari, 1966 ¹¹ , Laterza.
E	<i>Estetica come scienza dell' espressione e linguistica generale</i> . [Esztétika — mint a kifejezés tudománya és általános nyelvészet — 1902.] Bari, 1965 ¹¹ , Laterza.
FP	<i>Filosofia della pratica. Economia ed etica</i> . [A gyakorlat filozófiája. Gazdaságtan és etika — 1908.] Bari, 1963 ⁸ , Laterza.
G	<i>Goethe</i> . [1918] Bari, 1921 ² , Laterza.
H	<i>Ciò che è vivo e ciò che è morto della filosofia di Hegel</i> . [Az, ami élő és az, ami holt Hegel filozófiájában — 1906.] In: <i>Saggio sullo Hegel, seguito da altri scritti di storia della filosofia</i> . Bari, 1927 ³ , Laterza.

⁵¹ F. Flora: *Avvertenza [al volume „Benedetto Croce”]*. In: „Benedetto Croce”. Id. kiad. 7. l.

- I *Iuvenilia*. [1883—1887]. Bari, 1914, Laterza.
- LNI, I—VI. *Letteratura della nuova Italia. Saggi critici*. [Az új Olaszország irodalma. Kritikai tanulmányok — 1903—1939.] Vol. I—VI. Bari, 1914—1940, Laterza.
- LP *Lecture di poeti e riflessioni sulla storia e la critica della poesia*. [Költők olvasása és megjegyzések a költészet történetéről és kritikájáról.] Bari, 1950, Laterza.
- NSE *Nuovi saggi di estetica*. [Új esztétikai tanulmányok.] Bari, 1920, Laterza.
- P *La poesia. Introduzione alla critica e storia della poesia e della letteratura*. [A költészet. Bevezetés a költészet és az irodalom történetébe és kritikájába — 1936]. Bari, 1937^a, Laterza.
- PE *Problemi di estetica e contributi alla storia dell'estetica italiana*. [Esztétikai problémák és adalékok az olasz esztétika történetéhez — 1910.] Bari, 1923^a, Laterza.
- PNP *Poesia e non poesia. Note sulla letteratura europea del secolo decimonono*. [Költészet és nem költészet. Jegyzetek az európai irodalom XIX. századi történetéről — 1923.] Bari, 1964⁷, Laterza.
- PPPA *Poesia popolare e poesia d'arte*. [Népköltészet és műköltészet.] Bari, 1933, Laterza.
- PS, I—III. *Pagine sparse*. [Összegyűjtött írások — 1901—1943.] Vol. I—III. Bari, 1960², Laterza.
- QCr *Quadern della Critica*, diretti da B. Croce. 1945—1951. [A Critica Füzetei.]
- S *Teoria e storia della storiografia*. [A történetírás elmélete és története — 1917.] Bari, 1927³, Laterza.
- SE *Storia d'Europa nel secolo decimonono*. [Európa története a XIX. században — 1932.] Bari, 1943⁵, Laterza.
- TSz *Történelem és szabadság*. [Vál.: B. Croce, szerk.: Csécsy Imre.] Bp., 1940, „Századunk”.
- US *Ultimi saggi*. [Utolsó tanulmányok.] Bari, 1935, Laterza.

Márton Kaposi

THE ARTISTIC IDEAL OF CROCE'S AESTHETICS

Croce elaborated aesthetics not only on a theoretical level in the form of philosophy of art but also practised it intensively as a critic and literary historian. Without contradicting his own liberal political principles, he directed his whole activity dealing with the arts towards raising the cultural life of underdeveloped Italy to the level of the forefront of European bourgeois development. This is why he debated with the positivistic and hegelian type of the comprehension of arts in the field of aesthetical theories and why he strove to give a theoretical description of the new artistic ideal and to support its development with critical practice. The special conceptual apparatus worked out in aesthetics — varying mainly the results of German classicism (Kant, Goethe, Hegel) — serves an exact definition of art to be respected as a tradition and to be followed as an ideal.

Croce considers classical art — which is not bound to any period of development, but is embodied in the most excellent products of each artistic period and whose essence is rendered by the proper form and harmony of emotions and through these a complete aspect of beauty — to be the ideal one. Despite Croce's will, attaching the classical mainly to formal criteria resulted in that the ideal classical — not bound to any period — was mostly identified with historically defined classicism. The fact that the artists chosen to illustrate his views were either the representatives of periods with a leaning towards the antique (Dante and Shakespeare in the Renaissance, Carducci in Neo-Classicism), or were themselves antique artists — like Homer — or were the “masters” of classicism (Corneille, Foscolo, Goethe) seems to disguise to a certain degree the unavoidable inconsistency. Croce established his aesthetics on the basis of such art the representatives of which came almost exclusively from the past — and his ideal art is theirs. This is a most expressive feature of his view's conservatism.

Beside the classical, which was finally made unhistorical, the other trends of art — which were considered to be separate ones: romanticism, realism (naturalism) and decadence — could not of course be historical. Affective romanticism is “not yet” an art since its emotional material is not duly formed (Byron, Hugo). Decadence — which can cover traditionally-shaped amoral content or autotelic lack of content — is “already not” an art, with its illusory artistic greediness and functionless form (D'Annunzio, Wilde). Realism is “never” art — because it is necessarily underformed. Croce approaches each of them in a different way: he tends to refine romanticism into a classical mould, to abolish decadence and to ignore realism. However, he either picks out the most significant representatives — placing them among the classics (e. g. Leopardi, Balzac, Tolstoy, Baudelaire) or neglects to make a thorough analysis of them (e. g. Hölderlin, Pirandello).

Croce created such a normativistic type of aesthetics that hides the formalist strictness of his norms and the conservatism of his view through its abstraction and exceptions. The strictness of

norms violates first of all the aspect of historical truth and it also raises limits for Croce in the field of writing literary history. Conservatism diverts the critic Croce mainly in his judgement of the present — he acknowledges neither the competence of realism, nor the suitability of modernism to convey positive contents. This strict normativity of Croce's aesthetics shows some analogy — although not a causal connection — with some conceptual features of the remnants of contemporary objective idealism and with the aesthetics in the dogmatic period of Marxism (1930—1960). Representatives of the remnants of contemporary objective idealism (e. g. H. Sedlmayr, Horváth János) consider the purifying of today's turbulent art possible only on the basis of moderate old art. Dogmatic Marxist aesthetics considers eternal realism to be the ideal, normative art; in its view this realism is bordered and accompanied partly by naturalism throughout the whole history of art and is confronted by several currents of anti-realism; the latest form of which is modernism. "Revolutionary" romanticism — a branch of romanticism — can lead to realism, while naturalism (because of its obscurity) and "reactionary" romanticism as well as modernism (because of their retrograde contents) cannot do so.

The above-mentioned analogy is a partly excessive consequence of the fight against that art which is judged to be politically unacceptable and aesthetically standardless or rather it is the unconscious improvement of some one-sidedness of German classicism, one of the common theoretical sources. Croce overcame the mistakes in relationships by forming to a small extent a course of protecting an out-of-date ideal — first of all because of his insistence on Kant. Marxist aesthetics, which has exceeded dogmatism — since the classics of Marxism regard Hegel's dialectic line to be their main source from the beginning — eliminated the faults deriving from historical and logical mixing more successfully, partly by widening the research work in the field of the history of art, and partly by elaborating a system of promoting the evaluation of aesthetical qualitative categories while illuminating an up-to-date ideal more accurately.

Мартон Капоши

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ИДЕАЛ ЭСТЕТИКИ КРОЧЕ

Эстетику Кроче разработал не только на теоретическом уровне, в форме философии искусства, но как литературовед и критик, он и практически подверг её интенсивному изучению. Всю свою деятельность художника он направил на то, чтобы — согласно своим либеральным политическим взглядам — интенсивно помочь поднять отсталую культурную жизнь Италии до уровня передовых буржуазных стран Европы. Именно поэтому он вступал в полемику в области теории по эстетике с художественными концепциями позитивистского и гегелианского типов, именно поэтому он стремился теоретически описать новый художественный идеал и поддержать этот идеал в своём развитии при помощи критики. Разработанный в эстетике своеобразный аппарат понятий, главным образом варьирующий результаты немецкой классической философии (Кант, Гете, Гегель), служит точному разграничению идеального искусства, которое следует беречь, как традицию.

Идеальным искусством Кроче считает классическое искусство, которое не связано ни с одним из этапов развития, а воплощается в самых лучших творениях всех этапов развития искусства, и его сущностью является тотальная образность, достигнутая при помощи гармонии и выражения чувств в необходимой форме. Связывание классицизма в основном с критериями формы (т. е. гармония есть сущность красоты) — вопреки стремлению Кроче — привело к тому, что идеальное классическое искусство главным образом отождествлялось с определёвшимся в историческом отношении классицизмом. Это неизбежное противоречие в определённой степени сглаживается тем, что художники на которых он ссылается, на подобие подражающему античным формам классицизму, являются представителями эпох подражания античным формам (Данте, и Шекспир эпохи ренессанса, Кардучи — неоклассицизма), либо они и сами являются античными мастерами (Гомер), или выдающимися деятелями классицизма (Корнель, Фосколо, Гете). Кроче свою эстетику разрабатывает на основе такого искусства и идеальным показывает такое искусство, представители которого почти без исключения жили и работали только в прошлом. И это обстоятельство является одной из самых отличительных характерных черт его консервативных взглядов.

В конечном счёте наряду с превращением классического искусства в неисторическое в силу необходимости не могут быть историческими и остальные, ещё считавшиеся самостоятельными вариантами, направления в искусстве: романтизм, реализм (натурализм) и декаданс. Аффективная романтика «ещё» не является искусством, потому что её эмоциональный материал ещё недостаточно разработан (Байрон, Гюго). Декаданс — который может выступать в форме традиционно сложившегося аморального содержания, или в форме чистого

искусства без содержания — своей мнимой художественностью и бесфункциональной формой «уже» не искусство (Д' Аннунцио, Уайлд). Реализм (натурализм, веризм) — это в силу необходимости искусство низкого уровня — «никогда» не будет искусством. К каждому из направлений Кроче подходит по разному: он старается облагородить романтизм и возвести его в классицизм, упразднить декаданс и игнорирует реализм. Однако самых выдающихся представителей этих направлений он относит к классицизму (например, Леопарди, Бальзак, Толстой, Бодлер) или избегает подвергать их доскональному анализу (например, Гелдерлин, Пиранделло).

Кроче создал такую нормативистскую эстетику, которая — благодаря своей абстрактности и сделанным ею исключениям — успешно скрывает формалистскую строгость и консерватизм своих положений. Строгость норм в первую очередь затрагивает принцип историчности, и это воздвигает определённые барьеры перед Кроче в области литературоведения. А консервативность главным образом дезориентирует Кроче в отношении оценки настоящего, как критика который не признаёт ни правомочности реализма, ни способности модернизма выражать определённое положительное содержание. Этот строгий нормативизм эстетики Кроче свидетельствует об определённой аналогии, но не о причинной связи с концепционными особенностями остатков современного объективного идеализма и эстетики догматического периода марксизма (примерно 1930—1960 гг.). Представители остатков современного объективного идеализма (например, Г. Седлмайр, Янош Хорват) считают возможной кристаллизацию ещё не отстоявшегося искусства современности только лишь на основе умеренного старого искусства. Догматическая марксистская эстетика считает идеальным, нормативным искусством вечный реализм, согласно этому положению реализм, с одной стороны, граничит с романтизмом, с другой стороны, с натурализмом, и они сопоставляются ему в течении всей истории искусства; далее, против него выступают различного рода антиреалистические течения, одной из разновидностей которого является модернизм. Одна из ветвей романтизма, «революционный» романтизм, может перерасти в реализм, однако натурализм в силу своей бледности, а «реакционная» романтика и модернизм из-за своего ретроградного содержания, не могут перерасти в реализм.

Аналогия, на которую мы указали выше, и в том и другом случае является следствием борьбы против считавшегося политически неприемлемым искусства низкого эстетического уровня, т. е. неосознанным развитием некоторых односторонностей одного из общих теоретических источников — немецкого классицизма. Кроче, в ходе защиты устаревшего идеала — в первую очередь из-за своей приверженности к Канту — не в состоянии был преодолеть ошибки, связанные с вопросами созидания. Так как классики марксизма в ходе более точного освещения современного идеала с самого начала главным источником считали более диалектическую линию Гегеля, марксистская эстетика, преодолевшая догматизм, отчасти благодаря более широкому развёртыванию искусствоведческих исследований, отчасти с созданием системы, способствующей более успешной оценке эстетических категорий качества, смогла более успешно преодолеть ошибки, вытекающие из смешения исторической и логической точек зрения.

SZABÓ TIBOR

**SZEMPONTOK
GRAMSCI SZELLEMI FORMÁLÓDÁSA ÉS UTÓÉLETE
TANULMÁNYOZÁSÁHOZ**

I. Két nemzeti kultúra van minden nemzet kultúrájában, mert: „*Minden nemzeti kultúrában megvannak — ha nem is kifejlett formában — a demokratikus és a szocialista kultúra elemei, mert minden nemzetben van dolgozó és kizsákmányolt tömeg, amelynek az életkörülményei elkerülhetetlenül demokratikus és szocialista ideológiát szülnek*”¹ — mondja Lenin, s e megállapítása fokozott mértékben érvényes a jelenkori olasz szellemi életre, amelynek jellegét a teljesen kifejlett formában jelenlevő idealista és materialista kulturális vonulat egymással vívott harca határozza meg. A két szembenálló kulturális és filozófiai irányzat elkülönülésének, az elkülönülés felerősödésének alapját azok a XIX. század közepén kezdődő társadalmi, gazdasági és politikai változások adják, amelyek a XX. században egyre jobban kiteljesednek — s e változások szellemi visszfényeként létrehozzák Gramsci és Croce filozófiáját, mint az olaszországi két, egymással mindig szemben álló² kultúra tipikus megnyilvánulási formáit. Tanulmányozásukkor mindig szem előtt kell tartani azt a polemikus élt, amit a másik irányzat képviselőinek elméleti koncepciói számára tartogatnak, mert csak ez esetben tisztázódhatnak azok a lényeges eltérések és/vagy esetleges egybeesések, amelyek egyik vagy másik felfogást alapvetően jellemzik. Különösen fontos ezen lényeges elemzési szempont figyelembevétele a materialista kulturális vonulat fő képviselője, Gramsci esetében, aki — bár ellentmondásoktól nem mentesen — az idealizmussal szembeni polémiaiban alakítja ki és erősíti meg saját materialista pozícióit, s ezzel együtt gazdagítja az egész olasz kultúrát is. Ezért aztán központi jelentősége van az olasz materialista kulturális vonulat vizsgálatakor annak, hogy Gramsci szellemi formálódása — amely során egyaránt érik idealista és materialista hatások — szorosan összefügg az olasz materialista kulturális hagyomány megerősödésével és jelentős előretörésével.

E központi szerep minden jelentőségét azonban a marxista kutatás csak igen nagy késéssel — majd harminc évvel a politikus-filozófus halála után — kezdte felismerni, ami nem mindenben segítette elő e szellemi örökség ápolását és sokoldalú továbbfejlesztését.³ Togliatti halála után — az ő útmutatásai alapján, de eltérő meg-

¹ V. I. Lenin: *Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdésre vonatkozóan*. LÖM. 24. köt. 120. l.

² Amikor a két kultúra alapvető szembenállásáról beszélünk, igyekszünk magunkat elhatárolni az olyan — elsősorban zsdanovi-sztálini — felfogásoktól, amelyek a két kultúra szembenállását abszolutizálják és nem látják reális kapcsolatukat. Lásd erről Hermann István: *A szocialista kultúra problémái*. (Bp., 1970, Kossuth K.) c. könyvét.

³ Ahogy Amendola mondja: „A mi gyenge pontunk az, hogy nem értékeltük és ugyanakkor nem fejlesztettük tovább örökségünket...” Lásd: G. Amendola: *Utilità di un discorso chiaro*. In: *Rinascita*, 1968, 26. sz. 33. l. Ennek ellenére pesszimista és túlzó véleménynek tartjuk V. Gerratana kijelentését: „A marxizmustörténeti tanulmányoknak Olaszországban idáig kicsit hányatott életük volt. Annak ellenére, hogy egy időben érdeklődés mutatkozott az ilyenfajta kutatások iránt és olyan elméleti problémák iránt, amelyeket Antonio Labriola és Antonio Gramsci dolgozott ki,

közelítési módszerekkel — vitában tárják föl az ún. olasz historicista vonal jelentőségét és társadalmi szerepét. E vita során, amely 1965—66-ban zajlott egyrészt Rossanna Rossanda, másrészt Luciano Gruppi, Cesare Luporini és mások között, a sok helytelen és téves interpretáció mellett bizonyos szerény eredményre jutottak az olasz materialista kulturális tradíció provinciális vagy nem provinciális jellegét, valamint a vonulatot alkotók személyét illetően. Megállapították, s ebben általában egyet is értettek, hogy — kisebb kitérési kísérletek ellenére, mint amilyen az irodalomban E. Vittorini és C. Pavese törekvései — bizonyos mértékű provinciális elzárkózás érezhető az olasz kulturális életben. Az ún. historicista vonal elmélete azonban — R. Rossanda véleményével szemben — bekapcsolja azt a nemzetközi eszmeáramlatokba. Fontos aláhúzni, amit ennek kapcsán nálunk is sok kutató hangsúlyoz,⁴ hogy az olasz materialista kultúrában és filozófiában a marxizmustól való eltérés elsősorban terminológiai — és nem lényegi, — eltérés, amit egyrészt — Gramsci kifejezésével élve — a filozófiai nyelvek lefordíthatóságának problémái, másrészt éppen az olasz materialista hagyományokhoz való fokozottabb kötődés idéznek elő. E tradíció fő képviselői — amint e vita során ismételtlen is hangsúlyozták — a nápolyi újhégeliánus iskolán (elsősorban Bertrando Spaventa elméletén) és a marxizmuson nevelkedett Antonio Labriola, maga Gramsci, akinek az előbbihez való viszonyát később még részletesebben is elemezzük, s végül Togliatti, aki sokat tett azért, hogy széles körben is elfogadtassa a materialista kulturális hagyomány eredményeit Olaszországban. Valójában ezen a kulturális hagyományon egész generáció nőtt fel, amelynek tagjai — Gruppi, Badaloni, Luporini, Salvucci és mások — elméletileg jól felkészülve védik és fejlesztik ezen örökséget. Nem utolsósorban ez az általunk említett vita vezetett oda, hogy egyre intenzívebben foglalkoztak azokkal az idealista vagy materialista filozófusokkal, akik lényegesen befolyásolták Gramsci szellemi formálódását. Csak ezután vált lehetővé, hogy mindenféle retorikától mentesen, ellentmondásosságában és fejlődésében — tehát reálisan — vegyék szemügyre mind az olasz materialista kulturális hagyomány, mind pedig — a centenáriumi alkalmával — Croce és az idealizmus jelentőségét és szerepét Gramsci szellemi formálódásában és utóéletében.⁵ Mindenfajta, a tudományosság igényére számot tartó elemzésnek csakis ezen újabb eredmények szolgálhatnak kiindulópontul, mert csak így lehetséges a reális összefüggések és egymáshatások objektív feltárása.

2. A materializmus azonban a századforduló olasz kulturális életében, amikor Gramsci szellemi formálódása elkezdődött, még egyáltalán nem különült el élesen az idealizmustól. Azért is fontos ezt hangsúlyozni, mert — az okos idealizmusról és a buta materializmusról Lenin által mondottak alapján — Olaszországban éppen az idealizmus fogalmazott meg számos reális kérdést, a lapos pozitívizmus akkor

nem alakult ki szilárd hagyomány és nem lenne sok értelme bármilyen tradícióra hivatkozni, hogy célul tűzzük ki annak folytatását.” Lásd V. Gerratana: *Prospettive di storia del marxismo*. In: *Rinascita*, 1968. 45. sz. 19. l.

⁴ Gondolunk itt elsősorban Huszár Tibor olasz kultúráról, marxizmusról írott tanulmányaira. Lásd „Bevezető”-jét az *Olasz marxista filozófusok írásaiból* c. kötethez; — valamint Kelemen János: *A marxista filozófusok Olaszországban* (MFSZ, 1971. 3—4. sz.) c. cikkét. Mindketten hangsúlyozzák, hogy a marxizmus olaszországi fejlődése az egyetemes marxizmus szerves részét alkotja.

⁵ „Marxista és Gramsci-ihlette olasz kutatók fiatal iskolája — mondja 1967-ben M. Spinella — néhány éve aprólékos pontossággal végzi az elmúlt századok olasz gondolkodásának kritikai rekonstrukcióját és történeti áttekintését, amely elengedhetetlen lépés a crocei hegemoniával való nemcsak verbális, hanem reális szakításhoz is kultúránkban.” Lásd M. Spinella: *Il pensiero di Spaventa*. In: *Rinascita*, 1967. 22. sz. 25. l. — E. Garin véleménye szerint éppen Gramsci gondolatvilágából kiindulva lehetséges feltárni az egész olasz filozófiatörténetet. Lásd D. Garin: *Storia della filosofia italiana*. Torino, 1966. Einaudi.

uralkodó irányzataival szemben. Így az idealista kérdésfelvetésekhez csatlakozni nem volt egyértelműen negatív dolog. Különösen a nápolyi idealista iskolának volt nagy hatása ebben az időben, miután — egyelőre — Antonio Labriola letisztult marxista koncepciójának is csak idealista folytatása volt, Croce személyében.⁶ Ebben az ún. idealista reneszánszban — amely nemcsak Itáliára, hanem egész Európára jellemző a század első évtizedében — a Gramscit ért első, jelentős hatások kétségkívül az idealizmus, a hegelianizmus oldaláról érkeznek és uralják gondolatait — természetesen materialista és marxista vonásokkal tarkítva — egészen a tízes évek végéig.

2.1. Nem tartunk igényt arra, hogy minden vonatkozásban érintsük az idealizmus Gramsci formálásában játszott szerepét, csak azokra a legfőbb — vagy eddig még nem kellően tárgyalt — idealista hatásokra utalunk⁷, amelyek fontosak Gramsci egész szellemi formálódását és ezáltal a gondolkodásában megtalálható és megtalálható „vörös fonalak” fejlődésükben való feltárását illetően.

2.1.1. Bertrando Spaventa már Togliatti is „a múlt század legnagyobb szellemének” nevezte egyik, 1946-ban tartott előadásában, de a konkrét kutatások az idealizmus e jelentős alakjáról csak jóval később indultak meg. Főleg annak kapcsán foglalkoztak vele tüzetesebben, hogy észrevették: Gramsci fiatalkori írásaiban egész „könnyű felismerni néhány szó szerinti átvételt Bertrando Spaventától” — mint azt Eugenio Garin mondja.⁸ Lényeges előrelépést jelentett a spaventai gondolatok megismerésében G. Vaccának Spaventa politikai és filozófiai rendszeréről megjelent könyve.⁹ „E nagy nápolyi intellektuel alakját, közvetlen hatását olyan személyekre, mint De Sanctis és A. Labriola már Croce és az olasz idealizmus más képviselői is tárgyalták — mondja Spinella a könyvet méltatva —, sőt az is lehet, hogy Bertrando Spaventa tanítása ebben az iskolában találta meg legális folytatását.”¹⁰ Ezt a kérdést a kutatás mind ezeitig nem oldotta meg, de az kétségtelen — s ezt tényekkel is bizonyítja Vacca —, hogy igen nagy befolyása volt Spaventának Gramsci — elsősorban fiatalkori — gondolkodására. Elegendő itt csak arra utalni, hogy Spaventa minden tudományt történettudományként kezel, államkonceptiója pedig „érett historicizmust” mutat, s máris nyilvánvaló az a befolyás, amit e hegelianus gondolatok tettek a gramscii történetfilozófia kialakítására. Csak egy példát hozunk még fel: azt, hogy milyen hasonlóságot mutatnak antropológiai koncepcióik. Spaventa számára a lélek nem más, mint az organikus folyamatokban belsővé vált pszichikus folyamatok, „Más szóval az ember, lényegét tekintve történelem.”¹¹ Gramsci erről azt írja: „Az ember mindenekelőtt szellem, azaz történeti termék és

⁶ A múlt századi nápolyi filozófiai iskola jelentőségéről lásd Guido Oldrini: *La cultura filosofica napoletana dell'Ottocento*, Bari, 1973, Laterza; Labriola és Croce viszonyának problémáiról lásd G. Marramao: *Materialismo storico e filosofia della storia (a proposito di alcune lettere di Croce a Gentile)*. In: *Critica marxista*, 1969. 3. sz. 92—115. l.

⁷ Nem térünk ki itt azokra a — bizonyos szempontból — lényeges hatásokra, amelyeket a századforduló neves idealistái, mint például Freud vagy még inkább Bergson, gyakoroltak Gramsci gondolatvilágára.

⁸ E. Garin: *La formazione di Gramsci e Croce*. In: *Prassi rivoluzionaria e storicismo in Gramsci*. In: *Critica marxista*, 1967. Quaderni, n. 3.

⁹ G. Vacca: *Politica e filosofia in Bertrando Spaventa*. Bari, 1967. Laterza.

¹⁰ M. Spinella: *Il pensiero di Spaventa*. Id. kiad. 25. l. A Spaventáról szóló ezen elemzésekhez még azt is szükséges hozzátenni, hogy nemcsak a materialista vonulatra, hanem — G. Gentile, részben Croce, valamint Mondolfo filozófiáján keresztül — az idealizmusra is hat.

¹¹ Idézi G. Marramao: *La riscoperta filosofica del rovesciamento della prassi*. In: *Critica marxista*, 1969. 6. sz. 186. l.

nem természeti.”¹² Teljesen világos itt az idealista gondolatok kontinuitása, amire már az előzőekben utaltunk.

2.1.2. A spaventai idealizmus hatása a tízes évek elején és közepén elsősorban és legfőképpen B. Croce felfogásával kombinálódik Gramsci gondolkodásában. Figyelembe kell azonban venni, hogy az idealista Croce maga is sokat merített az akkori materializmus, főleg Marx koncepciójából, még akkor is, ha egy kötetbe összegyűjtve a róla szóló írásait később „sírba teszi”.¹³ A Gramsci—Croce viszony reális tárgyalását csak annak ellentmondásos és fejlődésben való vizsgálata teszi lehetővé, mert egyébként nem lenne világos az az evolúció, amit Gramsci gondolata befutott Croce feltétlen tiszteletétől annak sokoldalú bírálatáig és elvetéséig. Tudjuk, hogy már iskolás korában kérte nővérét: vágjon ki minden Croce-cikket az újságokból és küldje el számára tanulmányozás végett. Még 1917-ben is így vélekedik: „Benedetto Croce e pillanatban Európa legnagyobb gondolkodója.”¹⁴ Elsősorban ennek a hatásnak tudható be — s ez lényeges egész további szellemi fejlődését illetően is —, hogy akár az állammal, vagy a kultúrával kapcsolatos kérdések tárgyalásakor a fő hangsúlyt mindig az etikai aspektusra, a nevelésre teszi. Ez a vissza-visszatérő motívum — amely már számos, utóbb éppen újbóloldali interpretációra nyújtott lehetőséget — az idealizmus tisztán felismerhető hatásán túl, véleményünk szerint, a dantei és michelangelói eszmeiség — a szépség és jóság fogalmainak — nyomát is magán viseli. Ezt mondja például: „A kultúra [...] Saját belső énnünk megszervezése és fegyelme, saját személyiségünk birtokbavétele, [...] magasabb fokú öntudat megszervezése.”¹⁵ Ebben az időben jól megférnek gondolatában az idealista és materialista koncepciók: az Erkölcsi élet klubjában 1918-ban Gramsci a fiataloknak Marxot, Crocét és Salveminit olvas fel, olyanokat — mint azt maga mondja — „akiken érezni lehet a kortársi idealista mozgalom” hatását. Gramsci feltétlen tiszteletét Croce iránt azonban nem kell és nem szabad teljes behódolásnak felfognunk. Garin erről így ír: „Mármost [Gramsci] kapcsolatát Crocéval, még fiatalkori éveiben is, úgy lehetne meghatározni, mint állandó igyekezetet, erőfeszítést arra, hogy abból minden sallangos determinizmustól és minden materialisztikus dogmatizmustól mentes praxis-filozófiát hozzon létre. Éppen ebben az igyekezetében nem kevés elemet merített a hegelianizmusból és Crocéból, valószínűleg többet mint Labriolából, akire újult intenzitással csak később kezd hivatkozni.”¹⁶ Croce hatását, amely Gramsci életének különböző időszakait eltérő intenzitású — nagyobb szerepe van a húszas évek előtt és kisebb valamint más a *Börtönfüzetek* írásakor a harmincas évek elején —, egyre inkább a Labriola-féle materializmus, a marxizmus tanulmányozása és asszimilálása helyettesíti és váltja föl. Ezután már igen erősen polemizál a crocei felfogással, amely munkát a börtönben is folytatja s megír kb. száz oldalt *Benedetto Croce filozófiája* címmel: ekkor a szembenállás és az elkülönülés már tisztán mutatkozik.¹⁷

¹² A. Gramsci: *Socialismo e cultura*. Grido del Popolo, 1916, január 29. In: A. Gramsci: *Marxizmus kultúra művészet*. Válogatott írások. (Bp.), 1965, Kossuth K. 189—190. l.

¹³ Lásd Crocének egyik G. Gentiléhez írott, 1898. novemberében kelt levelét. Croce rendszerét és marxista bírálatát lásd Kaposi Márton: *A dekadens polgári filozófia fő sajátosságainak kifejeződése Benedetto Croce rendszerében*. In: Magyar Filozófiai Szemle, 1975. 5—6. sz.

¹⁴ Lásd: La Città Futura, 1917. február 11. Idézi: E. Garin: i. m.

¹⁵ A. Gramsci: *Marxizmus kultúra művészet*. Id. kiad. 189. l.

¹⁶ Jól szemlélteti ez azt a bonyolult viszonyt, amely idealizmus és materializmus között Olaszországban még a század elején is fennállt. Lásd: E. Garin: i. m. 130. l.

¹⁷ Nem véletlenül sorolják *A történelmi materializmus és Benedetto Croce filozófiája* c. posztumusz munkáját a nagy marxista polemikus munkák sorába, s nevezik olykor Anti-Crocének, Gramsci egy megjegyzése alapján. Lásd A. Gramsci: *Filozófiai írások*. (Bp.), 1970, Kossuth K. 100. l.

2.2. Az 1910-es években az idealizmussal egyidőben — sőt bizonyos tekintetben azzal együtt — a materializmus hatását is befogadta Gramsci. Ezt a materializmust főként az jellemzi, hogy a társadalmi rend alapjában megmutatkozó heterogenitásnak megfelelően a marxizmus tanításának különféle értelmezését — félreértelmezését — adják. Gramsci egész életén és munkásságán végigvonul például az a harc, amelyet a naturalisztikus fölfogások, de különösképpen az olasz pozitivizmus képviselőinek — Ferrerónak, Loriának — koncepciói, a lapos evolucionizmus elméletei ellen vívott.¹⁸ Ez azonban nem volt ellentmondásmentes folyamat, mert a polémiaiban elsősorban az idealizmusra támaszkodhatott, vagy pedig — Marx, Engels és Lenin munkái egyszerű filológiai ismereteinek hiányában — csak, paradox módon, a deformáló marxizmus-interpretációkra. Ezért aztán valóban joggal beszélnek némely fiatalkori írásának eklektikus jellegéről. Ennek egyik szemléltető példája lehetne a *Forradalom a Tőke ellen* című, 1918-ban a NOSZF méltatására írt — magyarul mind ez ideig publikálatlan — cikke. Ebben a következőket írja: „A bolsevikok megtagadják Marx Károlyt, félreérthetetlen cselekvésük bizonyosságával erősítik meg, [...] hogy a történelmi materializmus kánonja nem is olyan acélos, mint ahogy azt gondolnánk és ahogy gondolták.” „A tények túlhaladták az ideológiákat” — mondja, s hozzáteszi: csak a marxista gondolat él tovább, „amelyik sohasem hal el, és amely az olasz és német idealisztikus gondolat folytatása, és amelyikre Marxnál pozitivistikus és naturalisztikus réteg rakódott.”¹⁹ Teljesen világos itt egyrészt a praxis magasztalása az elmélettel szemben, másrészt az a gondolat, hogy a materializmus az idealizmusnak egyszerű — minőségi ugrás nélküli — folytatódása. Végül az is nyilvánvaló, hogy ekkor még — főleg mert Labriolát csak később kezdi tanulmányozni —, amikor Marxról beszél, akkor annak különböző interpretációiról mond ítéletet. Ebben az esetben tisztán kivehető a „legális marxisták” történelmi materializmus felfogásának igen jelentős befolyása.

2.2.1. A marxizmus-értelmezések közül különösen hatott Gramscira — de a század több jelentős gondolkodójára is²⁰ — a francia szindikalista Georges Sorel elméleti koncepciója. Most eltekintünk rendszerének részletesebb ismertetésétől, csak arra utalunk: Sorel nagy hatással volt a Gramsci-féle „történeti blokk” elméletének kidolgozására (maga a terminus is — *bloc historique* — Soreltól származik), az általános sztrájk és az erőszak „nevelő”, etikai funkciójának kiemelésével erősítette a crocei—spaventai vonásokat Gramsci szellemi formálódásának elején, de Labriolán keresztül is érte soreliánus hatás.²¹ A legfőbb hasonlóság — amely mind a mai napig kevésbé kidolgozott a kutatásban —, éppen a mitikus praxis-felfogásban van a két gondolkodó között. Nem véletlen, hogy a nálunk is gyakran ismételt leegyszerűsítő felfogással szemben, Gramsci nemcsak a *Börtönfüzetekben*

¹⁸ Erről tudósít P. Togliatti: *Attualità del pensiero e dell'azione di Gramsci* c. írásában. Lásd P. Togliatti: *Gramsci*, Roma, 1967, Ed. Riuniti.

¹⁹ P. Togliatti: i. m. 166—167. l. Itt nem térhetünk ki részletesen arra, hogy az említetteken túl mi idézte elő e hibás magyarázatokat, csupán felhívjuk a figyelmet arra a gyér információs lehetőségre, amely Gramsci rendelkezésére állott. Csak e témájú cikkeinek történeti vizsgálata teszi lehetővé, hogy szerzőjük gondolatainak fejlődéséről képet alkossunk. Ezt végezte el A. Lepre: *Bordiga e Gramsci di fronte alla guerra e alla Rivoluzione d'Ottobre* (Critica marxista, 1967. 4—5. sz.) c. cikkében.

²⁰ Mi most csak a Croce—Sorel viszonyra utalunk: nemcsak Croce hatott Sorelre — ahogy azt Gramsci helyesen mondja —, hanem a Croce-féle gyakorlat (és politika) fogalom didolgozásában éppen Sorel hatott Crocère. Lásd G. Prestipino: *Revisione speculativa del marxismo e ultime ricerche su Croce*. In: Critica marxista, 1966, 5—6. sz. 301. l.

²¹ Sorel koncepciójának lényegét lásd Hermann I.: *A szocialista kultúra problémái* c. munkájában. Sorelnek Crocéhez, Labriolához, Bernsteinhez, Gramscihoz stb. viszonyával foglalkozik Giovanna Cavallari: *Sorel critico del marxismo*. In: Critica marxista, 1971. 2. sz. 136—144. l.

használja a „gyakorlat filozófiája” (filosofia della prassi) terminust a marxista filozófia helyett, hanem *mindig is* praxis filozófiáról beszélt, kezdetben a soreli, labriolai intenciók, később pedig Marx fiatalkori munkái — mindenekelőtt a *Feuerbach-tézisek* — alapján. A Sorel-féle hatás más vonatkozásban is igen lényeges: éppen ez a momentum az gondolkodásában és szellemi fejlődésében, amely rokonítja felfogását olyan filozófusokéval, mint Karl Korsch és a *Történelem és osztálytudat* Lukács Györgye. E korszakbeli marxista fejlődéséről írja Lukács: „...társadalmi-politikai nézeteim ellentmondásossága szellemi kapcsolatba hozott a szindikalizmussal, mindenekelőtt G. Sorel filozófiájával. [...] Szabó Ervin, a szociáldemokrácia magyar baloldali szellemi ellenzékének vezetője hívta fel a figyelmet Sorelre. Ehhez járult, hogy a háború alatt megismerkedtem Rosa Luxemburg műveivel. Mindebből egy belsőleg ellentmondásos elméleti amalgám keletkezett, amely döntő hatást gyakorolt gondolkodásmódomra a háború idején és a háború utáni első években.”²² A párhuzam tehát az alapvetően hasonló szellemi indítatásból származik, s ezt a szempontot nagyon lényeges figyelembe venni, ha Lukács, Korsch és Gramsci filozófiájának ezen tendenciáiról, vagy éppen az e korszakra jellemző praxis felfogásról beszélünk.²³ Ugyanakkor azzal is számolni kell, hogy bármilyen fontos is a soreliánus hatás Gramsci formálódásában (több konstans elemet is bevitt filozófiájába) — tekintetbe véve egész történeti fejlődésében felfogott elméletét —, mégsem ez tekinthető döntő láncszemnek abban a lényegi változásban, amely a húszas évekhez közeledve és közvetlen azután ment végbe gondolkodásában.

2.2.2. Gramsci szellemi formálódásában lényeges fordulat csak a materialista kulturális hagyomány nagy alakjával — Antonio Labriolával²⁴ — való megismerkedése folytán következik be, s tulajdonképpen csak ezzel biztosított az út Marx Engels és Lenin koncepciójának igazi, torzításmentes feldolgozásához. Labriola ugyanis — főleg a *Tanulmányok a történelmi materializmusról* című könyvében — már a marxizmus igazi megértéséről tesz tanúbizonyyságot. Nagy hatással van a Gramsci-féle ún. historicizmus végleges és materialista szempontú kidolgozására, s nélküle nehezen érthetők Gramsci szempontjai e téma továbbfejlesztésére a crocei historicizmussal folytatott vitájában. Éppen ezért nem teljesen érthető — bár maga Togliatti többször is figyelmeztetett a Labriola—Gramsci-viszony elméleti jelentőségére —, hogy a kutatók csak az utóbbi években foglalkoztak behatóbban is e kérdéssel. Kimutatták a kettejük között levő kontinuitást, de legújabbán vita támadt éppen Labriolának Gramsci szellemi formálódásában játszott szerepéről, annak intenzitásáról. Néhány kutató — így például G. Mastroianni, aki éppen e korszak kérdéseivel foglalkozik könyveiben²⁵ —, annak a véleményének ad hangot, hogy

²² Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Bp., 1971. Magvető, 696. l. — Kiemelés tőlem — Sz. T. — Sajnos, Szabó Ervin magyar irodalmában kissé elhanyagolt a jelentős soreli befolyás méltatása. Sándor Pál: *A magyar filozófia történetében* (Bp. 1973, Magvető, I—III. k.) meg sem említi Sorel nevét Szabó Ervin tárgyalásakor.

²³ Ennek gyökereiről így ír Hermann: „S Szabó Ervin a soreli elméletnek éppen úgy közvetítőjévé vált Magyarországon, mint ahogyan Labriola részben ezt az elméletet közvetítette Olaszországban, és mint ahogyan a fabiánus mozgalom angol kritikája ezt az elméletet közvetítette Korschhoz. Ez a közös szellemi gyökere annak a magatartásnak, amely Gramscit, Lukácsot és Korschot jellemzi, hogy tudniillik Sorelrel együtt üdvözlik az Októberi Forradalmat, lelkesednek érte, de egy kollektív praxisfilozófia jegyében.” Lásd: Hermann: *Lukács György gondolatvilága* Bp., 1974. Magvető, 120. l. — Ellenkező véleményen van Vajda Mihály: *Antonio Gramsci — a filozófus*. Magyar Filozófiai Szemle, 1971. 3—4. sz. 550—557. l.

²⁴ Antonio Labriola nem tévesztendő össze a Lenin által is igen élesen bírált Arturo Labriolával; ez utóbbról lásd D. Maruccio: *Arturo Labriola e il sindacalismo rivoluzionario in Italia*. Torino, 1970, Fondazione Luigi Einaudi.

²⁵ G. Mastroianni: *Antonio Labriola e la filosofia in Italia*. Catanzaro, 1968., valamint G. Mastroianni: *Da Croce a Gramsci*. Urbino, 1972, Argalia.

nagyobb szerepet játszottak Gramscinál a pragmatikus, a bergsoni és a soreliánus hatások, mint Labrioláé; ez utóbbi inkább Togliattira volt befolyással, amiből Togliatti — tévesen — következtetett volna a Gramscit ért jelentős labriolai hatásra. Sokan — mint G. Prestipino is — ezt igen megfontolandónak tartják, ugyanakkor mások — például N. Badaloni²⁶ — további kutatásokat javasolnak mind Gramsci, mind Labriola munkásságáról azért, mert saját elméleti álláspontjuk tisztázása nagyban hozzájárulhatna kettejük kapcsolatának adekvátabb feltárásához. Különösen fontos lenne — véleményünk szerint —, ha továbbra is elemeznénk azt a kiterjedt levelezést, amelyet Labriola folytatott a kor kiemelkedő jelentőségű gondolkodóival: elsősorban Engelsszel, aztán Sorellel, Spaventával, Turatival stb. Az előző — és Croce²⁷ valamint a Croce-követők — véleményével szemben úgy gondoljuk: a jövőbeni kutatás ki fogja mutatni azt a *kulcsszerepet*, amelyet Labriola játszott a századforduló tájkán, de Gramsci révén az egész olasz materialista kulturális vonulatban, hiszen elsősorban neki köszönheti marxista formálódásának alapvonásait.

2.2.3. Ezután nem győzzük hangsúlyozni: Gramsci szellemi formálódásában nem csupán intellektuális tényezők játszottak szerepet, hanem elengedhetetlen megemlíteni azokat a gyakorlati — főként munkásmozgalmi — hatásokat, amelyek végül is a marxizmus filozófiája mellé állítják. Ezek közül is kiemelkedik Gramscinak az Ordine Nuovóban és különösképpen a Kominternben végzett munkája. Tulajdonképpen ezek vezettek oda, hogy megismerkedjék például Rosa Luxemburg koncepciójával,²⁸ s más szocialista vagy éppen szociáldemokrata felfogásokkal. Ő maga a húszas évek elején aktívan részt vett az OKP megalapításában (ha nem ő egyedül alapította is meg — mint azt a közkeletű, de kétségkívül legendás hiedelem tartotta). Központi szerepe nemcsak az OKP megalapításában nyilvánvaló, hanem abban, hogy már kezdetben felismerte: a szocializmushoz vezető út kiindulópontja nemzeti. „A fejlődés kétségkívül a nemzetköziség felé tart, a kiindulópont azonban „nemzeti” jellegű, és ebből a kiindulópontból kell előrehaladnunk. De a távlat nemzetközi jellegű és nem is lehet más.”²⁹ A világtörténeti perspektíva³⁰ felismerése vezette őt a nemzetközi munkásmozgalom felé, s ezzel vált lehetővé a kulturális vonulat nyitása Európa irányába s bekapcsolódása a nemzetközi eszmeáramlatokba.

2.3. E hatás csúcspontja kétségkívül Lenin elmélete és gyakorlata, amivel már az Októberi Forradalom idején megismerkedett, de ekkor még nem olvasta Lenin munkáit. Togliatti tanúságtétele szerint³¹ csak később ismerkedik meg a *Két taktikával*, a *Mi a teendővel* és más, elméletileg is fontos írásával. Amikor a Ko-

²⁶ Lásd G. Prestipino: *Da Croce a Gramsci*. In: *Critica marxista*, 1973. 3—4. sz. 374—375. l., valamint N. Badaloni: *Labriola politico e filosofo*. In: *Critica marxista*, 1971. 2. sz. 16—35. l. Labriola jobb megismerését szolgálja V. Gerratana: *Per una corretta lettura di Labriola* (*Critica marxista*, 1973. 5. sz.) c. cikke.

²⁷ Croce — a kezdeti lelkesedés után — Labriolát úgy ítéli meg, hogy az szinte képtelen volt fogalmainak pontosítására, s ezért zavaros némely elmélete, nem úgy, mint Sorelé. Lásd: Croce levelezését Gentilével; Marramao: *La riscoperta*, id. kiad.

²⁸ Talán nem tekinthető véletlen egybeesésnek, bár a további megerősítések még hiányoznak, hogy ebben az időben Lukács szintén pozitív véleménnyel volt Luxemburgról (Lásd: *Történelem és osztálytudat*); valamint az sem, hogy ugyanakkor — Gramscival egybehangzóan — elítéli a Buharin-féle marxizmus-interpretációt.

²⁹ A. Gramsci: *Filozófiai írások*. Id. kiad. 336. l.

³⁰ Ekkor a kor „levegőjében” volt a világforradalom szele. Lásd: Lenin írásait vagy Lukács György Tanácsköztársaság korabeli cikkei (MM Tájékoztató, 1969. 3. sz.), pl. *Mi a forradalmi cselekvés?* stb.

³¹ Lásd *A leninizmus Antonio Gramsci gondolkodásában és tevékenységében*. In: P. Togliatti: „A demokráciáért, a békéért, a szocializmusért.” (Bp.), 1974, Kossuth K.

mintern ülésére Moszkvába érkeznek — felesége családján keresztül, amely állandó kapcsolatot tartott fenn Leninnel —, személyesen is találkoznak, s ez döntő befolyással volt egész további munkásságára. Lenin forradalom koncepciója és más fontosabb elméleti és gyakorlati útmutatása ráépült azokra a hatásokra, amelyek már előzőleg érték Gramscit, s az eredeti, koherens gondolkodásra törekvő olasz marxista így neki köszönheti elméleti formálódásának kiteljesedését. A tisztán lenini hatásokból először a hegemonia fogalmának kidolgozására utalnánk.³² Ennél is fontosabb talán az állóháború („guerra di posizione”) és a mozgóháború („guerra manovrata”) kifejezések Gramsci-féle pontosítása és az olasz viszonyokra való alkalmazása. Gramsci maga erről így írt: „Azt hiszem Ilici [Lenin] megértette, hogy a Keleten 17-ben győzelmesen alkalmazott manőverező háborúról át kell térni az állóháborúra, mert Nyugaton csak ez lehetséges.” A manőverező háborúval mindent el lehet érni ott, ahol „az állam minden volt, a polgári társadalom pedig kezdetleges és kocsonyás, mert az állam megdöntésével együtt bukott az erőtlén ’polgári társadalom’ is. Ellenben Nyugaton az állam és a polgári társadalom között helyes volt a viszony, s valahányszor az állam megremegett, mögötte mindannyiszor azonnal feltűnt a polgári társadalom erőteljes szerkezete.”³³ Az állóháborúra való áttérésnek tehát központi jelentősége van Gramsci gondolati rendszerében, amely magával hozza egy új történeti blokk kialakítását s ezáltal folyamatosan a polgári társadalom („società civile”) megszüntetését.

A gramscii koncepció marxizmustól való terminológiai eltérése némely kutatóban azt az érzést keltette, mintha lényegi eltérésekről lenne szó. Ez a kétségkívül nem kellően átgondolt álláspont a többség részéről heves elutasításban részesült.³⁴ Az igazság az, hogy a Leninnel való találkozás után konstans erőfeszítés látszik Gramscinál arra, hogy — korlátozott lehetőségeihez képest³⁵ — mind teljesebben és a maga valóságában ismerje meg Marx, Engels és Lenin munkásságát. Erről tanúskodnak — többek között — azok a fordítások, amelyeket a börtönben készített még a húszas évek végén a marxizmus klasszikusainak műveiből, — valamint az egész *Börtönfüzeteken* végighúzódo különféle problematika is. Ezen írásokat — csakúgy mint egész életművét — *történetiségében és fejlődésében* kell vizsgálni, ha az azokra gyakorolt — a döntőket már csak kis mértékben módosító — hatásokat és ezzel együtt Gramsci egész gondolatvilágát a maga valóságában kívánjuk feltárni. Csak így érthető meg például a Gramscinál fontos szerepet játszó „gyakorlati filozófiája” terminus használatának módosított, változtatott értelmezése is.

3. Azokról a hatásokról, amelyek Gramscit érték, ő maga csak nagyon keveset írt és beszélt. Ezek elsősorban a halála után keletkezett visszaemlékezésekből ismertek. Legfőbb források azonban maguk a szerző írásai, amelyek önmagukban tanúskodnak azokról a gondolkodókról, akik a kortársakon túl is³⁶ szerepet játszottak

³² L. Gruppi: *Il concetto di egemonia in Gramsci*. Roma, 1972. Editori Riuniti.

³³ A. Gramsci: *Filozófiai írások*. Id. kiad. 322. l.

³⁴ A félreértelmességek egyik tipikus esete L. Sochor magyarul is megjelent cikke, amelyre többen is igen hevesen reagálnak. Lásd: Huszár Tibor: *Antonio Gramsci*. In: Antonio Gramsci: „Filozófiai írások”, vagy Wirth Ádám: *Lenin, a filozófus* (Bp.), 1971, Kossuth stb. Helyesen tárgyalja a Lenin—Gramsci viszonyt Szabó András György. Lásd Szabó A. Gy.: *Gramsci és a leninizmus*. Világosság, 1971. 10., 11. sz.

³⁵ Nemcsak a börtön nehéz körülményeire gondolunk, hanem arra is, hogy már előzőleg csak bizonyos Marx, Engels és Lenin művek álltak Gramsci rendelkezésére. Ez pedig — eddig még nem kellően vizsgált módon — kétségkívül egész elméletére kihat.

³⁶ Gondolunk itt többek között Vicóra, de különösképpen Machiavellire, aki sokban hozzájárult Gramsci politikai szociológiájának kidolgozásához. Lásd erről saját írásait, pl. V. Gerratana: *Inediti dai „Quaderni del carcere”*: *Machiavelli e Marx, Marx e Machiavelli*. In: *Rinascita*, 1967. 15. sz. 16—19. l.; valamint Luciano Gruppi: *Machiavelli e Gramsci*. In: *Critica marxista*, 1969. 3. sz. 81—91. l.

Gramsci szellemi formálásában. A problémát azonban az jelenti, hogy műveit csak lassacskán tették közzé, s a publikálás különböző szempontjai — amelyek során kihagyásokat, átírásokat eszközöltek az eredeti szövegben — mindig módosították a Gramsciról kialakított képet. Egy időben például a hazánkban folyó Gramsci-kutatások és méltatások — párhuzamosan legendás, hősi jellemvonásainak erőteljes hangsúlyozásával — szinte elfeledkeztek a filozófus Gramsciról, nem is beszélve az őt ért különféle idealista hatásokról.³⁷ Az idealizmus és Croce szerepének lebecsülése Gramsci formálódásában analógiákat mutat Hegel jelentőségének lebecsülésével Marx formálódásában. Így viszont még az olaszországi kutatók sem voltak abban a helyzetben, hogy viszonylag teljes képet adjanak erről a kérdésről. Számolni kellett még ezen túl — bár sok esetben éppen ezzel összefüggésben — azokkal a torzító interpretációkkal, amelyeket műveinek nem teljes ismerete idézett elő, — valamint az a *késés*, amellyel munkásságát dolgozták fel. Az ilyen értelmezések még ma sem ritkák, mint ezt M. A. Macciocchi példája³⁸ is bizonyítja, aki a materialista kulturális vonulat ápolásának elmulasztásáért Togliattit vádolja. Ha e szubjektív célzatú magyarázat Gramsci szellemi örökségének feldolgozására nem is fogadható el — hiszen objektív körülmények, a háború, az ellenállás, a dogmatizmus stb. késleltették elsősorban a sokoldalú elemzést — továbbra is szükséges Gramsci utóéletének —, így főként a Gramsci—Togliatti-viszonynak — az elemzése.³⁹ Gramsci komplex személyiségének, az őt ért sokirányú befolyásnak és egész elméleti rendszerének mind jobb megismerését csak a legújabb, a *Börtönfüzetek* kritikai kiadásán alapuló és egész munkásságát fejlődésében vizsgáló kutatások segítségével lehet elérni. Ehhez a feldolgozásához saját maga adta meg a módszertani útmutatásokat. Ezt írja: „Mindenekelőtt rekonstruálni kell az illető gondolkodó szellemi fejlődésének folyamatát, hogy megállapítsuk: mely elemek váltak gondolkodásában szilárdná és „permanenssé”, vagyis alakultak át saját gondolatává, más jellegű és magasabb rendű gondolatá, mint az általa előzetesen tanulmányozott „anyag”, amely ösztönzőül szolgált; csak ezek az elemek a fejlődési folyamat lényeges momentumai.”⁴⁰ Majd így folytatja: „Ezekből a premissákból kiindulva a kutatásnak a következő vonalat kell követnie: 1. rekonstruálni az életrajzot, nemcsak a gyakorlati, hanem kivált a szellemi tevékenységet illetően; 2. minden művet, a legjelentéktelenebbet is, időrendben regisztrálni, belső motívumok szerint felosztva: szellemi formálódás; érettség, az új gondolkodásmód, életfelfogás és világnézet birtokbavétele és alkalmazása. A vezérmotívumnak, a *fejlődésben levő gondolkodás ritmusának* a kutatása fontosabb kell hogy legyen az egyes alkalmi megállapításoknál és a kiragadott aforizmáknál.”⁴¹ Ezen intenciók is azt a meggyőződésünket támasztják alá, hogy kiemelkedően fontos szerepe van egy gondolkodó szellemi formálódásában a vezérmotívumok — és tegyük hozzá utóélete — fejlődésükben való vizsgálatának.

³⁷ Lásd: A. Gramsci: *Az értelmiségről*. In: Társadalmi Szemle, 1958. 2. sz. A fő szövegben található Gentile és Croce nevekhez lábjegyzet: „Olasz polgári filozófusok.” Ennyire nem volt köztudomású, hogy Gramsci szinte egész életében Crocéval vitázott.

³⁸ M. A. Macciocchi: *Pour Gramsci*. Paris, 1974. Editions du Seuil.

³⁹ Ezt a munkát kezdte el E. Ragionieri. Lásd E. Ragionieri: *Palmiro Togliatti*. Roma, 1973. Editori Riuniti.

⁴⁰ A. Gramsci: *Filozófiai íráskok*. 137—138. l.

⁴¹ Uo. 138—139. l. (Kiemelés tőlem — Sz. T.)

Tibor Szabó

CONTRIBUTI ALLO STUDIO DELLA FORMAZIONE INTELLETTUALE E DELLA FORTUNA DI GRAMSCI

Nello studio l'autore delinea i problemi principali di una eventuale ricerca approfondita su questioni che riguardano la linea materialistica della cultura italiana del Novecento e, come maggior rappresentante, Gramsci.

All' inizio della sua formazione il rivoluzionario e filosofo italiano concentra in sé tutte le influenze dell'idealismo di tipo hegeliano della scuola di Napoli — specialmente di Bertrando Spaventa —, e dell'idealismo di B. Croce. Nello stesso tempo Gramsci subisce anche l'influsso del movimento operaio internazionale e, attraverso quest'ultimo, quello del sindacalista francese Giorgio Sorel, come dimostrano bene gli scritti politici di Gramsci. La conoscenza dell'opera teorica di Antonio Labriola — prediletto discepolo di B. Spaventa prima di diventare socialista e poi marxista — fu decisiva per Gramsci che verso la fine degli anni dieci compì il suo orientamento verso il marxismo. L'approfondimento di tale cultura lo deve alla teoria e alla prassi di Lenin: grazia a lui egli riesce ad elaborare una teoria delle possibilità di una rivoluzione in Occidente e a dimostrare — tra l'altro — gli elementi del famoso passaggio dalla guerra manovrata alla guerra di posizione, come nucleo centrale della sua concezione teorica e pratica. Fu P. Togliatti che — dopo la morte del Maestro e amico — continuò quello che Gramsci incominciò: perciò sarebbe utile fare maggiori ricerche sul nesso Gramsci-Togliatti.

Gli influssi complessi che Gramsci ricevette da parte della cultura idealistica e insieme materialistica esigerebbero un approccio differenziato alla sua opera, cioè l'analisi dell'evoluzione del suo pensiero non staccato dalla sua prassi sociale.

Tibor Szabó

CONTRIBUTIONS TO THE STUDIES OF GRAMSCI'S INTELLECTUAL FORMATION AND FORTUNE

Author outlines the problems that would be the goal of a more profound study about the materialistic trend of 20 th century Italian culture and its main representative: Gramsci.

At the beginning of his formation the Italian revolutionist and philosopher gathers the influence of both the Hegel-type idealism of the Naples school, especially of Bertrando Spaventa, and that of Croce's idealism. At the same time the international workers' movement, with it the theory of George Sorel, French syndicalist also had an effect on Gramsci, as the latter's political writings suggest it. It was Antonio Labriola who had been B. Spaventa's favourite disciple before becoming a socialist then a marxist, who seriously influenced Gramsci theoretically in the late 1910's and directed definitively Gramsci towards marxism. Lenin's theory and practice helped Gramsci in the profound study of marxist culture: — with the help of leninism he worked out the theory of the possibility of revolution in the West and pointed out the details of the passage from the war of movement to the position war, what is of central importance in his theoretical and practical conception. After the death of his master and friend P. Togliatti was the very man to go on with what Gramsci had begun — this is why the further analysis of their relationship would be important.

The complex influence of idealist and at the same time materialist culture requires a differentiated approach toward Gramsci's work — it is necessary to analyse in evolution his thoughts that cannot be divided from his social practice.

Тибор Сабо

К ВОПРОСУ ИЗУЧЕНИЯ ИДЕЙНОГО ФОРМИРОВАНИЯ И ПОСЛЕЖИЗНЕННОГО ПЕРИОДА ГРАМШИ

В своей работе автор даёт краткий обзор тех проблем, которые представляют собой цель более основательной работы о главной материалистической тенденции итальянской культуры XX-го века и его главном представителе Грамши.

В начале формирования своих взглядов итальянский революционер и философ испытывает на себе влияние как и идеализма гегелевского типа неаполитанской школы — особенно Бертрамдо Спавенты — так и влияние идеализма Кроче. В то же время на Грамши оказывает влияние и международное рабочее движение, а именно, как об этом свидетельствуют и его работы, теория французского синдикалиста Жоржа Сореля. Антонио Лабриола, любимый ученик Бертрамдо Спавенты перед тем, как примкнул к социалистам, а затем к марксистам, в конце десятых годов оказал серьёзное влияние на идейное развитие Грамши и окончательно направил его в сторону марксизма. Благодаря ленинской теории и практике на него глубокое влияние оказала марксистская культура: он при помощи ленинизма разработал теорию возможности революции на Западе и указал на элементы перехода от войны маневрирующей к позиционной войне, которая занимает центральное место в его теоретической и практической концепции. П. Тольятти был тот, кто — после смерти своего учителя и друга — продолжал дальше начатую с Грамши работу: именно поэтому было бы полезным дальнейшее изучение отношений между Тольятти и Грамши.

Комплексное влияние идеалистической и вместе с тем и материалистической культуры на Грамши требует дифференцированного подхода к изучению его творчества, т. е. анализ его, неразрывно связанных с общественной практикой идей в их развитии.

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Nagyné Krajkó Erzsébet</i> : A kémiai mozgásforma fogalma a modern kémiában	3
<i>Kocsondi András</i> : A tudományos modellek előrelátó (prediktív) funkciója	27
<i>Ötvös Péter</i> : Adalék a felvilágosult gondolkodás előtörténetéhez	69
<i>Kaposi Márton</i> : Croce esztétikájának művészeti eszménye	89
<i>Szabó Tibor</i> : Szempontok Gramsci szellemi formálódása és utóélete tanulmányozásához	131

CONTENTS

<i>E. Nagy</i> : The Concept of the Chemical Form of Motion in Modern Chemistry	3
<i>A. Kocsondi</i> : Predictive Function of Scientific Models	27
<i>P. Ötvös</i> : Additional Material on the History of the Early Enlightened Thinking. Sketch of Philipp Melanchthon	69
<i>M. Kaposi</i> : The Artistic Ideal of Croce's Aesthetics	89
<i>T. Szabó</i> : Contributions to the Studies of Gramsci's Intellectual Formation and Fortune... ..	131

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Е. Надъ</i> : Понятие химической формы движения в современной химии	3
<i>А. Кочонди</i> : Предсказательная функция научных моделей	27
<i>П. Етвеш</i> : Материалы к предыстории эпохи просвещения. Очерк о Филиппе Меланхтоне	69
<i>М. Капоши</i> : Художественный идеал эстетики Кроче	89
<i>Т. Сабо</i> : К вопросу изучения идейного формирования и послезиженного периода Грамши	131

Felelős kiadó: Dr. Horuczi László tanszékvezető docens
76-3833 – Szegedi Nyomda